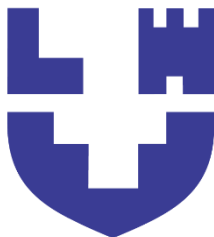

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ
З ПРАВ ЛЮДИНИ**

Конспект лекцій
для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти
освітньої програми «Право»
галузь знань D «Бізнес, адміністрування та право»
спеціальність D8 «ПРАВО»
денної та заочної форм навчання

Луцьк 2026

УДК 341:339(07)

М58

Електронна копія друкованого видання передана для внесення в репозитарій ЛНТУ

Директор бібліотеки _____ Н. ПОЛЩУК

Рекомендовано до видання вченою радою факультету бізнесу та права ЛНТУ, протокол № ____ від « ____ » _____ 2026 року.

Голова вченої ради факультету бізнесу та права

_____ Л.Л. КОВАЛЬСЬКА

Розглянуто і схвалено на засіданні кафедри права ЛНТУ, протокол № ____ від « ____ » _____ 2026 року.

Завідувач кафедри права _____ В.В. АНІЩУК

Укладач: _____ О.А. ГАНИЧ, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ЛНТУ.

Рецензент: _____ А.М. ЗЕМКО, кандидат юридичних наук, професор кафедри права ЛНТУ.

Відповідальна за випуск: О.А. ГАНИЧ, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ЛНТУ.

Міжнародне право та практика Європейського суду з прав людини [Текст]: конспект лекцій для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти освітньої програми «Право» галузі знань Д «Бізнес, адміністрування та право» спеціальність Д8 «ПРАВО» денної та заочн. форм навчання / уклад. О.А. Ганич. Луцьк: ЛНТУ, 2026. 264 с.

Видання містить конспект лекцій відповідно до діючої програми дисципліни «Міжнародне право та практика Європейського суду з прав людини», у якому розкрито теоретичні основи навчальної дисципліни, а також орієнтовний перелік питань до екзамену та список використаної та рекомендованої літератури.

© ГАНИЧ О.А., 2026

ЗМІСТ

Лекція 1. Загальні поняття і принципи захисту прав людини у міжнародному праві	4
Лекція 2. Основні принципи сучасного міжнародного права, які закладено в основу міжнародного законодавства у сфері прав людини	17
Лекція 3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколи до неї: загальна характеристика	33
Лекція 4. Інституційні та конвенційні механізми захисту прав людини	51
Лекція 5. Регіональні системи захисту прав людини	73
Лекція 6. Рада Європи, як організація, що здійснює захист прав і свобод людини	87
Лекція 7. Європейський суд з прав людини: загальна характеристика.....	102
Лекція 8. Розгляд справ та винесення рішень Європейського суду з прав людини	129
Лекція 9. Виконання та застосування рішень Європейського суду з прав людини	146
Лекція 10. Особливості тлумачення Європейським судом з прав людини	167
Лекція 11. Практика ЄСПЛ застосування права на життя, свободу та особисту недоторканність	191
Лекція 12. Практика застосування права на заборону катування, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження та покарання	207
Лекція 13. Право на справедливий судовий розгляд у практиці Європейського суду з прав людини.....	216
Лекція 14. Практика застосування Європейським судом з прав людини інших статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї	228
Перелік питань до екзамену.....	252
Використані та рекомендовані джерела інформації:.....	256

ЛЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ І ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

- 1. Права людини, викладені в Загальній декларації прав людини.*
- 2. Система захисту прав людини у міжнародному праві.*
- 3. Міжнародні органи та механізми, які відносяться до універсальної системи захисту прав людини.*
- 4. Регіональні механізми (Рада Європи; Європейський суд з прав людини; Міжамериканська комісія з прав людини; Регіональні міжнародні суди, що здійснюють контроль за забезпеченням державами захисту прав людини).*

1. Права людини, викладені в Загальній декларації прав людини.

Загальна декларація прав людини (далі – Декларація) є одним із найважливіших міжнародних документів у сфері захисту прав і свобод людини. Вона визначила універсальні стандарти, яких мають дотримуватися держави для забезпечення гідного життя кожної людини незалежно від її громадянства, національності, раси, статі, мови, релігії, політичних переконань або соціального становища.

Поява Декларації була безпосередньо пов'язана з наслідками Другої світової війни. Масові вбивства, переслідування, катування, расова дискримінація та інші злочини засвідчили необхідність створення міжнародної системи, яка б визнавала права людини загальною цінністю, а їхній захист – важливим завданням міжнародного співтовариства.

Після заснування Організації Об'єднаних Націй у 1945 році захист прав людини став одним із напрямів її діяльності. Статут ООН закріпив прагнення міжнародного співтовариства утверджувати повагу до прав людини та основоположних свобод. Комісію ООН з прав людини на етапі підготовки Декларації очолювала Елеонора Рузвельт.

10 грудня 1948 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини резолюцією 217 А (III). За її прийняття проголосували 48 держав, жодна не проголосувала проти, 8 держав утрималися.

Декларація складається з преамбули та 30 статей. У преамбулі підкреслено, що визнання гідності, рівних і невід'ємних прав усіх членів людської сім'ї є основою свободи, справедливості та миру у світі.

Важливо розрізняти юридичну природу Декларації та міжнародного договору. Сама Декларація не є міжнародним договором, який держави ратифікують. Проте вона стала фундаментом для подальшого розвитку міжнародного права прав людини, зокрема для ухвалення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року. Окремі положення Декларації також відображають норми міжнародного звичаєвого права, хоча юридичний статус кожної норми потребує окремого аналізу.

Декларації заклала універсальну концепцію прав людини, визнала їх невід'ємними та визначила спільний орієнтир для держав, міжнародних організацій і суспільства.

Загальна декларація прав людини стала основою сучасної універсальної системи міжнародного захисту прав людини. Її положення вплинули на формування міжнародних договорів, національних конституцій, законодавства та практики міжнародних судових установ.

Для України значення Декларації проявляється в кількох напрямках:

По-перше, її принципи узгоджуються з конституційним визнанням людини, її життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю.

По-друге, Декларація є важливим орієнтиром для вдосконалення законодавства у сферах правосуддя, праці, соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я та протидії дискримінації.

По-третє, її положення мають особливе значення під час

війни, масового переміщення населення, втрати житла, роз'єднання сімей та виникнення інших гуманітарних проблем. При цьому конкретні міжнародно-правові зобов'язання України визначаються також міжнародним гуманітарним правом, міжнародним правом біженців і договорами з прав людини.

По-четверте, Декларація сприяє розвитку правничої освіти, формуванню поваги до людської гідності, критичного мислення та розуміння меж державної влади.

У сучасному цифровому середовищі її принципи також застосовуються під час обговорення захисту персональних даних, свободи вираження поглядів в інтернеті, цифрової нерівності та використання технологій штучного інтелекту. Хоча Декларація не містить спеціальних положень про цифрові технології, її універсальні принципи залишаються важливими для оцінювання нових викликів.

Загальна декларація прав людини є фундаментальним міжнародним документом, який визначив універсальні стандарти поваги до людської гідності, свободи, рівності та справедливості.

Її 30 статей охоплюють особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права, а також визначають загальні засади їхньої реалізації й захисту.

Основна ідея Декларації полягає в тому, що права людини належать кожному незалежно від його походження, переконань, громадянства чи соціального становища. Держава повинна поважати ці права, забезпечувати їхній захист і створювати умови для їхньої реальної реалізації.

Отже, вивчення Декларації має не лише теоретичне, а й практичне значення для майбутніх правників, оскільки дає змогу визначати зміст основоположних прав, аналізувати можливі порушення та добирати належні засоби правового захисту.

2. Система захисту прав людини у міжнародному праві.

Міжнародна система захисту прав людини – це сукупність міжнародно-правових норм і стандартів, принципів, міжнародних організацій, контрольних органів і процедур,

спрямованих на визнання, забезпечення, захист та відновлення прав і свобод людини.

Її призначення полягає не лише у формальному проголошенні прав людини, а й у створенні механізмів, які дають змогу контролювати виконання державами міжнародних зобов'язань, виявляти порушення та сприяти їх усуненню.

Міжнародна система захисту прав людини охоплює декілька взаємопов'язаних елементів:

- нормативний елемент (міжнародні договори, декларації, конвенції, протоколи та міжнародні звичасві норми);

- інституційний елемент (міжнародні організації, суди, комітети та інші органи);

- процедурний елемент (механізми розгляду скарг, моніторингу, звітування, розслідування та контролю за виконанням рішень);

- національний елемент (органи державної влади, суди, національні інституції з прав людини та інші засоби реалізації міжнародних стандартів усередині держави).

Міжнародна система не замінює національну систему захисту, а доповнює її, встановлюючи міжнародні стандарти та додаткові механізми контролю.

Відповідно, міжнародні стандарти у сфері прав людини розглядають як:

- загальновизнані положення міжнародних актів обов'язкового та рекомендаційного характеру, а також принципи міжнародного права, що визначають основні права особи, які мають вирішальне значення для захисту людини від незаконних і необґрунтованих дій з боку держави, посадових та інших осіб, які порушують або обмежують ці права і слугують орієнтиром для всіх держав при регламентації та забезпеченні прав своїх громадян;

- положення, що містяться в загальновизнаних актах, які визначають основні права і свободи, а також обов'язки осіб, які перебувають під юрисдикцією світової спільноти держав.

До середини ХХ століття захист прав людини переважно розглядався як питання внутрішньої компетенції держав.

Міжнародне право лише поступово почало встановлювати загальні стандарти поведінки держав із людьми, які перебувають під їхньою юрисдикцією.

Вирішальне значення мали наслідки Другої світової війни, масові порушення прав людини та усвідомлення необхідності міжнародних гарантій проти державного свавілля. Основні фундаментальні джерела міжнародного права з захисту прав людини наведено у таблиці 1.1.

Табл. 1.1 Основні фундаментальні джерела міжнародного права з захисту прав людини (складено на основі аналізу джерела: URL: <https://europe.ohchr.org/human-rights/human-rights-mechanism>)

<i>Рік</i>	<i>Найменування</i>	<i>Створення основних інституцій</i>
1945	Статут ООН	Створення Організації Об'єднаних Націй та закріплення поваги до прав людини як одного з напрямів міжнародного співробітництва.
1948	Загальна декларація прав людини	Формування універсального каталогу прав і свобод, що став основою подальшого розвитку міжнародних стандартів.
1950	Європейська конвенція з прав людини	Ухвалення регіонального договору, який передбачив юридично обов'язкові гарантії прав і спеціальний механізм їх судового захисту. Конвенція набула чинності у 1953 році.
1966	Міжнародні пакти ООН	Ухвалення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.
2006	Рада ООН з прав людини	Створення органу, який здійснює міждержавний моніторинг, проводить універсальний періодичний огляд та використовує спеціальні процедури.

У результаті сформувалася багаторівнева система, у якій універсальні механізми ООН співіснують із регіональними механізмами Європи, Америки та Африки.

Загалом, міжнародна система ґрунтується на таких принципах:

1. Універсальність (права людини належать кожному незалежно від громадянства, походження, статі, релігії чи інших обставин).

2. Рівність і недискримінація (усі люди мають рівну гідність і право на захист без необґрунтованих відмінностей).

3. Невід'ємність (основоположні права не є привілеєм, який держава може довільно надавати або скасовувати).

4. Взаємозалежність і неподільність (громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права є взаємопов'язаними).

5. Відповідальність держави (держава зобов'язана поважати права людини, захищати їх від порушень та вживати заходів для забезпечення їх реалізації).

6. Ефективність захисту (засоби захисту повинні бути практичними й дієвими, а не лише формально передбаченими законодавством).

7. Субсидіарність (міжнародні механізми, зокрема європейський судовий механізм, зазвичай доповнюють національний захист, а не заміняють його).

Слід урахувувати, що конкретний зміст цих принципів визначається відповідними міжнародними договорами, міжнародним звичаєвим правом та практикою компетентних органів.

Універсальна та регіональна системи не конкурують між собою, а доповнюють одна одну. Водночас вони мають різні процедури, компетенцію та правові наслідки, тому під час вибору міжнародного засобу захисту необхідно визначити конкретне порушене право й застосувний міжнародний договір.

ООН та її спеціальні установи складають універсальний механізм захисту прав. Її основною особливістю є глобальний характер: вона не обмежується певним географічним регіоном і включає контроль за широким колом громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав.

Нормативна основа міжнародного захисту прав людини включає універсальні та регіональні міжнародні договори, декларації, принципи й інші джерела міжнародного права.

Загальна декларація прав людини 1948 року є одним з основних джерел, що складають зміст універсального механізму захисту прав і свобод людтні.

У Європі основним документом є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Вона доповнюється протоколами, які розширюють або уточнюють перелік гарантованих прав.

На американському континенті важливе значення має Американська конвенція з прав людини 1969 року, а в Африці – Африканська хартія прав людини і народів 1981 року.

Регіональні договори враховують історичні та правові особливості відповідних регіонів, водночас розвиваючи універсальні стандарти прав людини.

3. Міжнародні органи та механізми, які відносяться до універсальної системи захисту прав людини.

Універсальна система охоплює механізми, які діють у межах Організації Об'єднаних Націй та поширюються на держави різних регіонів світу. У системі ООН слід розрізняти механізми, засновані на Статуті ООН, і механізми, створені міжнародними договорами.

Таке розмежування має практичне значення, оскільки вони відрізняються складом органів, процедурами та юридичними наслідками своїх висновків.

До основних (універсальних) джерел належать:

- Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 року;
- Загальна декларація прав людини 1948 року;
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року;
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року;
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року;
- Конвенція проти катувань та інших жорстоких,

нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання 1984 року;

- Конвенція про права дитини 1989 року;

- Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 року;

- Міжнародна конвенція для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень 2006 року.

Ці документи закріплюють загальні права людини та спеціальні гарантії для осіб і груп, які потребують особливого захисту.

Універсальний періодичний огляд (УПО, англ. Universal Periodic Review – UPR) – це механізм, у межах якого Рада ООН з прав людини періодично оцінює стан дотримання прав людини в кожній державі – члені ООН.

Особливість цього механізму полягає в тому, що перевірки підлягають усі держави, а не лише ті, щодо яких надійшли скарги про серйозні порушення.

Процедура передбачає:

1. Підготовку національної доповіді держави.

2. Аналіз інформації ООН, договірних органів, національних правозахисних інституцій і громадянського суспільства.

3. Обговорення ситуації за участю держав у межах Робочої групи з універсального періодичного огляду.

4. Формування рекомендацій.

5. Подальший контроль за виконанням рекомендацій.

Рекомендації УПО допомагають виявити системні проблеми, визначити напрями реформ і оцінити прогрес держави. Водночас самі рекомендації не мають такого ж юридичного статусу, як обов'язкові положення ратифікованих міжнародних договорів.

Договірні органи ООН – це комітети незалежних експертів, створені відповідними міжнародними договорами для контролю за виконанням державами взятих зобов'язань.

Договірні органи здійснюють кілька основних функцій:

- розглядають періодичні доповіді держав;

- формулюють заключні зауваження та рекомендації;

- розглядають індивідуальні повідомлення, якщо відповідний договір і його процедура передбачають таку компетенцію;

- проводять розслідування або інші спеціальні процедури у випадках, установлених договором;

- надають тлумачні документи, які допомагають визначати зміст відповідних прав.

Табл. 1.2 Основні органи ООН

Орган	Міжнародний договір/акт
Комітет з прав людини	Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
Комітет з економічних, соціальних і культурних прав	Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права
Комітет з ліквідації расової дискримінації	Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації
Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок	Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок
Комітет проти катувань	Конвенція проти катувань
Комітет з прав дитини	Конвенція про права дитини
Комітет з прав осіб з інвалідністю	Конвенція про права осіб з інвалідністю
Комітет з насильницьких зникнень	Міжнародна конвенція для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень
Комітет із захисту прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей	Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей

Окрему роль відіграє Підкомітет з попередження катувань, який діє на підставі Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань і бере участь у системі превентивних відвідувань місць несвободи.

Компетенція кожного комітету залежить від конкретного договору та участі держави в його факультативних процедурах. Тому не кожна людина може подати скаргу до будь-якого комітету щодо будь-якого порушення.

4. Регіональні механізми (Рада Європи; Європейський суд з прав людини; Міжамериканська комісія з прав людини; Регіональні міжнародні суди, що здійснюють контроль за забезпеченням державами захисту прав людини).

Регіональні системи доповнюють універсальну систему ООН. Їхньою особливістю є дія на основі міжнародних договорів певного регіону, створення спеціалізованих органів і, в окремих випадках, можливість індивідуального звернення до міжнародного суду.

Основними регіональними системами є:

- Європейська;
- Міжамериканська;
- Африканська.

Європейську систему представляє Рада Європи (РЄ) – міжнародна організація, основними напрямками діяльності якої є захист прав людини, демократії та верховенства права. Її не слід ототожнювати з Європейським Союзом: це різні організації з різним членством, правовими інструментами й інституціями.

Центральним міжнародним договором Ради Європи у сфері прав людини є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, відкрита для підписання в Римі 4 листопада 1950 року та чинна з 3 вересня 1953 року. Вона перетворила низку прав, проголошених Загальною декларацією прав людини, на юридично обов'язкові договірні гарантії.

Основною судовою інституцією РЄ є Європейський суд з прав людини – міжнародний судовий орган, створений у межах системи Конвенції для контролю за дотриманням державами-учасниками своїх зобов'язань.

Суд розглядає міждержавні справи та індивідуальні заяви осіб, неурядових організацій або груп осіб, які стверджують, що стали жертвами порушення державою прав, гарантованих Конвенцією або відповідними протоколами.

ЄСПЛ не є апеляційною інстанцією щодо національних судів. Він не переглядає кожну справу лише тому, що заявник не погоджується з рішенням національного суду. Суд оцінює, чи

було порушено міжнародні зобов'язання держави за Конвенцією.

Основними органами міжамериканської системи є Міжамериканська комісія з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини. Вони діють у межах відповідних документів і визнаної державами компетенції.

Африканську систему наразі представляє Африканський Союз. Ґрунтується на Африканській хартії прав людини і народів та охоплює діяльність Африканської комісії з прав людини і народів і Африканського суду з прав людини і народів.

Регіональні механізми мають спільну мету – забезпечення дотримання прав людини, але відрізняються обсягом юрисдикції, умовами доступу до органів, процесуальними правилами та юридичними наслідками їхніх актів.

Регіональні міжнародні суди створюються державами в межах певного географічного регіону для забезпечення дотримання міжнародних договорів, зокрема тих, що гарантують права людини. Вони можуть розглядати індивідуальні скарги, міждержавні спори або питання відповідальності держав за порушення міжнародних зобов'язань. Важливо розрізняти суди, безпосередньо уповноважені розглядати справи про порушення прав людини, та міжнародні судові органи, які захищають права людини лише в межах своєї спеціальної юрисдикції.

Міжамериканський суд з прав людини (Inter-American Court of Human Rights) діє на підставі Американської конвенції з прав людини 1969 року. Розглядає справи про міжнародну відповідальність держав за порушення прав людини, зокрема права на життя, особисту свободу, справедливий суд, свободу вираження поглядів. Може призначати відшкодування потерпілим, встановлювати заходи відновлення порушених прав, контролювати виконання власних рішень і надавати консультативні висновки. Доступ фізичних осіб до Суду здійснюється через Міжамериканську комісію з прав людини, а не шляхом безпосереднього подання індивідуального позову до Суду.

Африканський суд з прав людини і народів (African Court

on Human and Peoples' Rights) Створений Протоколом 1998 року до Африканської хартії прав людини і народів; Протокол набрав чинності у 2004 році. Розглядає справи щодо порушень громадянських, політичних, економічних, соціальних і колективних прав, передбачених Африканською хартією та іншими застосовними міжнародними договорами. Може ухвалювати обов'язкові рішення, присуджувати компенсацію та інші заходи відшкодування. Однак можливість безпосереднього звернення фізичних осіб і громадських організацій залежить від того, чи визнала відповідна держава таку компетенцію Суду.

Регіональні та субрегіональні суди, які також розглядають справи про права людини

Ці органи не є повними аналогами ЄСПЛ, але мають важливі повноваження щодо захисту прав людини в межах відповідних регіональних правових систем

Суд Економічного співтовариства західноафриканських держав (ECOWAS Court of Justice) Розглядає індивідуальні заяви про порушення прав людини державами-членами ECOWAS. Його компетенція у сфері прав людини прямо закріплена додатковим протоколом 2005 року. Важлива особливість – заявник може звернутися до Суду без попереднього вичерпання національних засобів правового захисту, що відрізняє цю процедуру від багатьох інших міжнародних механізмів

Суд Східноафриканського співтовариства (East African Court of Justice, EACJ). Основне завдання – забезпечення дотримання Договору про заснування Східноафриканського співтовариства. Суд може розглядати питання, пов'язані з правами людини, через принципи верховенства права, належного управління та дотримання договірних зобов'язань держав. Водночас він не є спеціалізованим судом з прав людини, а його юрисдикція має визначатися в межах установчих договорів та відповідної практики.

На відміну від Європи, Америки та Африки, в Азії немає загальнорегіонального суду, який був би аналогом ЄСПЛ і мав загальну компетенцію розглядати індивідуальні скарги на порушення прав людини державами. В АСЕАН діють

регіональні механізми співпраці та правозахисні інституції, але вони не утворюють аналогічної судової системи.

Так само не слід ототожнювати проекти створення арабського суду з прав людини з реально діючим судом, до якого особи можуть подавати індивідуальні скарги. Наявність регіональних декларацій і договорів сама собою не означає існування повноцінного міжнародного судового механізму.

Контрольні питання до лекцій:

1. *Опишіть передумови прийняття Загальної декларації прав людини та в чому полягає її сенс?*

2. *Яке історичне значення має Загальна декларація прав людини?*

3. *Які основні принципи прав людини закріплені в Загальній декларації прав людини?*

4. *Що передбачає право на життя, свободу та особисту недоторканність?*

5. *Що розуміють під міжнародною системою захисту прав людини?*

6. *Які існують універсальні міжнародні договори у сфері прав людини?*

7. *Які основні регіональні системи захисту прав людини існують у світі?*

8. *Які особливості європейської системи захисту прав людини?*

9. *Порівняйте положення Загальної декларації прав людини та Конституції України щодо права на життя, свободи думки й слова, права на освіту та права на соціальний захист. Визначте спільні положення й особливості їхнього нормативного закріплення.*

ЛЕКЦІЯ 2. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, ЯКІ ЗАКЛАДЕНО В ОСНОВУ МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ

- 1. Поняття, ознаки та система основних принципів міжнародного права.*
- 2. Принцип поваги до прав і основних свобод людини.*
- 3. Принцип незастосування сили або погрози силою.*
- 4. Принцип мирного вирішення міжнародних спорів.*
- 5. Принцип рівності та самовизначення народів.*
- 6. Принцип суверенної рівності держав.*
- 7. Принцип невтручання у внутрішні справи.*
- 8. Принцип територіальної цілісності держави.*
- 9. Принцип непорушності (недоторканності) державних кордонів.*
- 10. Принципи міжнародного співробітництва.*

1. Поняття, ознаки та система основних принципів міжнародного права.

Основні принципи міжнародного права – це історично обумовлені основоположні загальновизнані норми, що виражають головний зміст міжнародного права, його характерні риси та володіють вищою, імперативною юридичною силою.

Передумовою їх появи стала необхідність міжнародного співтовариства у мирному житті після Другої світової війни. Усвідомлення цього факту призвело до вироблення в міжнародному праві своєрідного кодексу, конституції міжнародних відносин, які отримали назву основних принципів міжнародного права.

Процес формування принципів міжнародного права зумовлює особливості їх застосування та реалізації. Так, дію принципу міжнародного права не можна відмінити, адже для цього мають відбутися докорінні зміни в усій системі міжнародних відносин та порядку співіснування її суб'єктів, у результаті чого старий принцип може бути замінено на новий.

Основні принципи міжнародного права є базою для

створення всього масиву міжнародно-правових норм і свого роду конституцією міжнародного правопорядку, оскільки встановлюють критерії законності норм міжнародного права.

Як усі юридичні норми основні принципи міжнародного права мають своє юридичне закріплення і, відповідно, кодифіковані. Зокрема, вони закріплені у

- Статуті ООН 1945 року;
- Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту ООН, прийнятої Генеральною Асамблеєю в 1970 р.;
- Заключному акті Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

Крім того, ряду принципів присвячені спеціальні резолюції Генеральної Асамблеї ООН. У результаті ці принципи затвердилися в загальному міжнародному праві як загальновизнані звичайні норми.

Міжнародний Суд ООН зазначив, що деякі з принципів, насамперед, принцип незастосування сили чи погрози силою, існували як норми звичаєвого міжнародного права до прийняття Статуту ООН.

У Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права зафіксовано сім основних принципів:

- 1) незастосування сили чи погрози силою;
- 2) суверенна рівність держав;
- 3) рівноправність і самовизначення націй та народів;
- 4) мирне розв'язання міжнародних спорів;
- 5) невтручання у внутрішні справи держав;
- 6) мирного співробітництва;
- 7) сумлінного виконання договірних зобов'язань за міжнародним правом.

Заключний акт НБСЄ додав до них ще три:

- 1) непорушності кордонів;
- 2) територіальної цілісності;
- 8) поваги і захисту прав людини.

Кодифікація основних принципів міжнародного права відбувалася загалом у три етапи:

I етап: створення ООН і відповідно Статуту ООН. Саме в ньому було вперше зафіксовано сім принципів міжнародного права (1945 р.).

II етап: деякі з принципів міжнародного права були викладені дуже стисло і тому в ООН була проведена робота з формулювання змісту основних принципів. Вона завершилась прийняттям 24 жовтня 1970 року Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН.

III етап: після цього 1 серпня 1975 року в Гельсінкі у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі було викладено не сім, а десять принципів міжнародного права. Цей документ розширив каталог основних принципів.

Отже, основні принципи міжнародного публічного права – це керівні правила поведінки його суб'єктів, що виникають як результат суспільної практики; юридично закріплені початки міжнародного публічного права. Вони являють собою найбільше загальне вираження і практику поведінки, яка встановилася, і взаємодії суб'єктів міжнародного права на міжнародній арені в рамках міжнародних відносин.

Ці принципи спрямовані на запобігання війнам, забезпечення незалежності держав, мирне вирішення спорів, захист територіальної цілісності та розвиток міжнародного співробітництва.

Для України дотримання цих принципів має особливе значення в умовах збройної агресії. Вони є правовою основою для захисту суверенітету, відновлення територіальної цілісності, міжнародної відповідальності за порушення міжнародного права та захисту прав людини.

Водночас необхідно пам'ятати, що Європейський суд з прав людини не є універсальним судом з усіх питань міжнародного права. Його основне завдання – забезпечення дотримання прав і свобод, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини, у межах визначеної нею юрисдикції. Саме тому вивчення основних принципів міжнародного права

разом із практикою ЄСПЛ дає змогу комплексно зрозуміти правові засади міжнародного миру, безпеки та захисту людини.

2. Принцип поваги до прав і основних свобод людини.

Важливим етапом формування міжнародного принципу поваги до прав і основних свобод людини стало прийняття Статуту Організації Об'єднаних Націй 1945 року. У ньому держави підтвердили свою рішучість знову утвердити віру в основні права людини, гідність і цінність людської особистості, рівноправність чоловіків і жінок, а також рівність прав великих і малих націй.

Статут ООН закріпив обов'язок Організації сприяти повазі до прав людини та основних свобод для всіх без розрізнення раси, статі, мови чи релігії. Відповідні положення містяться, зокрема, у статтях 1, 55 і 56 Статуту ООН. Таким чином, захист прав людини перестав розглядатися виключно як внутрішня справа держави та став предметом міжнародного співробітництва.

Наступним визначальним кроком стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року Загальної декларації прав людини. Цей документ проголосив рівність усіх людей у своїй гідності та правах, закріпив право на життя, свободу й особисту недоторканність, заборону катувань, право на справедливий суд, свободу думки, совісті та релігії, свободу вираження поглядів та інші основоположні права.

Хоча Загальна декларація прав людини сама по собі не є міжнародним договором, вона стала основою для подальшого розвитку міжнародного права прав людини. Її положення отримали подальше договірне закріплення в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року та інших міжнародних договорах.

Важливу роль у регіональній системі захисту прав людини відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (Європейська конвенція з прав людини). Вона створила юридичні підстави для діяльності Європейського суду

з прав людини, який забезпечує контроль за дотриманням державами-учасниками передбачених Конвенцією зобов'язань.

Зміст принципу поваги до прав і основних свобод людини охоплює декілька взаємопов'язаних складових.

1. Універсальність прав людини. Права і свободи належать усім людям без дискримінації. Держава не може довільно позбавляти особу основоположних прав лише через її належність до певної соціальної, етнічної, релігійної чи іншої групи.

2. Обов'язок держав поважати права людини. Державні органи та їхні посадові особи повинні утримуватися від неправомірного втручання у здійснення прав і свобод. Наприклад, обмеження свободи вираження поглядів або права на мирні зібрання має відповідати встановленим законом вимогам і міжнародним стандартам.

3. Принцип передбачає обов'язок держав забезпечувати ефективний захист прав людини. Йдеться не лише про невтручання держави, а й про вжиття позитивних заходів: створення належного законодавства, забезпечення доступу до правосуддя, проведення ефективного розслідування порушень та надання дієвих засобів юридичного захисту.

4. Важливою складовою є рівність і недискримінація. Держави повинні гарантувати рівне користування правами та свободами без необґрунтованих відмінностей у правовому становищі людей.

5. Міжнародний контроль за виконанням державами своїх зобов'язань. Такий контроль здійснюється через міжнародні договірні органи, процедури ООН, регіональні судові установи та інші механізми захисту прав людини.

3. Принцип незастосування сили або погрози силою.

Принцип незастосування сили або погрози силою закріплений у пункті 4 статті 2 Статуту ООН. Він зобов'язує держави утримуватися від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, а також будь-яким іншим чином, несумісним

із цілями ООН.

Принцип не застосування сили або погрози силою зобов'язує утримуватися:

1) від погрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави;

2) від спонукання, заохочування інших держав та сприяння їм у застосуванні сили або погрозою силою;

3) від організації, підбурювання, пособництва або участі в напіввійськових, терористичних чи підливних діях;

4) від збройних втручань і всіх інших форм втручання або спроб погрози, спрямованих проти правосуб'єктності держави або проти її політичних, економічних і культурних основ;

5) від пропаганди війни чи агресивних війн.

Застосування збройної сили проти іншої держави, зокрема з метою захоплення її території, зміни політичного устрою або примушення до певних рішень, суперечить цьому принципу, якщо відсутня передбачена міжнародним правом підстава.

Основними винятками є:

- Самооборона – індивідуальна або колективна, відповідно до статті 51 Статуту ООН, у разі збройного нападу та з дотриманням вимог міжнародного права.

- Заходи Ради Безпеки ООН – застосування сили відповідно до повноважень, передбачених розділом VII Статуту ООН.

Прикладом грубого порушення цього принципу є збройна агресія російської федерації проти України. Окупація територій і спроби змінити кордони силою суперечать основоположним нормам міжнародного права.

ЄСПЛ при розгляді заяв не встановлює міжнародно-правову відповідальність держав за агресію як таку в межах окремого провадження, проте розглядає наслідки збройних конфліктів для прав людини, зокрема порушення права на життя, заборони катувань і права власності. При цьому ЄСПЛ застосовує Європейську конвенцію з прав людини в межах своєї юрисдикції.

4. Принцип мирного вирішення міжнародних спорів.

Принцип мирного вирішення спорів покликаний забезпечити мирне співіснування держав, тому відноситься до норм, що лежать в основі міжнародного співтовариства.

Уперше він був зафіксований у Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 рр. Відповідно до Статуту ООН Декларація про принципи міжнародного права 1970р. сформулювала принцип у такий спосіб: «Кожна держава розв'язує свої міжнародні суперечки з іншими державами мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир і безпеку, справедливість».

Відповідно до пункту 3 статті 2 та статті 33 Статуту ООН, держави зобов'язані вирішувати міжнародні спори мирними засобами, щоб не створювати загрози міжнародному миру, безпеці та справедливості.

До основних засобів мирного врегулювання належать:

- переговори між сторонами;
- добрі послуги та посередництво;
- примирення;
- міжнародне арбітражне провадження;
- судові рішення спору;
- звернення до регіональних організацій та використання інших мирних засобів за вибором сторін.

Наприклад, спори між державами можуть розглядатися Міжнародним судом ООН за наявності необхідної юрисдикційної підстави або міжнародним арбітражем за згодою сторін.

Важливо розуміти, що обов'язок мирного вирішення спорів не означає, що кожна держава зобов'язана погодитися на будь-який запропонований суд чи арбітраж. Юрисдикція відповідного органу визначається міжнародним правом і, де це необхідно, згодою держав.

Зв'язок із практикою ЄСПЛ: Європейський суд з прав людини є судовим механізмом захисту прав, гарантованих Конвенцією, а не універсальним судом для вирішення будь-яких міждержавних спорів. Він розглядає міждержавні та індивідуальні заяви в межах своєї компетенції.

5. Принцип рівності та самовизначення народів.

Принцип закріплений у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права 1970 року. Він передбачає право народів вільно визначати свій політичний статус і здійснювати економічний, соціальний та культурний розвиток.

Самовизначення може реалізовуватися через створення незалежної держави, вільну асоціацію з іншою державою, інтеграцію на добровільних засадах або інші політичні форми, обрані народом відповідно до міжнародного права.

Водночас принцип самовизначення не надає державам права захоплювати чужі території або виправдовувати анексію проведенням незаконних референдумів під окупацією.

Необхідно розрізняти:

- внутрішнє самовизначення – можливість народу брати участь в управлінні державою, зберігати власну ідентичність і визначати напрями розвитку;

- зовнішнє самовизначення – визначення міжнародно-правового статусу народу, зокрема в контексті деколонізації та інших ситуацій, передбачених міжнародним правом.

Принцип самовизначення слід узгоджувати з іншими нормами міжнародного права, зокрема з територіальною цілісністю держав.

Наприклад, Україна має право самостійно визначати свій політичний курс і міжнародні відносини є проявом суверенітету та політичної незалежності. Водночас спроби росії обґрунтувати окупацію українських територій нібито волевиявленням населення не легалізують застосування сили та анексію.

Європейський суд з прав людини не має прямої юрисдикції щодо принципу самовизначення народів, оскільки ЄКПЛ захищає виключно індивідуальні (або колективні в певних межах) права людини, а не колективні права народів чи націй. Водночас принцип рівності та недискримінації є наріжним каменем практики ЄСПЛ (через статтю 14 Конвенції та Протокол № 12).

Попри це, питання самовизначення та рівності етнічних/національних груп регулярно проникають у практику

Суду опосередковано – через захист індивідуальних прав осіб, що належать до меншин.

Для ЄСПЛ колективне право на самовизначення народів завжди трансформується у площину індивідуальних прав людини. Суд захищає право кожної людини вільно виражати свою ідентичність, об'єднуватися з однодумцями та вимагати рівного ставлення від держави, але не уповноважений легітимізувати створення нових державних утворень чи зміну кордонів.

6. Принцип суверенної рівності держав.

Принцип територіальної цілісності держав означає заборону насильницького захоплення держав або заборони зміни приналежності території іноземних держав, протиправного використання цих територій або завдання їм значних збитків.

Територія є матеріальною основою держави, необхідною умовою її існування. Тому держави приділяють особливу увагу забезпеченню її цілісності. Статут Ліги Націй зобов'язував поважати і зберігати від всякого зовнішнього нападу територіальну цілісність держав-членів (ст. 10). Статут ООН зобов'язує утримуватися від застосування сили чи її погрози проти територіальної недоторканності держав (п. 4 ст. 2).

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) не є органом, який вирішує суто територіальні спори між державами чи прямо проголошує норми щодо територіальної цілісності за Статутом ООН, проте він оцінює цей принцип через призму статті 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (юрисдикція та ефективний контроль) та захисту прав людини на окупованих чи спірних територіях.

ЄСПЛ розробив доктрину, згідно з якою зобов'язання держави за Конвенцією поширюються і на ті території поза її офіційними кордонами, де вона здійснює ефективний контроль (військовий або через маріонеткові адміністрації).

У справах проти Росії (наприклад, «Ілашку та інші проти Молдови та Росії», «Грузія проти Росії (II)», а також у фундаментальних міждержавних справах щодо України) ЄСПЛ

підтверджує, що зміна статусів територій шляхом військової агресії чи невизнаних «референдумів» не припиняє дії прав людини і не позбавляє державу-окупанта відповідальності за порушення.

9 липня 2025 року Європейський суд з прав людини проголосив рішення по справі «Україна та Нідерланди проти Росії» (заяви № 8019/16, 43800/14, 28525/20 та 11055/22). Ця подія стала історичним моментом в юридичній площині не тільки для оцінки наслідків збройного конфлікту на території України, а й розвитку практики Суду загалом. Суд прийшов до висновку, що наслідки військових операцій росії на території України після 2022 року також підпадають під її юрисдикцію *de facto* та *de jure* щодо постраждалих від їх наслідків.

7. Принцип невтручання у внутрішні справи.

Принцип невтручання передбачає заборону державам втручатися у питання, які належать до внутрішньої компетенції іншої держави, якщо таке втручання суперечить міжнародному праву.

Він впливає зі Статуту ООН, зокрема статті 2, а також конкретизований у Декларації про принципи міжнародного права 1970 року.

До проявів неправомірного втручання можуть належати:

- застосування військової сили для зміни законної влади іншої держави;
- примушування держави до певного політичного вибору шляхом незаконного застосування сили;
- організація або підтримка збройного втручання у внутрішні конфлікти іншої держави з порушенням міжнародного права;
- втручання в політичну незалежність держави способами, що порушують її суверенні права.

Водночас не кожен вплив на внутрішню політику держави є незаконним втручанням. Дипломатичні переговори, критика порушень прав людини, міжнародні спостережні місії та санкції можуть бути правомірними залежно від їхніх підстав, характеру

та відповідності міжнародному праву.

Важливо також розрізняти невтручання у внутрішні справи та невтручання в питання прав людини. Держава не може посылатися на свій суверенітет як на універсальне виправдання порушення міжнародних зобов'язань у сфері прав людини.

Практика ЄСПЛ демонструє баланс: права людини більше не є абсолютною внутрішньою справою держави, проте Суд поважає суверенітет країн через принципи субсидіарності та свободи розсуду, діючи як контролюючий, а не підміняючий орган влади.

Принцип невтручання у внутрішні справи (*jus cogens* у міжнародному публічному праві) та практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) мають унікальний характер взаємодії. Традиційно принцип невтручання захищає суверенітет держави від зовнішнього тиску інших країн. Проте у системі Європейської конвенції з прав людини цей принцип трансформувався.

ЄСПЛ оцінює дії держави крізь призму Європейської конвенції з прав людини. Він не вирішує абстрактно, чи мало місце порушення принципу невтручання, але може встановлювати відповідальність держави за порушення прав людини внаслідок її дій.

З підписанням ЄКПЛ держави-учасниці добровільно обмежили свій суверенітет. Захист основоположних прав і свобод перестав бути виключною внутрішньою компетенцією держави (*domaine réservé*).

Позиція ЄСПЛ: Коли держава порушує Конвенцію, розгляд справи Судом не вважається «втручанням у внутрішні справи» у класичному розумінні міжнародного права. Це є легітимним міжнародним контролем, на який держава сама дала згоду при ратифікації Конвенції.

Щоб не перетворюватися на «четверту інстанцію» і поважати внутрішній суверенітет країн, ЄСПЛ суворо дотримується двох взаємопов'язаних концепцій:

- Субсидіарність (допоміжна роль): Першочерговий обов'язок захищати права людини лежить на самій державі (її

судах, парламенті, уряді). ЄСПЛ втручається лише тоді, коли національна система не змогла або не схотіла виправити порушення. Саме тому існує правило вичерпання всіх національних засобів захисту перед зверненням до Страсбурга.

- Доктрина свободи розсуду (Margin of Appreciation): Суд визнає, що національні органи влади перебувають у кращому становищі для оцінки місцевих потреб, суспільної моралі, релігійних чи культурних особливостей.

8. Принцип територіальної цілісності держави.

Принцип територіальної цілісності означає повагу до території держави та заборону її насильницького захоплення, розчленування або зміни територіального статусу з порушенням міжнародного права.

Його нормативну основу становлять Статут ООН, Декларація про принципи міжнародного права 1970 року та Гельсінський заключний акт 1975 року.

Цей принцип тісно пов'язаний із заборобою застосування сили. Держава не може набувати територію іншої держави внаслідок агресії, а окупація не передає окупантові суверенітет над окупованою територією.

Територіальна цілісність не виключає законної зміни кордонів за міжнародним правом, наприклад на підставі належно укладеного міжнародного договору.

Міжнародне право визнає територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах. Спроби анексії Криму та інших окупованих українських територій не створюють законної підстави для набуття росією суверенітету над ними.

У справах, пов'язаних зі збройним конфліктом і окупацією, ЄСПЛ може розглядати питання юрисдикції держави, її відповідальності за порушення прав людини та ефективного контролю над територією. Водночас ЄСПЛ не є судом, який безпосередньо визначає державні кордони.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці він наслідки порушень принципу територіальної цілісності – зокрема в контексті російської агресії проти України, Молдови

(Придністров'я), Грузії (Абхазія та Південна Осетія).

ЄСПЛ послідовно застосовує доктрину екстратериторіальної юрисдикції. Якщо одна держава здійснює «ефективний загальний контроль» над територією іншої держави (військовий, економічний, політичний), вона несе відповідальність за порушення Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) на цій території.

Коли держава через окупацію чи дії сепаратистів не може контролювати частину своїх земель, ЄСПЛ зазначає, що територіальна держава зберігає суверенітет і позитивне зобов'язання за статтею 1 Конвенції. Це зобов'язання полягає в тому, щоб вживати всіх доступних дипломатичних, економічних, судових та інших законних заходів для захисту прав громадян, які опинилися в зоні окупації. Водночас, обсяг такої відповідальності об'єктивно звужується через неможливість фізично застосовувати владу на цій території.

Суд виходить із принципу міжнародного права щодо невизнання протиправних змін територіальної цілісності. Документи, видані окупаційними адміністраціями чи незаконними утвореннями, за загальним правилом не мають юридичної сили, за винятком тих випадків, коли їхнє ігнорування може призвести до грубого порушення базових прав людини (наприклад, реєстрація народжень, смертей чи шлюбів – так звані «намібійські винятки»).

9. Принцип непорушності (недоторканності) державних кордонів.

Принцип непорушності (недоторканності) державних кордонів передбачає повагу до встановлених державних кордонів і заборону їх насильницької зміни. Він є важливою гарантією міжнародної стабільності, територіальної безпеки та мирного співіснування держав.

Особливе значення принцип набув у Європі після прийняття Гельсінського заключного акту 1975 року, який закріпив повагу до непорушності кордонів як одну з основних засад європейської безпеки.

Принцип передбачає, що держави повинні:

- поважати наявні державні кордони;
- утримуватися від територіальних претензій, реалізованих шляхом застосування сили;
- не здійснювати насильницької зміни кордонів;
- вирішувати територіальні спори мирними засобами.

Водночас непорушність кордонів не означає їх абсолютної незмінності за будь-яких обставин. Зміна кордону можлива за законними міжнародно-правовими підставами, зокрема за взаємною згодою держав і відповідно до міжнародного права.

Наприклад, проба змінити кордони України шляхом збройної агресії та анексії територій порушує принцип непорушності кордонів і пов'язані з ним норми міжнародного права.

Важливо розрізняти цей принцип і принцип територіальної цілісності. Територіальна цілісність захищає територію держави від посягань, тоді як непорушність кордонів акцентує увагу на обов'язку поважати наявні межі між державами та не змінювати їх силою.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) є судовою інституцією, що тлумачить Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а не вирішує класичні територіальні чи прикордонні спори між державами. Попри це, у практиці ЄСПЛ принцип непорушності кордонів і територіальної цілісності держав проявляється через призму захисту прав людини, контролю над територіями та міждержавних заяв.

Практика ЄСПЛ свідчить, що захист державного суверенітету, національної безпеки та територіальної цілісності є легітимною метою для обмеження певних конвенційних прав (наприклад, свободи вираження поглядів, свободи зібрань чи свободи пересування). Суд неодноразово визнавав, що держави мають право протидіяти сепаратизму чи закликам до насильницької зміни кордонів, якщо такі дії несуть реальну загрозу демократичному ладу.

ЄСПЛ безпосередньо не демаркує кордони і не повертає території, проте його практика є потужним інструментом

юридичного засудження держав, які порушують принцип недоторканності кордонів, покладаючи на них повну відповідальність за гуманітарні та правові наслідки такої агресії.

Останніми роками фіксується тенденція, коли держави використовують механізм міждержавних заяв до ЄСПЛ (Стаття 33 Конвенції) для фіксації наслідків незаконного перетину кордонів та агресії.

Коли міжнародно визнані кордони порушуються внаслідок збройних конфліктів, ЄСПЛ оцінює обов'язки обох держав:

1. Держава, чиї кордони порушено (де-юре суверен): зберігає «позитивні зобов'язання» вживати всіх доступних їй правових, дипломатичних та адміністративних заходів для захисту прав громадян на окупованій території, навіть якщо вона тимчасово не контролює ці землі.

2. Держава-окупант (що порушила кордон): несе повну відповідальність за будь-які порушення прав людини (право на життя, заборону катувань, право на власність) на загарбаній території.

10. Принципи міжнародного співробітництва.

Принцип міжнародного співробітництва передбачає обов'язок держав взаємодіяти між собою для підтримання міжнародного миру й безпеки, розвитку економічних, соціальних і культурних відносин, а також сприяння дотриманню прав людини.

Його основні положення закріплені у Статуті ООН, зокрема в статтях 1 і 55, а також розвинуті в Декларації про принципи міжнародного права 1970 року.

Міжнародне співробітництво здійснюється в різних формах:

- політичній і дипломатичній – переговори, консультації, укладення міжнародних договорів;
- економічній – торгівля, інвестиції, фінансова та технічна допомога;
- гуманітарній – захист цивільного населення, допомога біженцям і постраждалим від конфліктів;

- екологічній – спільне реагування на зміну клімату та транскордонне забруднення;

- правовій – взаємна правова допомога, боротьба з міжнародною злочинністю та співробітництво в межах міжнародних судових установ.

Співробітництво має здійснюватися на основі суверенної рівності держав, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань та поваги до прав людини.

Важливим прикладом є співпраця держав у межах ООН, Ради Європи, Європейського Союзу та інших міжнародних організацій.

Держави – учасниці Європейської конвенції з прав людини зобов'язані виконувати остаточні рішення Суду у справах, у яких вони є сторонами, відповідно до статті 46 Конвенції. Виконання рішень перебуває під наглядом Комітету міністрів Ради Європи. Такий механізм є прикладом міжнародного співробітництва, спрямованого на реальне забезпечення прав людини.

Контрольні питання до лекції:

1. *Який зміст принципу незастосування сили або погрози силою в міжнародних відносинах?*

2. *У чому полягає сутність принципу мирного вирішення міжнародних спорів та які способи його реалізації передбачені міжнародним правом?*

3. *Як розкривається зміст принципу рівноправності й самовизначення народів у міжнародному праві?*

4. *Які правові положення становлять зміст принципу суверенної рівності держав?*

5. *У чому полягає принцип невтручання у внутрішні справи держав та які дії можуть розглядатися як його порушення?*

6. *Який зміст принципу територіальної цілісності держав?*

7. *У чому полягають принципи непорушності державних кордонів міжнародного співробітництва?*

ЛЕКЦІЯ 3. КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ТА ПРОТОКОЛИ ДО НЕЇ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1. Історичні причини й умови підписання Конвенції. Етапи розвитку конвенційного механізму захисту прав людини.

2. Ізмірська, Інтерлакенська, Брайтонська та Брюссельська декларації і їх імплементація.

3. Вихідні засади, структура, сфера дії Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї.

4. Застереження до Конвенції, внесення змін до неї та денонсація.

5. Протоколи до Конвенції: загальна характеристика.

6. Імплементація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї у національну юридичну практику України добросовісного виконання міжнародних зобов'язань.

1. Історичні причини й умови підписання Конвенції. Етапи розвитку конвенційного механізму захисту прав людини.

Однією з головних причин створення ЄКПЛ стали трагічні події Другої світової війни 1939-1945 років. Масові вбивства цивільного населення, Голокост, депортації, катування, переслідування за національною, релігійною та політичною ознаками засвідчили, що державна влада може бути не лише засобом забезпечення суспільного порядку, а й інструментом систематичного порушення прав людини.

Досвід тоталітарних режимів показав недостатність національних правових механізмів, якщо держава сама організовує переслідування або не бажає захищати власних громадян. Навіть формальне закріплення прав у конституціях не гарантувало їх дотримання за відсутності незалежного правосуддя, демократичних інститутів і дієвого контролю за владою.

Саме тому після завершення війни перед європейськими

державами постало питання про створення спільної системи гарантування прав людини, яка унеможливила б повторення подібних трагедій. Захист прав людини поступово перестав розглядатися виключно як внутрішня справа держави й став предметом міжнародного співробітництва.

Важливим етапом цього процесу стало заснування Організації Об'єднаних Націй у 1945 році. Статут ООН закріпив прагнення міжнародної спільноти утверджувати повагу до прав людини та основоположних свобод. Наступним визначальним кроком стало проголошення Загальної декларації прав людини 10 грудня 1948 року, яка сформулювала універсальні стандарти прав і свобод людини.

Однак Загальна декларація мала характер декларативного документа, а не міжнародного договору, що встановлював би обов'язкові договірні механізми судового захисту. Тому виникла потреба створити регіональний європейський інструмент, який не лише проголошував би права людини, а й забезпечував би їх юридичний захист.

Важливою політико-правовою передумовою підписання Конвенції стало створення Ради Європи 5 травня 1949 року. Ця міжнародна організація виникла з метою зміцнення європейської єдності на основі демократії, прав людини та верховенства права.

Після війни в європейських країнах посилювалося усвідомлення необхідності об'єднання зусиль для запобігання новим конфліктам і протидії відродженню тоталітаризму. Одним із прихильників європейської єдності був Вінстон Черчилль, який у своїй промові в Цюриху 1946 року закликав до створення «Сполучених Штатів Європи». Його ідеї сприяли розвитку дискусій про майбутнє європейської співпраці.

Проте європейська інтеграція мала ґрунтуватися не лише на економічній взаємодії та політичних домовленостях. Не менш важливим було створення спільних правових стандартів, яких повинні дотримуватися всі держави-учасниці.

Саме Рада Європи стала інституційним майданчиком для розроблення міжнародного договору, який установлював би

конкретні зобов'язання держав щодо захисту основоположних прав людини. На відміну від загальних політичних декларацій, такий договір мав передбачати міжнародний контроль за його виконанням.

Отже, підписання Європейської конвенції з прав людини 4 листопада 1950 року було зумовлене сукупністю історичних, політичних і правових чинників.

Можна виділити наступні етапи розвитку конвенційного механізму захисту прав людини:

1. 1949 рік – створення Ради Європи. Формування інституційної основи для міжнародного співробітництва у сфері захисту прав людини.

2. 1950 рік – підписання ЄКПЛ. В Римі 4 листопада 1950 року підписано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

3. 1953 рік – набрання чинності Конвенцією. 3 вересня 1953 року розпочала діяти договірна система міжнародного захисту гарантованих Конвенцією прав.

4. 1959 рік – створення Європейського суду з прав людини. Суд розпочав діяльність як один з елементів тодішнього багаторівневого механізму разом із Європейською комісією з прав людини.

5. 1980-1990-ті роки – розширення механізму. Збільшення кількості держав-учасниць і заяв зумовило необхідність реформування процедур та підвищення ефективності розгляду справ.

6. 1998 рік – реформа за Протоколом № 11. ЄСПЛ став постійно діючим судом, а Європейську комісію з прав людини ліквідовано. Індивідуальні заявники отримали прямий доступ до Суду за встановлених Конвенцією умов.

7. 2010 рік – набрання чинності Протоколом № 14. Запроваджено заходи для підвищення ефективності роботи Суду, зокрема нові процедури розгляду справ.

8. 2010-2020-ті роки – подальше вдосконалення механізму. Протоколи № 15 і № 16 розвинули принцип субсидіарності, уточнили процесуальні правила та запровадили можливість

надання консультативних висновків найвищим національним судам держав, які ратифікували Протокол № 16.

9. Сучасний етап – посилення ефективності та виконання рішень ЄСПЛ. Основна увага приділяється розгляду заяв у розумні строки, дотриманню державами Конвенції та виконанню остаточних рішень Суду під наглядом Комітету міністрів Ради Європи.

Висновок: конвенційний механізм еволюціонував від системи міжнародного контролю за участю кількох органів до постійно діючого ЄСПЛ, який забезпечує судовий захист прав людини, а виконання його рішень контролює Комітет міністрів Ради Європи.

2. Інтерлакенська, Ізмірська, Брайтонська та Брюссельська декларації і їх імплементація.

Європейська система захисту прав людини, сформована навколо Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), протягом десятиліть виступає еталоном наднаціонального правосуддя. Однак на початку XXI століття система зіткнулася з критичним викликом – кризою перевантаження. Десятки тисяч повторюваних і очевидно необґрунтованих заяв загрожували паралізувати роботу Суду. Для подолання цього системного затору була започаткована серія міжурядових конференцій під егідою Ради Європи. Ухвалені за їх результатами Інтерлакенська (2010), Ізмірська (2011), Брайтонська (2012) та Брюссельська (2015) декларації створили дорожню карту реформування системи ЄКПЛ, переглянувши баланс відповідальності між національними державами та Страсбургом.

18-19 лютого 2010 року в місті Інтерлакен (Швейцарія), під час зустрічі міністрів юстиції країн-членів Ради Європи офіційно було ухвалено Інтерлакенську декларацію з реформування Європейського суду з прав людини.

Основними елементами Інтерлакенського процесу є імплементація Європейської Конвенції з прав людини на національному рівні, перегляд та зміцнення процедур

Європейського суду з прав людини та ефективний нагляд Комітету міністрів Ради Європи за виконанням його рішень.

В результаті Інтерлакенська декларація заклала підвалини реформи та визначила довгострокову стратегію ефективності. Декларація акцентувала на обов'язку держав застосовувати Конвенцію на національному рівні та закликала ЄСПЛ суворіше застосовувати критерії прийнятності заяв.

Ізмірська декларація – документ, ухвалений 26-27 квітня 2011 року під час конференції високого рівня в Ізмірі (Туреччина), присвяченої майбутньому Європейського суду з прав людини.

Основні положення Ізмірської декларації:

- Підтвердження принципу субсидіарності – основна відповідальність за захист прав людини покладається на держави, а ЄСПЛ здійснює міжнародний контроль.

- Підвищення ефективності роботи ЄСПЛ – необхідність скорочення кількості нерозглянутих заяв і прискорення судових процедур.

- Виконання рішень Суду – наголошення на обов'язку держав виконувати остаточні рішення ЄСПЛ.

- Зміцнення національних механізмів захисту прав людини – запобігання порушенням на національному рівні та забезпечення ефективних засобів правового захисту.

Ізмірська декларація стала одним із етапів реформування конвенційної системи захисту прав людини, спрямованих на підвищення ефективності ЄСПЛ і посилення відповідальності держав за дотримання Конвенції. Фактично Ізмірська декларація продовжила лінію Інтерлакена, підкресливши важливість оперативного відсіювання неприйнятних скарг і посилення прозорості процедури відбору суддів.

У 2012р. У місті Брайтон (Британія) відбулася Конференція, присвячена реформам в ЄСПЛ у зв'язку з майбутньою діяльністю організації. Конференція була організована як продовження заходів, проведених у турецькому місті Ізмір та швейцарському місті Інтерлакен.

Учасники конференції в Брайтоні затвердили план заходів

– Брайтонську декларацію, як продовження реформ ЄСПЛ. Брайтонська декларація стала поворотним моментом реформи. Вона закріпила концепцію «спільної відповідальності» (shared responsibility), чітко розставивши акценти на принципах субсидіарності та доктрині свободи розсуду (margin of appreciation) держав-учасниць.

У 2015 р. в Брюсселі відбулася чергова міністерська конференція, присвячена підвищенню ефективності системи захисту прав людини в Європі.

Брюссельська конференція оцінила результати п'ятирічного реформування, започаткованого в Інтерлакені. За цей період значно змінено внутрішні процедури ЄСПЛ, що торкнулися документообігу та роботи зі скаргами.

На Конференції було прийнято План дій із заходами підвищення ефективності європейської правозахисної системи.

Заходи підвищення ефективності європейської правозахисної системи, ухвалені на Брюссельській конференції:

1) щодо імплементації ЄКПЛ на національному рівні:

- підвищувати інформованість потенційних заявників про правила звернення до Суду;

- навчати суддів, прокурорів та інших представників держави, а також юристів (адвокатів) стандартам ЄКПЛ та їх імплементації;

- перевіряти законопроекти, чинне законодавство й адміністративну практику на їх відповідність Конвенції в її тлумаченні Судом;

- запобігати порушенням Конвенції на національному рівні та створювати засоби правового захисту, за допомогою яких потенційні заявники могли б відновити свої права, не звертаючись до ЄСПЛ.

2) щодо нагляду за виконанням рішень ЄСПЛ:

- своєчасно подавати до Комітету Міністрів РЄ докладні плани дій із виконання рішень;

- у випадках, коли ЄСПЛ доходить висновку про те, що на національному рівні відсутні ефективні засоби правового захисту, створювати такі засоби захисту з тим, щоб повторювані

скарги не направлялися до Суду.

Брюссельська декларація змістила фокус із процесуальних змін ЄСПЛ на виконання рішень Суду національними урядами та зміцнення ролі Комітету міністрів Ради Європи у здійсненні нагляду за цим процесом.

Інтерлакенська, Ізмірська, Брайтонська та Брюссельська декларації успішно трансформували європейську систему захисту прав людини. Всі чотири документи підкреслили, що ЄСПЛ не повинен бути «судом четвертої інстанції» для первинного розпиту справ – основний тягар захисту прав людини покладається саме на національні суди. Завдяки імплементації цих декларацій Суд зміг розвантажити свій реєстр від очевидно неприйнятних справ і зосередитися на захисті від найтяжчих та найскладніших порушень прав людини в Європі.

Політичні заклики декларацій переродилися у конкретні процедурні та нормативні трансформації:

1. Переамбулу Конвенції доповнено явними посиланнями на субсидіарність та свободу розсуду. Термін звернення до ЄСПЛ скорочено з 6 до 4 місяців (після вичерпання національних засобів).

2. ЄСПЛ запровадив формати «одноособового судді» та Комітетів із трьох суддів для швидкого відсіювання очевидно необґрунтованих заяв та розгляду «клонуваних» справ за сформованою практикою.

3. Розширено застосування правила *de minimis non curat praetor* (ст. 35 ЄКПЛ) – Суд відмовляє у розгляді справ, де заявник не зазнав істотної шкоди.

4. Запровадження інституту пілотних рішень (*pilot-judgment procedure*) для розв'язання системних структурних проблем у державах (наприклад, тривале невиконання рішень національних судів).

Для України реформа системи ЄСПЛ має двоякий вимір. З одного боку, скорочення строку подачі скарги до 4 місяців та жорсткіший відбір за критерієм «значної шкоди» вимагають від українських юристів і громадян більшої правової дисципліни. З іншого боку, Брюссельська декларація підсвітила головну

уразливість української правової системи – затримку у виконанні рішень ЄСПЛ. Показовою у цьому контексті стала справа «Бурмич та інші проти України» (2017), у якій Велика Палата ЄСПЛ викреслила з реєстру понад 12 тисяч однотипних справ про невиконання рішень національних судів і передала їх під контроль Комітету міністрів Ради Європи, реалізуючи на практиці дух Інтерлакенського та Брюссельського процесів.

3. Вихідні засади, структура, сфера дії Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (спрощена назва – Європейська конвенція прав людини 1950 р. (ЕКПЛ)) – це незалежна система «міжнародного загального права». Ця система розвивається завдяки створенню європейським судом з прав людини прецедентного права.

ЕКПЛ – це міжнародна угода, завдяки якій держави - члени Ради Європи намагаються забезпечити кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, окремі права людини та основні свободи.

Високі Договірні Сторони (учасники ЕКПЛ) гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I Конвенції.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод має відповідну структуру, містить матеріальні і процесуальні норми:

Стаття 1. Зобов'язання поважати права людини.

Розділ I. Права і свободи

Стаття 2. Право на життя.

Стаття 3. Заборона катування.

Стаття 4. Заборона рабства і примусової праці.

Стаття 5. Право на свободу та особисту недоторканність.

Стаття 6. Право на справедливий суд.

Стаття 7. Ніякого покарання без закону.

Стаття 8. Право на повагу до приватного і сімейного життя.

Стаття 9. Свобода думки, свобода совісті і релігії.

Стаття 10. Свобода вираження поглядів.

Стаття 11. Свобода зібрань та об'єднання.

Стаття 12. Право на шлюб.

Стаття 13. Право на ефективний засіб юридичного захисту

Стаття 14. Заборона дискримінації.

Стаття 15. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації.

Стаття 16. Обмеження політичної діяльності іноземців.

Стаття 17. Заборона зловживання правами.

Стаття 18. Межі застосування обмежень прав.

Розділ II. Європейський суд з прав людини

Стаття 19. Створення Суду.

Стаття 20. Кількість суддів.

Стаття 21. Посадові критерії.

Стаття 22. Вибори суддів.

Стаття 23. Строк повноважень і звільнення з посади.

Стаття 24. Канцелярія і доповідачі.

Стаття 25. Пленарні засідання Суду.

Стаття 26. Одноособовий склад Суду, комітети, палати та Велика палата.

Стаття 27. Компетенція суддів, які засідають одноособово.

Стаття 28. Компетенція комітетів.

Стаття 29. Рішення палат щодо прийнятності та суті заяв.

Стаття 30. Відмова від розгляду справи на користь Великої палати.

Стаття 31. Повноваження Великої палати.

Стаття 32. Юрисдикція Суду.

Стаття 33. Міждержавні справи.

Стаття 34. Індивідуальні заяви.

Стаття 35. Умови прийнятності.

Стаття 36. Участь третьої сторони.

Стаття 37. Вилучення заяв з реєстру справ.

Стаття 38. Розгляд справи.

Стаття 39. Досягнення дружнього врегулювання.

Стаття 40. Слухання у відкритому засіданні та доступ до документів.

- Стаття 41. Справедлива сатисфакція.
- Стаття 42. Рішення палат.
- Стаття 43. Передання справи на розгляд Великої палати.
- Стаття 44. Остаточні рішення у справі.
- Стаття 45. Умотивованість рішень у справі та ухвал.
- Стаття 46. Обов'язкова сила рішень та їх виконання.
- Стаття 47. Консультативні висновки.
- Стаття 48. Консультативна компетенція Суду.
- Стаття 49. Умотивованість консультативних висновків.
- Стаття 50. Витрати на забезпечення діяльності Суду.

Розділ III. Інші положення

- Стаття 51. Привілеї та імунітети суддів.
- Стаття 52. Запити Генерального секретаря.
- Стаття 53. Гарантія визнаних прав людини.
- Стаття 54. Повноваження Комітету Міністрів.
- Стаття 55. Відмова від інших засобів урегулювання спорів.
- Стаття 56. Територіальне застосування.
- Стаття 57. Застереження.
- Стаття 58. Денонсація.
- Стаття 59. Підписання і ратифікація.

Конвенцію підписали уряди десяти держав – членів Ради Європи в Римі 4 листопада 1950 року англійською і французькою мовами.

У Конвенції сказано, що обидва тексти є однаково автентичними, кожен існує лише в одному примірнику, і зберігається в архіві Ради Європи.

Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії Конвенції кожній країні, що до неї приєднується.

ЄКПЛ став фундаментом усього комплексу міжнародно-правового регулювання в галузі прав людини, її законних інтересів та потреб, відправною точкою на шляху цивілізованих європейських держав до втілення в життя загальнолюдських цінностей.

Конвенція набула чинності 3 вересня 1953 року після її ратифікації країнами-підписантами та здачі на зберігання десяти ратифікаційних грамот.

На виконання і реформацію ЄКПЛ було створено Протоколи. Сьогодні юридичну силу мають: Додатковий протокол; Протокол № 4; Протокол № 6; Протокол № 7; Протокол № 12; Протокол № 13; Протокол № 16.

Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) є основним міжнародно-правовим інструментом захисту фундаментальних свобод у Європі. Окреслення меж її застосування охоплює три ключові виміри: суб'єктний, територіальний та предметний. Розглянемо їх більш детально:

1. Суб'єктна сфера (*ratio personae*). Згідно зі статтею 1 Конвенції, держави-учасниці зобов'язані гарантувати права і свободи «кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією». Основні критерії застосування:

- захист надається будь-якій людині незалежно від її громадянства, статусу перебування (біженці, іноземці, особи без громадянства), віку чи дієздатності. Юридичні особи (компанії, громадські організації) також мають право звертатися до ЄСПЛ за захистом окремих прав (наприклад, права власності за Статтею 1 Першого протоколу);

- відповідачами за Конвенцією можуть бути лише держави-учасниці Ради Європи, які її ратифікували. Конвенція не регулює безпосередньо приватноправові спори між громадянами, проте покладає на державу позитивний обов'язок захищати особи від протиправних дій третіх осіб.

2. Територіальна сфера та юрисдикція (*ratio loci*). Основне правило полягає в тому, що юрисдикція держави поширюється на її суверенну територію. Однак практика ЄСПЛ сформулила концепцію екстратериторіальної юрисдикції, за якою держава відповідає за порушення прав за межами своїх кордонів у двох випадках:

- ефективний контроль над територією: Коли держава здійснює фактичний військовий чи адміністративний контроль над чужою територією (наприклад, оцінка дій Росії на окупованих територіях України або Молдови);

- державний агентський контроль: Коли посадові особи держави (дипломати, військові, екіпажі кораблів) здійснюють

владу чи контроль над конкретною особою за кордоном.

3. Предметна сфера (*ratio materiae*). Предметна сфера охоплює безпосередній перелік каталогів прав, закріплених у Конвенції та Додаткових протоколах до неї:

- цивільні та політичні права: Права на життя, свободу від катувань, особисту недоторканність, справедливий суд, повагу до приватного і сімейного життя, свободу вираження поглядів тощо;

- економічні та соціальні права (обмежено): Конвенція прямо не гарантує класичних соціальних прав (на працю чи безкоштовну освіту), але захищає право власності та право на освіту через Додаткові протоколи. Крім того, ЄСПЛ розглядає соціальні виплати через призму захисту власності або заборони дискримінації.

4. Застереження до Конвенції, внесення змін до неї та денонсація.

Європейська конвенція з прав людини є фундаментальним правовим актом, що гарантує захист основоположних прав і свобод у Європі. Як міжнародний договір, Конвенція володіє високим рівнем гнучкості та водночас суворою юридичною інституційністю. Застереження, процедура внесення змін та механізм денонсації створюють нормативний каркас, який визначає межі зобов'язань держав-учасниць, адаптує ЄКПЛ до сучасних викликів та врегульовує порядок виходу з її системи.

Застереження (стаття 57 ЄКПЛ) дозволяють державам приєднуватися до багатьохсторонніх договорів, роблячи винятки щодо окремих положень, які суперечать їхньому національному законодавству. Однак для збереження цілісності та ефективності системи ЄКПЛ режим застережень суворо обмежений:

1. Умови допустимості (ст. 57 ч. 1). Застереження може бути сформульоване лише під час підписання або ратифікації Конвенції та тільки щодо конкретного закону, який діє на території держави та не відповідає певній нормі Конвенції.

2. Заборона загальних застережень (ст. 57 ч. 1). Застереження загального характеру (наприклад, «застосовується

в межах Конституції держави») є повністю недопустимими.

3. Вимога щодо опису закону (ст. 57 ч. 2). Будь-яке застереження повинно містити короткий виклад відповідного національного закону.

4. Правова практика ЄСПЛ. У справах «Беліос проти Швейцарії» (1988) та «Лоїзиду проти Туреччини» (1995) Суд підтвердив, що він володіє виключною компетенцією оцінювати дійсність застережень. Якщо застереження визнається недійсним (наприклад, через надто загальне формулювання), воно вважається нікчемним, а держава залишається зв'язаною Конвенцією у повному обсязі.

Додаткові протоколи до Європейської конвенції з прав людини розширюють перелік гарантованих прав і свобод або вносять зміни до процедури роботи Європейського суду з прав людини. Адаптація Конвенції до суспільних і правових трансформацій здійснюється шляхом прийняття Додаткових протоколів. Всього прийнято 17 протоколів. Їх можна розділити на дві основні групи: протоколи, що додають нові права, та протоколи, що реформують інституційний механізм Суду.

Простіше їх можна класифікувати на матеріальні і процесуальні (інституційні) види. Детальніше у таблиці 3.1.

Табл. 3.1 Види Протоколів до ЄКПЛ

Вид Протоколу	Призначення	Порядок набрання чинності
Матеріальні протоколи	Доповнюють перелік прав і свобод (наприклад, Протокол № 1 про право власності, Протокол № 6 та № 13 про скасування смертної кари).	Набирають чинності лише для тих держав, які їх безпосередньо ратифікували.
Процесуальні (інституційні) протоколи	Змінюють структуру та процедуру роботи ЄСПЛ (наприклад, Протокол № 11, що створив постійно діючий Суд, чи Протокол № 15).	Потребують ратифікації абсолютно всіма державами-учасниками Конвенції.

1) Протоколи, що розширюють права і свободи:

- Протокол № 1 (прийнятий 1952 р., чинний для України з 1997 р.).
- Протокол № 4 (прийнятий 1963 р., чинний для України з 1997 р.).
- Протокол № 6 (прийнятий 1983 р., чинний для України з 2000 р.).
- Протокол № 7 (прийнятий 1984 р.).
- Протокол № 12 (прийнятий 2000 р., чинний з 2005 р.).
- Протокол № 13 (прийнятий 2002 р., чинний для України з 2004 р.).

2) Інституційні протоколи (зміни до структури та роботи ЄСПЛ)

- Протоколи № 2, 3, 5, 8, 9, 10, 11. (Історичні та проміжні поправки. Ключовим серед них є Протокол № 11 (набрав чинності у 1998 р.), який докорінно реформував механізм Конвенції: скасував Європейську комісію з прав людини та перетворив ЄСПЛ на єдиний постійний судовий орган.).

- Протокол № 14 (набрав чинності у 2010 р.).
- Протокол № 15 (набрав чинності 1 серпня 2021 р.).
- Протокол № 16 (набрав чинності у 2018 р.).
- Протокол № 17 та інші новітні акти (продовжують процес удосконалення діяльності Ради Європи та контрольних механізмів).

За загальним правилом денонсація – це законний спосіб припинення дії міжнародного договору шляхом офіційного повідомлення однією стороною іншій про відмову від його подальшого виконання.

Денонсація є крайнім заходом, що виражає односторонню відмову держави від зобов'язань за Конвенцією.

Процедура денонсації (ч. 1 ст. 58 ч. ЄКПЛ) вимагає письмового повідомлення Генерального секретаря Ради Європи. Вона набирає чинності через 6 місяців після дати повідомлення.

Існує часовий запобіжник (ч. 3 ст. 58 ч. 3ЄКПЛ). Держава-учасниця не може денонсувати Конвенцію до спливу 5 років з моменту її ратифікації.

Важливо знати, що денонсація не звільняє державу від зобов'язань щодо дій, вчинених нею до дати набрання чинності денонсацією. ЄСПЛ зберігає юрисдикцію розглядати скарги про порушення, що сталися під час перебування держави в системі Конвенції. Фактично відбувається збереження відповідальності (ч. 2 ст. 58 ч. ЄКПЛ).

Наприклад, у березні 2022 року, після виключення російської федерації з Ради Європи через повномасштабну агресію проти України, РФ припинила бути високою договірною стороною ЄКПЛ з 16 вересня 2022 року. Проте ЄСПЛ продовжує розглядати скарги проти РФ щодо порушень, вчинених до цієї дати.

Отже, застереження, зміни та денонсація відображають баланс між суверенітетом держав і наддержавною цілісністю європейського правопорядку.

Жорсткі рамки для застережень гарантують єдність стандартів прав людини, інститут протоколів забезпечує постійний розвиток Конвенції як «живого інструменту», а чіткі правила денонсації унеможливають швидке уникнення відповідальності за вчинені порушення.

6. Імплементация Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї у національну юридичну практику України добросовісного виконання міжнародних зобов'язань.

Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань (*Pacta sunt servanda* – «договори повинні виконуватися») є одним із найдавніших та основоположних принципів сучасного міжнародного права.

Сфера дії ЄКПЛ є динамічною та живить за принципом «живого інструменту» (*living instrument*). Вона охоплює не лише сухі території підписантів, а й будь-які ситуації, де держава здійснює реальну владу над людиною, гарантуючи універсальний та ефективний рівень захисту людської гідності в Європі.

Дотримання принципу добросовісного виконання

міжнародних зобов'язань, закріпленого у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року та Конституції України (ст. 9), є фундаментальною передумовою інтеграції будь-якої держави до європейського правового простору. Для України ключовим випробуванням ефективності цього принципу стала імплементація Європейської конвенції з прав людини та Протоколів до неї в національну правову систему. Цей процес пройшов шлях від формальної ратифікації до глибокої якісної трансформації національного судочинства та нормотворення.

Правовий фундамент для виконання зобов'язань за ЄКПЛ в Україні було закладено із прийняттям у 2006 році спеціального Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Цей акт закріпив дві важливі засади:

1. Практика ЄСПЛ як джерело права. Суди України зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права при розгляді справ (ст. 17 Закону).

2. Комплексний характер виконання рішень. Виконання рішень Суду охоплює не лише виплату справедливої сатисфакції (заходи індивідуального характеру), а й усунення причин порушення шляхом зміни законодавства чи судової практики (заходи загального характеру).

Імплементація ЄКПЛ та Протоколів до неї в Україні свідчить про реальне прагнення держави дотримуватися принципу *pacta sunt servanda*. Конвенція перестала бути лише зовнішньополітичним орієнтиром – вона стала дієвим внутрішнім інструментом захисту прав громадян. Подальший успіх цієї імплементації залежить від остаточного подолання системних проблем (зокрема у сфері виконання рішень) та зміцнення верховенства права, що є обов'язковою умовою для повноцінної євроінтеграції України.

Так, добросовісність виконання зобов'язань за ЄКПЛ проявилася у системних реформах різних галузей права України.

*Табл. 3.2. Вплив практики ЄСПЛ на
національну юридичну практику*

Сфера правосуддя	Вплив ЄСПЛ та рішень Суду	Практичні зміни в Україні
Кримінальний процес	Застосування ст. 3 ЄКПЛ (заборона катувань) та ст. 5 ЄКПЛ (право на свободу та особисту недоторканність)	Прийняття КПК України 2012 року, обмеження використання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, створення ДБР та системи запобігання катуванням у місцях несвободи.
Цивільне та адміністративне судочинство	Впровадження стандартів ст. 6 ЄКПЛ (право на справедливий суд) та ст. 13 ЄКПЛ (право на ефективний засіб правового захисту).	Відмова від радянської інституції прокурорського нагляду, гарантування незалежності суддів, процесуальні фільтри для запобігання затягуванню розгляду справ.
Захист права власності	Застосування ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ (захист власності) та доктрини «пропорційності».	Перегляд практики вилучення майна державою, захист добросовісного набувача та збалансування суспільного інтересу з приватним.

Незважаючи на значний прогрес, процес імплементації ЄСПЛ в Україні зіштовхується із серйозними викликами:

1. Системне невиконання рішень національних судів. Найбільш масова група скарг проти України стосується тривалого невиконання рішень судів щодо соціальних виплат чи боргових зобов'язань держави («Іванов проти України», «Бурмич та інші проти України»).

2. Формальний підхід суддів. Попри вимогу закону, частина національних суддів іноді застосовує цитати з рішень ЄСПЛ «для тексту», без глибокого розуміння контексту та юридичних позицій Страсбурзького суду.

3. Виклики воєнного стану. В умовах повномасштабного вторгнення російської федерації Україна скористалася правом на відступ від окремих зобов'язань за ст. 15 ЄКПЛ. Добросовісність

у цьому контексті полягає у дотриманні строків повідомлення Ради Європи та збереженні прав, від яких відступ не допускається за жодних обставин (ст. 2 – право на життя, ст. 3 – заборона катувань).

Контрольні питання до лекцій:

1. *Які історичні причини та передумови зумовили підписання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та які основні етапи пройшов конвенційний механізм захисту прав людини?*

2. *Якими є основні положення Ізмірської, Інтерлакенської, Брайтонської та Брюссельської декларацій і як вони вплинули на реформування та вдосконалення конвенційного механізму захисту прав людини?*

3. *Які вихідні засади, структура та сфера дії Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї?*

4. *Які вимоги встановлюються щодо застережень до Конвенції, у якому порядку вносяться зміни до неї та за яких умов можлива денонсація Конвенції?*

5. *Які протоколи прийняті до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якими є їхні основні положення та значення для розвитку міжнародного захисту прав людини?*

6. *Як здійснюється імплементация Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї в національну юридичну практику України та яке значення має добросовісне виконання державою міжнародних зобов'язань?*

ЛЕКЦІЯ 4. ІНСТИТУЦІЙНІ ТА КОНВЕНЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. *Міжнародно-правові стандарти прав людини.*
2. *Структура міжнародних норм у сфері прав людини.*
3. *Міжнародно-правові засобами, які покликані забезпечити та захистити основні права людини.*
4. *Імплементация норм міжнародного права.*
5. *Механізм міжнародного захисту прав людини.*
6. *Універсальна система захисту прав людини.*
7. *Конвенційні механізми захисту прав людини в системі ООН.*
8. *Інституційні механізми захисту прав людини, їх види.*
9. *Конвенційний механізм забезпечення міжнародно-правових стандартів прав людини в регіональній і універсальній системі.*
10. *Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні.*

1. Міжнародно-правові стандарти прав людини.

Міжнародно-правові стандарти прав людини являють собою універсальну систему норм, принципів та гарантій, розроблених міжнародною спільнотою для забезпечення гідності, свободи та рівності кожної людини. Виникнувши як відповідь на жакіття та гуманітарні катастрофи Другої світової війни, ці стандарти трансформували права людини з категорії виключно внутрішньої компетенції окремих держав у предмет глобальної відповідальності та суверенного зобов'язання.

Під міжнародно-правовими стандартами прав людини розуміють узгоджені на міжнародному рівні мінімальні вимоги щодо права, свободи та недоторканності особи, які держави зобов'язані закріплювати у своєму національному законодавстві та забезпечувати на практиці.

Становлення цієї системи відбувалося етапами:

1. Загальна декларація прав людини 1948 року: Ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН, вона заклала концептуальний фундамент загальнолюдських цінностей і визначила перелік

основних прав. Хоча початково Декларація мала рекомендаційний характер, сьогодні більшість її положень вважаються нормами звичаєвого міжнародного права.

2. Міжнародний пакт про цивільні і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року: Перетворили морально-політичні декларації на юридично обов'язкові договірні норми («Міжнародний білль про права людини»).

Міжнародні стандарти прав людини класифікують за кількома ключовими критеріями.

Табл. 4.1. Класифіація міжнародних стандартів прав людини

Критерії	Види стандартів та їх зміст
За рівнем універсальності	<i>Універсальні (глобальні)</i> (розроблені під егідою ООН (пакти, конвенції проти катувань, про права дитини тощо))
	<i>Регіональні</i> (адаптовані до специфіки конкретних регіонів (Європейська конвенція з прав людини, Американська конвенція з прав людини, Африканська хартія прав людини і народів))
За юридичною силою	<i>«М'яке право» (soft law)</i> (Декларації, резолюції, керівні принципи (надають орієнтир, але не створюють прямих юридичних зобов'язань))
	<i>«Тверде право» (hard law)</i> (ратифіковані конвенції, пакти та протоколи (обов'язкові до виконання))
За імперативністю	<i>Абсолютні права</i> (не підлягають обмеженню за жодних обставин, навіть під час війни чи надзвичайного стану (право на життя, заборона катувань, заборона рабства))
	<i>Відносні права</i> (можуть бути обмежені державою за умов правомірності, пропорційності та необхідності в демократичному суспільстві (свобода пересування, право на приватне життя, свобода слова))

Існування самих лише норм недостатньо без інститутів їх контролю. Міжнародно-правова система створила двошарову структуру інституційного захисту:

1. Договірні органи ООН (конвенційні комітети): Комітет з

прав людини ООН, Комітет проти катувань тощо, які розглядають періодичні доповіді держав та індивідуальні повідомлення про порушення.

2. Регіональні судові інституції: Найвищим еталоном ефективності серед них є Європейський суд з прав людини, чії рішення мають обов'язкову силу для держав-учасниць і формують динамічне тлумачення Конвенції як «живого інструменту» (living instrument).

Для України міжнародні стандарти мають першочергове значення. Відповідно до статті 9 Конституції України, чинні міжнародні договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства. Застосування практики ЄСПЛ як джерела права українськими судами свідчить про реальний процес гармонізації вітчизняного судочинства з європейськими стандартами.

Міжнародно-правові стандарти прав людини – це не просто перелік нормативних приписів, а моральний і юридичний вектор розвитку сучасної цивілізації. В умовах сучасних глобальних викликів, збройних конфліктів та загрози авторитаризму дотримання цих стандартів залишається єдиною гарантією збереження миру, безпеки та людської гідності у світі.

2. Структура міжнародних норм у сфері прав людини.

Міжнародне право прав людини – це цілісна, але водночас багаторівнева система принципів та норм, що регулюють відносини між державою та особою щодо забезпечення й захисту фундаментальних свобод. Розуміння внутрішньої та зовнішньої структури цих норм є критично важливим для їх коректного тлумачення, імплементації та правозастосування на національному та міжнародному рівнях.

1. Логіко-правова (внутрішня) структура міжнародної норми. На відміну від класичних норм національного права, які найчастіше будуються за жорсткою тричленною схемою (гіпотеза – диспозиція – санкція), міжнародно-правові норми у сфері прав людини мають свою специфіку:

Гіпотеза (умови застосування). Визначає обставини, за

яких особа набуває відповідного права, або за яких держава зобов'язана його забезпечити (наприклад, перебування особи під юрисдикцією держави, введення воєнного стану, досягнення певного віку).

Диспозиція (зміст права/зобов'язання): Ядро норми, яке закріплює конкретне право чи свободу особи (наприклад, право на справедливий суд) та відповідний обов'язок держави (незалежність суду, публічність розгляду).

Відсутність прямої санкції. Міжнародні договори з прав людини зазвичай не містять санкцій у тексті самої норми. Замість цього механізм юридичної відповідальності (компенсація, відновлення права, внесення змін до законодавства) винесений у загальні процесуальні положення договорів або визначається практикою контрольних органів (наприклад, ЄСПЛ чи Комітету з прав людини ООН).

2. Класифікація за матеріальним змістом: негативні та позитивні зобов'язання. З точки зору обов'язків, які покладаються на державу, структура міжнародних норм поділяється на два ключові блоки. Див. у в Таблиці 4.2.

Табл. 4.2. Класифікація міжнародних норм за матеріальним змістом

Тип зобов'язання держави	Зміст норми	Приклад
Негативні зобов'язання (<i>negative obligations</i>)	Вимагають від держави та її органів утримуватися від свавільного втручання у права і свободи особи.	Заборона катувань (ст. 3 ЄКПЛ): держава зобов'язана не піддавати особу катуванню чи нелюдському поводженню.
Позитивні зобов'язання (<i>positive obligations</i>)	Вимагають від держави вживати активних дій (законодавчих, адміністративних, практичних) для захисту прав людини від протиправних посягань третіх осіб.	Право на життя (ст. 2 ЄКПЛ): обов'язок держави провести ефективне та незалежне розслідування у випадку загибелі людини.

3. Структура за нормативною ієрархією та юридичною силою. У міжнародно-правовому масиві норми про права людини впорядковані за ступенем їх імперативності:

1) Норми *jus cogens* (імперативні норми): Найвища категорія норм загального міжнародного права, відхилення від яких є неприпустимим за жодних обставин (заборона геноциду, рабства, катувань, агресії).

2) Абсолютні права: Норми договорів, що не підлягають обмеженню чи відступу навіть під час війни чи надзвичайного стану (наприклад, ст. 15 ЄКПЛ забороняє відступ від права на життя, крім випадків законних воєнних дій, та заборони катувань).

3) Відносні (кваліфіковані) права: Норми, що передбачають можливість правомірного обмеження права державою. Обмеження є допустимим лише за наявності трьох умов:

- встановлено законом;
- переслідує легітимну мету (національна безпека, громадський порядок, захист здоров'я);
- є необхідним у демократичному суспільстві (пропорційним).

4. Системна (зовнішня) структура. Зовнішня структура визначає, як норми групуються в міжнародних джерелах:

1) Матеріальні норми: Формують каталог каталогів прав (цивільні, політичні, економічні, соціальні, культурні).

2) Процесуальні (процедурні) норми: Закріплюють порядок звернення за захистом, критерії прийнятності скарг, порядок розгляду справ та контролю за виконанням рішень (наприклад, Розділ II ЄКПЛ щодо устрою та процедури ЄСПЛ).

Структура міжнародних норм у сфері прав людини розроблена так, щоб забезпечити гнучке та водночас безкомпромісне застосування принципів людської гідності. Поєднання матеріальних прав із позитивними та негативними зобов'язаннями держави, чіткими критеріями обмежень та процесуальними гарантіями робить цю систему не просто теоретичним конструктом, а дієвим практичним щитом проти свавілля влади.

3. Міжнародно-правові засобами, які покликані забезпечити та захистити основні права людини.

Забезпечення та захист основних прав і свобод людини є головною метою та вищим цінним орієнтунком сучасного міжнародного права. Після Другої світової війни міжнародна спільнота усвідомила, що гарантування людської гідності не може залишатися виключно внутрішньою справою окремих держав. Це призвело до формування цілісної системи міжнародно-правових засобів – нормативних, інституційних та процесуальних механізмів, призначених для створення умов реалізації прав людини та реагування на їх порушення.

Міжнародно-правові засоби забезпечення та захисту прав людини утворюють багаторівневий «страхувальний сітку», яка доповнює національні правові системи. Поєднання універсальних нормативних договорів, ефективних судових інституцій (таких як ЄСПЛ) та процесуального права на індивідуальне звернення створює дієвий механізм, що стримує свавілля держав і гарантує непорушність основоположних свобод і гідності кожної людини.

Нормативні засоби є фундаментом всієї системи захисту. Вони виражаються у формулюванні та закріпленні загальнообов'язкових стандартів у міжнародних договорах та актах:

1. Універсальний рівень (ООН): Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права 1966 року та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року («Міжнародний білль про права людини»), а також спеціалізовані конвенції (проти катувань, про права дитини, про ліквідацію дискримінації щодо жінок).

2. Регіональний рівень: Європейська конвенція з прав людини (1950), Американська конвенція з прав людини (1969), Африканська хартія прав людини і народів (1981).

Нормативні засоби виконують функцію забезпечення – вони покладають на держави позитивні й негативні зобов'язання імплементувати міжнародні стандарти у своє національне законодавство.

Інституційні засоби являють собою спеціально створені міжнародні органи, покликані здійснювати моніторинг виконання державами своїх зобов'язань та надавати захист у разі їх порушення.

Табл. 4.3. Інституційні засоби

Категорія органів	Інституції	Основні функції
Конвенційні (договірні) органи ООН	Комітет з прав людини ООН, Комітет проти катувань, Комітет з прав дитини	Розгляд періодичних доповідей держав, надання загальних коментарів, розгляд індивідуальних повідомлень/скарг
Статутні органи ООН	Рада ООН з прав людини, Управління Вищого комісара ООН з прав людини	Універсальний періодичний огляд (УПО), спеціальні процедури (спеціальні доповідачі), реагування на масові порушення
Регіональні міжнародні суди	Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Міжамериканський суд з прав людини	Ухвалення юридично обов'язкових рішень за скаргами індивідів або міждержавними заявами про порушення конвенційних прав

Процесуальні (процедурні) засоби: механізми захисту

Процесуальні засоби регламентують порядок, у якому безпосередньо реалізується захист прав людини на міжнародному рівні:

1. Процедура індивідуальних скарг (заяв). Надає особі право безпосередньо звертатися до міжнародних органів (наприклад, до ЄСПЛ або комітетів ООН) після вичерпання національних засобів правового захисту. Це найефективніший спосіб відновлення порушених прав конкретної людини.

2. Міждержавні скарги. Механізм, за допомогою якого одна держава може притягнути до відповідальності іншу державу за системні порушення прав людини.

3. Моніторинг та періодичні доповіді. Звітність держав перед міжнародними інституціями щодо стану імплементації міжнародних договорів, що дозволяє виявляти системні

проблеми на ранніх стадіях.

4. Заходи індивідуального та загального характеру. Обов'язок держави-порушниці не лише виплатити грошову компенсацію (справедливу сатисфакцію) чи відновити порушене право особи, а й змінити власне законодавство чи судову практику, щоб унеможливити подібні порушення у майбутньому.

4. Імплементация норм міжнародного права.

Міжнародне право, на відміну від національних правових систем, виникає шляхом узгодження волі суверенних держав і не має єдиного наддержавного органу, який би автоматично забезпечував виконання його приписів. Саме тому юридична сила міжнародних договорів і звичаїв залишалася б декларативною без інституту імплементації. Імплементация норм міжнародного права є центральною ланкою, що перетворює абстрактні міжнародні зобов'язання на реальні правила поведінки всередині держави.

Імплементация норм міжнародного права – це сукупність правових, організаційних та фактичних заходів, які вживаються державами на національному та міжнародному рівнях з метою повного, точного та добросовісного виконання своїх міжнародно-правових зобов'язань.

В основі імплементаційного процесу лежить імперативний принцип міжнародного права – *pacta sunt servanda* (договори повинні добросовісно виконуватися), закріплений у Статуті ООН та Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. Відповідно до статті 27 Віденської конвенції, держава не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання нею міжнародного договору.

Оскільки кожна держава володіє суверенітетом, вона самостійно визначає, у який спосіб міжнародно-правова норма впроваджується у її правову систему. У теорії та практиці міжнародного права виділяють кілька основних способів імплементації. Детальніше у Таблиці 4.4.

Табл. 4.4. Способи імплементації норм міжнародного права

Спосіб імплементації	Сутність та механізм дії	Приклад застосування
Трансформація	Повна переробка тексту міжнародного договору та прийняття на його основі нового національного закону чи іншого нормативно-правового акту	Прийняття нового Кримінального кодексу на основі міжнародних конвенцій у сфері боротьби зі злочинністю.
Рецепція (імплементація відсилкою)	Пряме включення міжнародно-правової норми до складу національного законодавства без зміни її тексту.	Закріплення у Конституції України (ст. 9) правила про те, що чинні міжнародні договорами є частиною національного законодавства
Інципінкорпореція (включення)	Формальне визнання міжнародного договору частиною правової системи держави, що дозволяє судам безпосередньо посилалися на його норми.	Пряме застосування норм Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) національними судами.
Відсилання	Прийняття внутрішнього акту, який містить пряму вказівку на необхідність керуватися нормами конкретного міжнародного договору.	Зазначення в процесуальних кодексах, що у разі суперечності застосовуються правила міжнародного договору.

Механізм імплементації функціонує на двох взаємопов'язаних рівнях:

1. Внутрішньодержавний (національний) рівень. Він охоплює діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Законодавець гармонізує закони з міжнародними стандартами; виконавча влада забезпечує організаційно-ресурсну базу; а суди застосовують міжнародні норми при вирішенні конкретних справ.

2. Міжнародний рівень, який включає діяльність міжнародних організацій, судій та контрольних органів (наприклад, ООН, ЄСПЛ, Міжнародного суду ООН), які здійснюють моніторинг, розглядають звіти держав та індивідуальні скарги, стимулюючи держави до належного

виконання зобов'язань.

Для України імплементація міжнародного права є гарантом її євроінтеграційного поступу та зміцнення верховенства права. Стаття 9 Конституції України визначає чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, частиною національного законодавства.

Ключовим досягненням вітчизняної правової системи є прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (2006 р.), який зобов'язав суди використовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Водночас залишаються проблеми щодо адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (*acquis communautaire*), а також імплементації норм міжнародного гуманітарного та кримінального права в умовах відсічі збройній агресії.

Імплементація норм міжнародного права є мостом між міжнародним правопорядком і внутрішньодержавною реальністю. Без належного національного механізму імплементації навіть найпрогресивніші міжнародні конвенції залишаються лише деклараціями. Добросовісна, якісна та своєчасна імплементація міжнародних зобов'язань свідчить про зрілість правової системи держави, її повагу до міжнародного права та готовність бути повноправним членом цивілізованої світової спільноти.

5. Механізм міжнародного захисту прав людини.

Після Другої світової війни міжнародна спільнота дійшла фундаментального висновку: захист права людини не може залишатися виключно внутрішньою справою окремої держави. Свавільля влади щодо власних громадян перестало бути виключним атрибутом державного суверенітету, перетворившись на предмет міжнародного контролю. Це підґрунтя створило механізм міжнародного захисту прав людини – цілісну систему інституцій, норм, процедур і гарантій, які функціонують на універсальному та регіональному рівнях для забезпечення людської гідності та реагування на порушення

основоположних свобод.

Ефективне функціонування будь-якого захисного механізму неможливе без чітких юридичних стандартів. Нормативною основою міжнародної системи став «Міжнародний білль про права людини», до якого входять Загальна декларація прав людини 1948 року, а також два фундаментальні пакти 1966 року – про цивільні і політичні права та про економічні, соціальні і культурні права.

Цей універсальний каталог згодом розширився спеціалізованими конвенціями, спрямованими на захист найбільш уразливих груп або запобігання найтяжчим правопорушенням (Конвенція проти катувань, Конвенція про права дитини, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок). На регіональному рівні ці стандарти були деталізовані та адаптовані – насамперед через Європейську конвенцію з прав людини (1950 року).

Як вже зазначалось в попередніх темах цього лекційного матеріалу, серцем міжнародного механізму захисту є його інституції та процедури. Вони традиційно поділяються на два рівні:

1. Універсальний рівень (система ООН). Поділяється на статутні та конвенційні органи. До статутних органів належать Рада ООН з прав людини та Управління Вищого комісара ООН з прав людини. Вони здійснюють загальний політичний та гуманітарний моніторинг, зокрема через процедуру Універсального періодичного огляду (УПО). Конвенційні органи (наприклад, Комітет з прав людини ООН або Комітет проти катувань) складаються з незалежних експертів, які перевіряють періодичні доповіді держав та розглядають індивідуальні скарги громадян проти держав-учасниць.

2. Регіональний рівень: Утворює найбільш дієвий ланцюг захисту. Найвищим еталоном тут виступає Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). На відміну від більшості комітетів ООН, рішення ЄСПЛ мають обов'язкову юридичну силу для держав-учасниць Конвенції. Аналогічні судові інституції функціонують також у Міжамериканській та Африканській системах захисту

прав людини.

Ключовим процедурним досягненням міжнародного механізму стало закріплення права на індивідуальну *petition* (скаргу). Це право дозволяє кожній особі безпосередньо звертатися до міжнародних судових чи квазісудових органів після того, як вона вичерпала всі ефективні засоби правового захисту на національному рівні.

Міжнародний механізм захисту прав людини побудований на принципі субсидіарності (допоміжності). Це означає, що первинний обов'язок захищати, поважати та забезпечувати права людини покладається саме на національні суди та органи влади держави. Міжнародні інституції не є «судами четвертої інстанції» для перегляду звичайних справ – вони вступають у гру лише тоді, коли національна правова система виявляється неспроможною або небажаючою відновити справедливість.

Попри значні здобутки, сучасний міжнародний механізм зіштовхується з викликами:

1. Проблема виконання рішень: Міжнародні органи не мають власної «поліції» для примусового виконання рішень, тому виконання судових вердиктів залишається залежним від політичної волі урядів.

2. Перевантаженість справами: Популярність таких інституцій, як ЄСПЛ, призводить до накопичення тисяч скарг, що вимагає постійного реформування процесуальних фільтрів.

3. Криза геополітичного протистояння: Окремі авторитарні режими ігнорують рішення міжнародних інституцій або взагалі виходять із відповідних міжнародних угод.

Механізм міжнародного захисту прав людини є унікальним здобутком людства, який кардинально змінив взаємини між державою та особою. Поєднуючи універсальні норми ООН із прямим судовим захистом на регіональному рівні, ця система створює надійну «сітку безпеки». Вона гарантує, що навіть у випадку, коли внутрішньодержавні правові інститути підводять людину, у неї залишається законна можливість знайти захист і відновити справедливість на міжнародній арені.

6. Універсальна система захисту прав людини.

Універсальна система захисту прав людини – це глобальний комплекс міжнародних норм, принципів, стандартів та інституцій, що функціонують під егідою Організації Об'єднаних Націй (ООН) і поширюють свою дію на всі держави-члени організації.

Головною передумовою виникнення цієї системи стало усвідомлення наслідків Другої світової війни та закріплення в Статуті ООН 1945 року фундаментального положення: повага до прав людини є запорукою міжнародного миру та безпеки.

Ключові елементи універсальної системи:

1. Нормативна основа («Міжнародний білль про права людини»):

- Загальна декларація прав людини (1948 р.) — перший універсальний каталог прав, який закріпив морально-політичні та звичаєві стандарти;

- Міжнародний пакт про цивільні і політичні права (МПЦПП, 1966 р.);

- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП, 1966 р.).

2. Спеціалізовані конвенції: Нормативна база доповнюється актами, спрямованими на захист окремих категорій осіб або протидія окремим злочинам (Конвенція про запобігання злочину геноциду 1948 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенція проти катувань 1984 р., Конвенція про права дитини 1989 р. тощо).

3. Сфера дії: На відміну від регіональних систем (наприклад, Європейської чи Міжамериканської), універсальна система охоплює весь світ, забезпечуючи «базовий мінімальний стандарт» (floor standards) для людства.

Загалом, захист прав людини у сучасному світі являє собою цілісну багаторівневу систему:

1. Універсальна система ООН створює глобальні рамкові стандарти.

2. Конвенційні механізми ООН забезпечують експертний моніторинг виконання конкретних міжнародних договорів через

доповіді та індивідуальні скарги;

3. Інституційні механізми поділяють цей процес на статутні, конвенційні та судові рівні;

4. Національний парламентський контроль в Україні (насамперед через інститут Уповноваженого ВРУ з прав людини) виступає безпосереднім гарантом реалізації цих міжнародно-правових стандартів у повсякденному житті громадян.

Детальніше про ці рівні див. п питаннях 7-10 цієї лекції.

7. Конвенційні механізми захисту прав людини в системі ООН.

Конвенційні механізми ООН (також відомі як договірні органи – Treaty Bodies) – це спеціальні колегіальні органи, утворені безпосередньо на основі текстів конкретних міжнародних договорів (конвенцій чи пактів) у сфері прав людини.

На відміну від політичних органів ООН, конвенційні комітети складаються з незалежних експертів, які обираються державами-учасниками, але діють у особистій якості, а не як представники урядів.

Наразі в системі ООН функціонує 10 основних конвенційних комітетів, зокрема:

1. Комітет з прав людини (КПЛ / CCPR). Нормативна підстава функціонування: Міжнародний пакт про цивільні і політичні права (1966). Розглядає періодичні звіти держав щодо забезпечення особистих і політичних свобод (свобода слова, право на життя, справедливий суд), формулює Заключні зауваження, а також приймає індивідуальні скарги проти держав, які ратифікували Перший Факультативний протокол.

2. Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (КЕСКП / CESCR). Нормативна підстава функціонування: Договір: Міжнародний пакт про економічні, соціальних і культурні права (1966). Моніторить виконання державами зобов'язань щодо забезпечення прав на працю, соціальний захист, охорону здоров'я, освіту та належний рівень життя;

розглядає індивідуальні повідомлення за наявності ратифікованого Факультативного протоколу.

3. Комітет з ліквідації расової дискримінації (КЛРД / CERD). Нормативна підстава функціонування: Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965). Контролює дотримання заборони дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, етнічного чи національного походження, розглядає міждержавні та індивідуальні скарги, а також застосовує процедури раннього попередження для запобігання конфліктам.

4. Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок (КЛДЖ / CEDAW). Нормативна підстава функціонування: Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979). Оцінює заходи держав щодо забезпечення рівноправ'я жінок і чоловіків у політичному, економічному, соціальному та культурному житті, розглядає скарги осіб та проводить спеціальні розслідування масових порушень прав жінок.

5. Комітет проти катувань (КПК / CAT). Нормативна підстава функціонування: Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984). Перевіряє звіти держав щодо запобігання катуванням, приймає індивідуальні заяви, а також має право ініціювати конфіденційні розслідування (включно з візитами на територію держави) у разі систематичного застосування катувань.

6. Підкомітет з запобігання катуванням (ПЗК / SPT). Нормативна підстава функціонування: Факультативний протокол до Конвенції проти катувань (2002). Володіє мандатом на безперешкодне відвідування будь-яких місць несвободи (тюрми, ізолятори, психіатричні лікарні) у державах-учасниках, а також консультує й інспектує Національні превентивні механізми (НПМ) країн.

7. Комітет з прав дитини (КПД / CRC). Нормативна підстава функціонування: Конвенція про права дитини (1989) та Факультативні протоколи до неї. Здійснює нагляд за захистом прав неповнолітніх (зокрема щодо участі дітей у збройних

конфліктах та торгівлі дітьми), надає рекомендації урядам та розглядає скарги безпосередньо від дітей або їхніх представників.

8. Комітет з захисту прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх родин (КТМ / CMW). Нормативна підстава функціонування: Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх родин (1990). Моніторить дотримання прав мігрантів та їхніх сімей незалежно від їхнього юридичного статусу, розглядає періодичні звіти держав щодо запобігання дискримінації та експлуатації трудящих-мігрантів.

9. Комітет з прав осіб з інвалідністю (КПОІ / CRPD). Нормативна підстава функціонування: Конвенція про права осіб з інвалідністю (2006). Оцінює прогрес держав у забезпеченні інклюзії, доступності інфраструктури та рівних можливостей для осіб з інвалідністю, розглядає скарги про порушення конвенційних прав та здійснює розслідування системних порушень.

10. Комітет з насильницьких зникнень (КНЗ / CED). Нормативна підстава функціонування: Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (2006). Розглядає доповіді держав, аналізує індивідуальні скарги, а також володіє екстреним механізмом подачі термінових запитів (Urgent Actions) до держав щодо невідкладного розшуку та встановлення місцеперебування зниклих осіб.

8. Інституційні механізми захисту прав людини, їх види.

Інституційні механізми захисту прав людини – це скоординована система державних, міждержавних та неурядових органів і організацій, діяльність яких спрямована на запобігання порушенням, поновлення порушених прав, а також контроль за дотриманням правових стандартів

Під інституційними механізмами розуміють сукупність міжнародних та національних органів, установок і посадових осіб, які володіють компетенцією щодо моніторингу, забезпечення, розслідування та захисту прав людини.

Основні види інституційних механізмів:

1. За рівнем підпорядкованості:

- Універсальні (міжнародні в системі ООН): Рада ООН з прав людини, Управління Вищого комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), конвенційні комітети.

- Регіональні: Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народів.

- Національні (внутрішньодержавні): Національні суди, омбудсмени, спеціалізовані державні органи.

2. За характером повноважень та підставою утворення (у системі ООН):

- Статутні органи (Charter-based bodies): Утворені безпосередньо на основі Статуту ООН. Їхня компетенція поширюється на всі держави-члени ООН. Наприклад, Рада ООН з прав людини (РПЛ), яка проводить Універсальний періодичний огляд (УПО) – процедуру перевірки стану дотримання прав людини в усіх країнах світу без винятку, а також призначає Спеціальних доповідачів (спеціальні процедури).

- Конвенційні органи (Treaty-based bodies): Утворені на основі окремих договорів. Їхня юрисдикція поширюється лише на держави, які ратифікували відповідний договір.

3. За юридичною природою рішень:

- Судові органи: Ухвалюють юридично обов'язкові рішення (наприклад, ЄСПЛ).

- Квасісудові та моніторингові органи: Ухвалюють рекомендаційні рішення, висновки, загальні коментарі чи «погляди» (Views) за скаргами (наприклад, Комітети ООН).

9. Конвенційний механізм забезпечення міжнародно-правових стандартів прав людини в регіональній і універсальній системі.

Конвенційний механізм забезпечення міжнародно-правових стандартів прав людини – це система спеціальних органів та процедур, створених на основі міжнародних договорів (конвенцій) для моніторингу дотримання державами-учасницями своїх зобов'язань у сфері прав людини та розгляду

скарг про їх порушення.

Основні риси конвенційних механізмів:

1. Договірна основа. Вони створюються безпосередньо за положеннями конкретних міжнародних договорів (наприклад, Комітет з прав людини ООН за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, або Європейський суд з прав людини за Європейською конвенцією).

2. Незалежність. До складу таких органів входять незалежні експерти, які виступають у власній якості, а не представляють свої держави.

3. Спеціалізованість. Кожен орган контролює виконання саме тієї конвенції, яка його заснувала (наприклад, Комітет проти катувань, Комітет з прав дитини тощо).

Основні функції конвенційних органів:

1. Розгляд періодичних звітів держав про те, яких заходів вони вжили для імплементації положень конвенції у національне законодавство та практику.

2. Прийняття загальних коментарів (General Comments) – роз'яснень змісту окремих статей конвенцій.

3. Розгляд індивідуальних або міждержавних скарг (петицій) про порушення прав людини (за умови, що держава визнала таку компетенцію органу через підписання відповідних факультативних протоколів).

На глобальному рівні діють органи договору ООН (Treaty Bodies), а на регіональному – такі інституції, як Європейський суд з прав людини. Докладніший огляд цих інструментів можна знайти в матеріалах Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні та через Міжнародні механізми захисту прав людини.

Розглянемо детальніше, як саме функціонує конвенційний механізм для забезпечення дотримання закріплених у конвенціях ООН стандартів.

Конвенційні комітети використовують три основні інструменти (методи) контролю:

1. Система періодичних доповідей (звітність держав):

- Держави-учасниці зобов'язані регулярно (зазвичай раз на 4-5 років) подавати до відповідного Комітету доповіді про вжиті

законодавчі, судові та адміністративні заходи.

- Комітет вивчає доповідь, заслуховує представників уряду, аналізує альтернативні доповіді від неурядових організацій (ГО) та ухвалює Заключні зауваження (Concluding Observations), де вказує на досягнення та надає обов'язкові до розгляду рекомендації щодо усунення порушень.

2. Розгляд індивідуальних повідомлень (скарг):

- За наявності ратифікованого державою Факультативного протоколу (або відповідної заяви) будь-яка особа, яка вичерпала національні засоби правового захисту, може направити скаргу до Комітету (наприклад, до Комітету з прав людини ООН).

- Комітет розглядає справу у письмовому провадженні та формулює свої Міркування (Views). Хоча вони формально не є судовими рішеннями, держави зобов'язані добросовісно їх виконувати відповідно до принципу *pacta sunt servanda*.

3. Міждержавні скарги та процедура розслідування (Inquiry procedure). Деякі комітети (наприклад, Комітет проти катувань) мають право за власною ініціативою розпочинати конфіденційне розслідування, якщо отримують надійну інформацію про систематичне та масове здійснення катувань чи інших порушень на території держави-учасниці (включно з візитами на територію за згодою держави).

10. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні.

Переходячи від міжнародного рівня до національного, важливо підкреслити, що первинним гарантом прав людини є саме держава. В Україні ключову роль у системі стримань і противаг відіграє парламентський контроль, який здійснюється Верховною Радою України відповідно до ст. 85 та ст. 101 Конституції України.

Основні форми та суб'єкти парламентського контролю в Україні:

1. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсман):

- Інститут Парламентського омбудсмена (ст. 101 Конституції) є безпосереднім органом постійного парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод.

- Омбудсмен є незалежною посадовою особою, яка розглядає звернення громадян, здійснює моніторингові візити (зокрема в межах Національного превентивного механізму – НПМ проти катувань у місцях несвободи), відкриває провадження, направляє подання до органів влади та подає до Верховної Ради оорічну та спеціальні доповіді про стан дотримання прав людини в країні.

Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» запроваджено парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина, який на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

- захист прав і свобод людини та громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;

- повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;

- запобігання порушенням прав і свобод людини та громадянина або сприяння їх поновленню;

- сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини та громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій сфері;

- удосконалення та подальший розвиток міжнародного співробітництва у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина;

- запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

- сприяння правовій обізнаності населення та захист конфіденційної інформації про особу.

2. Діяльність Комітетів Верховної Ради України. Профільний Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин, а також інші комітети здійснюють експертизу законопроектів на відповідність Конституції України та міжнародним стандартам прав людини.

3. Парламентські слухання. Відкриті обговорення найважливіших суспільних проблем у сфері прав людини (наприклад, щодо захисту прав внутрішньо переміщених осіб, свободи слова, реформування пенітенціарної системи) за участю представників виконавчої влади, суду та громадянського суспільства.

4. Запити та звернення народних депутатів України. Депутатські запити до Кабінету Міністрів України, міністерств та відомств щодо фактів порушення прав і свобод конкретних осіб або груп громадян.

5. Тимчасові спеціальні та тимчасові слідчі комісії (ТСК) Верховної Ради. Утворюються для розслідування резонансних випадків порушення прав людини, свавілля правоохоронних органів або масштабних системних зловживань. ТСК є колегіальними органами, які утворюються з числа народних депутатів для виконання специфічних завдань. не є обов'язковими для суду чи слідчих органів, але можуть бути підставою для реагування правоохоронних органів.

Отже, національний парламентський контроль в Україні (насамперед через інститут Уповноваженого ВРУ з прав людини) виступає безпосереднім гарантом реалізації цих міжнародно-правових стандартів у повсякденному житті громадян.

Контрольні питання до лекцій:

1. Що розуміють під міжнародно-правовими стандартами прав людини та які їхні основні види?

2. Якою є структура міжнародно-правових норм у сфері захисту прав людини та які елементи її характеризують?

3. Які міжнародно-правові засоби використовуються для

забезпечення та захисту основних прав людини?

4. У чому полягає імплементація норм міжнародного права у сфері прав людини та які основні форми її здійснення?

5. Що становить механізм міжнародного захисту прав людини та з яких основних елементів він складається?

6. У чому полягають особливості універсальних і регіональних механізмів захисту прав людини та за якими критеріями вони розмежовуються?

7. Які основні елементи, інституції та правові інструменти охоплює універсальна система захисту прав людини?

8. Які конвенційні механізми захисту прав людини функціонують у системі ООН та які повноваження мають відповідні договірні органи?

9. Що розуміють під інституційними механізмами захисту прав людини, які їхні види та особливості функціонування?

10. Як функціонує конвенційний механізм забезпечення міжнародно-правових стандартів прав людини в системі ООН та які процедури контролю за виконанням міжнародних зобов'язань передбачені відповідними договорами?

11. Які повноваження має Уповноважений Верховної Ради України з прав людини щодо парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні?

ЛЕКЦІЯ 5. РЕГІОНАЛЬНІ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. *Досвід країн ЄС у захисті прав людини.*
2. *Захист прав людини, що здійснюється Радою Європи.*
3. *Захист прав людини у країнах Африки*
4. *Захист прав людини в Асоціації держав Південно-Східної Азії.*
5. *Захист прав людини у Співдружності Незалежних Держав.*
6. *Захист прав людини у Лізі арабських держав.*
7. *Захист прав людини в Організації ісламського співробітництва.*
8. *Міжамериканська система захисту прав людини*

1. Досвід країн ЄС у захисті прав людини.

Загальноєвропейські механізми захисту прав людини створюють надійну багаторівневу інституційну та нормативну мережу. Вони гарантують, що правовий захист особи не обмежується кордонами однієї держави, а спирається на наднаціональні судові й моніторингові стандарти, забезпечуючи пріоритет людської гідності та верховенства права.

Досвід країн Європейського Союзу (ЄС) у сфері захисту прав людини є унікальним прикладом перетворення гуманітарних стандартів на юридично обов'язковий і дієвий елемент внутрішнього та наддержавного правопорядку.

Головна особливість досвіду країн ЄС полягає у двохрівневій системі гарантій:

1. Національний рівень. Держави-члени ЄС мають розвинену систему конституційного судочинства, спеціалізованих омбудсманів та суворі процедурні гарантії. Принцип верховенства права (Rule of Law) є фундаментальною умовою членства в Євросоюзі (знамениті «Копенгагенські критерії»).

2. Наддержавний рівень. Країни ЄС об'єднані єдиним судовим та нормативним простором. Захист прав людини гарантується не лише внутрішніми законами, а й правом ЄС, яке

має пряму дію та превалює над національним законодавством.

Країни ЄС демонструють найвищий у світі рівень інклюзивності, прозорості правосуддя, захисту персональних даних (наприклад, через Регламент GDPR) та підтримки рівності статей і заборони дискримінації.

Варто розрізнати два взаємопов'язані рівні захисту: захист прав людини в межах ЄС та систему Ради Європи, зокрема Європейську конвенцію з прав людини й Європейський суд з прав людини. Це різні міжнародні організації та правові механізми.

Рада Європи забезпечує міжнародний захист прав людини через Європейську конвенцію з прав людини та ЄСПЛ.

Європейський Союз забезпечує захист основних прав через Хартію основних прав ЄС, право Союзу та діяльність Суду ЄС.

Європейський Союз розробив власну систему гарантій, яка діє паралельно з системою Ради Європи та має пряму дію в державах-членах ЄС:

- Хартія основних прав ЄС (2000 р.) – Комплексний документ, що об'єднує цивільні, політичні, економічні, соціальні, а також екологічні та цифрові права (зокрема, захист персональних даних).

- Суд справедливості ЄС (у Люксембурзі) забезпечує дотримання прав людини при застосуванні права ЄС та гарантує відповідність нормативних актів інституцій ЄС фундаментальним правам.

- Агентство ЄС з основних прав (FRA): Надає аналітичну підтримку та консультує органи ЄС і країни-члени щодо стану забезпечення прав людини.

Слід також додати, що Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) доповнює загальноєвропейський механізм через так званий «людський вимір» (Human Dimension):

- ОБСЄ розглядає захист прав людини як неподільний елемент загальноєвропейської безпеки.

- Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ / ODHR) здійснює спостереження за виборами, надає оцінку

демократичним процесам та підтримує розвиток громадянського суспільства в країнах-учасниках.

- Верховний комісар у справах національних меншин та Представник зі свободи ЗМІ (медіа) забезпечують раннє попередження конфліктів та захист свободи вираження поглядів.

2. Захист прав людини, що здійснюється Радою Європи.

Рада Європи (РЄ), заснована у 1949 році, є головною регіональною міжурядовою організацією на континенті, для якої захист прав людини, демократії та верховенства права становить основу її мандата.

Мета Ради Європи – досягти більшої єдності між її членами для захисту та впровадження ідеалів і принципів, які є їх спільною спадщиною, і сприяння їх економічному та соціальному прогресу.

Членство в Раді Європи можливе для всіх європейських держав, які прагнуть гармонії, співпраці, належного управління та прав людини, визнають принцип верховенства права та здатні й бажають гарантувати демократію, основні права та свободи людини.

Ключові елементи системи Ради Європи:

1. Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ, 1950 р.) – фундаментальний міжнародний договір, що закріплює каталог цивільних і політичних прав.

2. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) – ключовий інституційний орган у Страсбурзі. ЄСПЛ розглядає індивідуальні та міждержавні заяви про порушення ЄКПЛ. Його рішення мають обов'язкову юридичну силу для держав-учасниць.

3. Комітет міністрів Ради Європи: Здійснює нагляд за виконанням державами рішень ЄСПЛ, що робить цю систему однією з найефективніших у світі.

4. Спеціалізовані конвенції та органи:

- Європейська соціальна хартія (захист соціально-економічних прав).

- Європейський комітет з запобігання катуванням (ЄКЗК) –

здійснює моніторингові візити до місць несвободи.

- Комісар Ради Європи з прав людини – незалежна посадова особа, яка проводить постійний моніторинг і надає рекомендації урядам.

Детальніше порядок створення, діяльності, структуру і повноваження органів Ради Європи буде наведено у лекції 6.

3. Захист прав людини у країнах Африки

У країнах Африки наразі діє Африканський Союз (АС) – це міжнародна міжурядова континентальна організація, яка об'єднує 55 держав континенту.

Африканський Союз був заснований 9 липня 2002 року (у Дурбані, ПАР), він став правонаступником Організації Африканської Єдності.

Статут Організації Африканської Єдності (ОАЄ) був схвалений 25 травня 1963 року в результаті вироблення єдиного компромісного тексту з двох проектів: «Касабланського» і «Лагоського». Основні положення Статуту ОАЄ були присвячені виключно таким питанням, як:

- невторгання у внутрішні справи (п. 1 і 2 ст. 3);
- суверенна рівність держав (п. 1 ст. 3); право на самовизначення (п. 3 ст. 3);
- мирне вирішення суперечок і конфліктів (п. 4 ст. 3)

Згідно Маніфесту ОАЄ 1969р. «всі люди рівні і мають рівні права на людську гідність і повагу, незалежно від кольору шкіри, расової приналежності, віросповідання і статі. Ми вважаємо, що у всіх людей є право і обов'язок брати участь в якості рівних членів суспільства в управлінні державою».

Іншим вагомим актом в сфері захисту прав людини стала Конвенція ОАЄ про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці 1974 р.

«Біженці», згідно Конвенції, – ті особи, які змушені були покинути свою країну не тільки внаслідок переслідування, але також в силу зовнішньої агресії, окупації, іноземного панування або подій, що серйозно порушують громадський порядок або в одній з частин, або у всій країні їх походження чи громадянської

приналежності.

Пізніше був прийнятий ряд міжнародних актів:

- Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р.

- Міжнародна конвенція проти апартеїду в спорті 1985 р.

- Африканська хартія прав людини і народів 27 червня 1981 р. (набула чинності у 1986 р.) Ратифікували всі 55 держав-членів.

- Конвенція про захист внутрішньо переміщених осіб в Африці і наданні їм допомоги (Кампальська конвенція) 2009 р.

- Африканська хартія прав людини і народів передбачає створення Комісії АКПЛН (Африканська комісія з прав людини та народів) – незалежного органу, що складається з 11 експертів. Дана Комісія засідала в Гамбії.

Згідно ст. 45 Хартії функції Комісії полягають у наступному:

- Сприяти розвитку прав людини і народів;

- Забезпечувати захист прав людини і народів за умов, встановлених Хартією.

- Давати тлумачення всіх положень Африканської хартії прав людини і народів на прохання будь-якої держави-підписанта, будьякої організації ОАЕ або африканської організації, визнаної ОАЕ.

- Виконувати будь-які інші завдання, які їй може доручити Асамблея глав держав і урядів.

Всі перелічені акти діють і дотепер, а Африканський Союз відповідає за їх дотримання.

В системі АС такі органи відповідають за питання, пов'язані з правами людини:

- Асамблея глав держав і урядів Африканського союзу або їх повноважні представники;

- Виконавча рада, до складу якого входять міністри або повноважні представники, призначені рішенням урядів країн-членів Союзу. Виконавча рада підзвітна Асамблеї;

- Комісія, до складу якої входять голова, віце-голова, вісім комісарів і члени апарату.

4. Захист прав людини в Асоціації держав Південно-Східної Азії.

Система Асоціації держав Південно-Східної Азії (далі – АСЕАН) відображає концепцію так званих «азійських цінностей», де пріоритет надається державному суверенітету, колективним інтересам та економічному розвитку перед індивідуальними правами.

Асоціація держав Південно-Східної Азії (від англ. Association of South East Asian Nations, ASEAN) – створена в 1967 році геополітична та економічна міжнародна організація, до якої входять 10 країн, розташованих в Південно-Східній Азії.

Найвищим органом АСЕАН є саміт лідерів (глав держав та урядів) країн-учасниць, який відбувається щорічно, починаючи з 2000 року. Саміт триває 3 дні і супроводжується зустрічами з регіональними партнерами.

Повсякденне керування роботою організації виконує постійний комітет у складі міністра зовнішніх справ поточної країни-голови та послів інших країн-учасниць. Постійний секретаріат розташований в Джакарті. Секретаріат очолює Генеральний секретар.

В 2007 році був прийнятий Статут АСЕАН. Тривалий час АСЕАН утримувалася від створення правозахисних механізмів через принцип непорушності суверенітету та невтручання у внутрішні справи («ASEAN Way»).

Міжурядова комісія АСЕАН з прав людини (AICHR) була створена у 2009 році. Вона володіла суто консультативним мандатом і позбавлена повноважень розглядати індивідуальні скарги або проводити незалежні розслідування.

Перший регіональний документ в сфері захисту прав людини був створений лише у 2012 році – Декларація АСЕАН з прав людини. (2012 р.). Вона зазнає критики з боку ООН та правозахисників через наявність застережень, які дозволяють обмежувати права людини міркуваннями «національної безпеки, моралі чи регіонального контексту».

5. Захист прав людини у Співдружності Незалежних Держав.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) – регіональна міжнародна організація Азії та східної Європи до якої входить низка пострадянських країн.

СНД – це міждержавна міжнародна організація, яка об'єднує в своїх рядах пострадянських держав-членів (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, російська федерація, Таджикистан, Узбекистан) та одного асоційованого члена (Туркменія).

Коли в 1991 році почався розпад СРСР, 8 грудня 1991 року республіки-засновники підписали Біловезьку угоду, проголошуючи припинення існування Радянського Союзу та проголошуючи на його місці СНД. Через кілька днів був підписаний Алма-Атинський протокол, який оголосив про розпад Радянського Союзу.

Балтійські країни (Естонія, Латвія та Литва), які вважають своє членство в Радянському Союзі на міжнародному рівні незаконною окупацією, вирішили не брати в цьому участі. Грузія вийшла з СНД в 2008 році після російсько-грузинської війни.

Україна припинила участь у статутних органах СНД у 2018 році через тривалу російсько-українську війну, повністю завершивши вихід із СНД, ніколи офіційно не будучи членом цієї організації через те, що не ратифікувала Статут СНД.

Статут СНД передбачає створення спеціального статутного органу – Комісії з прав людини, яка має бути консультативним органом Співдружності і спостерігати за виконанням зобов'язань з прав людини, взятих на себе державами-членами в рамках Співдружності.

Згідно з Положенням про Комісію з прав людини Співдружності Незалежних Держав від 24 серпня 1993 р., зазначена Комісія компетентна розглядати як письмові запити держав з питань порушення прав людини, так і індивідуальні та колективні звернення осіб, які вичерпали всі доступні внутрішньодержавні засоби правового захисту.

На основі представленої інформації Комісія готує висновок.

Главами держав-членів Співдружності 24 серпня 1993 року була прийнята Декларація про міжнародні зобов'язання в галузі основних прав людини і основних свобод.

24 вересня 1993 р сім держав-членів СНД підписали у Москві Угоду про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям. Угода регулює такі питання:

- зобов'язання держав-учасниць одна перед одною та перед біженцями;

- Створення Міждержавного фонду допомоги біженцям і вимушеним переселенцям;

- сприяння в реалізації положень Угоди з боку Консультативної ради з питань праці, міграції та соціального захисту населення держав-учасниць СНД;

- права біженців;

- права вимушених переселенців тощо.

26 травня 1995 року, прийнята Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини. Конвенція складається з преамбули та 39 статей, в ній перераховані політичні, економічні і соціальні права.

Більшість країн-учасниць СНД демонструють авторитаризм, придушення громадянського суспільства та ігнорування міжнародних стандартів. З огляду на військову агресію росії проти України та вихід багатьох держав із договорів СНД, ця система втратила будь-яку правову та гуманітарну цінність.

6. Захист прав людини у Лізі арабських держав.

Регіональна система Ліги арабських держав (ЛАД) будується на спробі поєднати універсальні стандарти прав людини із традиційними арабсько-мусульманськими правовими та культурними цінностями.

Ліга арабських держав (ЛАД) об'єднує 22 держави, була створена в серпні 1945 р.

Ініціаторами вироблення міжарабського механізму захисту

прав людини є арабські неурядові організації на чолі з Союзом арабських адвокатів, з ініціативи якого була скликана Багдадська конференція з прав людини в арабському світі.

Арабська хартія прав людини» була прийнята Радою ЛАД на 102-й черговій сесії 15 вересня 1994 р.

Арабська хартія прав людини 1994 складається з преамбули та 43 статей, поділених на п'ять розділів, що містять комплекс прав:

- економічних;
- політичних;
- громадянських;
- соціальних і культурних прав людини;
- комплекс колективних прав.

Оновлена Арабська хартія прав людини 2004 р. є міжурядовою угодою, що спирається на іслам.

Арабська хартія прав людини 2004 року (набула чинності у 2008 році) складається з 53 статей (на 10 статей більше, ніж колишня версія Хартії 1994 г.), що охоплюють особисті права людини, зобов'язання держав-учасниць, механізм контролю і систему доповідей держав, прикінцеві положення, що стосуються ратифікації та набуття чинності цією Хартією.

Після вступу в силу Арабської хартії прав людини 2004 року (у травні 2008 року) почався процес формування Арабського комітету з прав людини. Свою першу сесію даний Комітет провів у квітні 2009 року.

Арабський комітет з прав людини працює як експертний орган, що вивчає періодичні звіти держав-учасниць Хартії та надає рекомендації.

У 2014 році було схвалено Статут Арабського суду з прав людини (з ініціативи Бахрейну). Однак Арабський суд з прав людини має суттєві обмеження: громадяни та неурядові організації не мають прямого права подавати скарги – це право належить виключно державам-учасницям, що зводить потенційну ефективність суду до мінімуму.

7. Захист прав людини в Організації ісламського співробітництва.

Організації ісламського співробітництва – міждержавна організація, що об'єднує 57 держав світу (в тому числі шість членів СНД: Азербайджан, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан) за релігійною ознакою і є другою після ООН за чисельним складом.

Організація була заснована в 1969 р. на Конференції глав мусульманських держав з метою забезпечення ісламської солідарності в соціальній, економічній і політичній сферах, боротьби проти колоніалізму, неокolonіалізму і расизму та підтримки Організації визволення Палестини.

Система Організації ісламського співробітництва (ОІС) пропонує специфічне концептуальне бачення прав людини, яке базується на нормативах шаріату та ісламської релігійної догматики.

Основні акти:

- Каїрська декларація про права людини в ісламі (1990 р.) – основний нормативний документ ОІС. Головною її особливістю є те, що всі закріплені права та свободи підпорядковані нормам ісламського права (шаріату). Стаття 25 Декларації прямо стверджує, що «ісламський шаріат є єдиним джерелом для тлумачення чи пояснення будь-якої статті цього документа».

- Оновлена Декларація ОІС з прав людини (2020 р.) була прийнята з метою більшої гармонізації із міжнародними стандартами ООН, проте концептуальна прив'язка до релігійного права залишилася.

- Конвенція про права дітей в ісламі 2005р.

- новий Статут організації, в якому правозахисна тематика знайшла своє відображення 2008р.

- резолюція № 2/38-LEG про створення Постійної незалежної Комісії з прав людини ОІС, додатком до якої став статут Постійної незалежної Комісії з прав людини ОІС.

Незалежна постійна комісія з прав людини (IPHRC) заснована у 2011 році як консультативний орган ОІС здійснює моніторинг стану прав людини в країнах-членах, розробляє

рекомендації, аналізує проблеми ісламофобії у світі та захисту прав мусульманських меншин у неналежних країнах, але не розглядає індивідуальні позови громадян.

У повноваження Комісії не входить розгляд індивідуальних скарг, вона буде проводити дослідження з пріоритетних питань захисту прав людини і координувати зусилля з обміну правозахисної інформацією між державами-членами.

8. Міжамериканська система захисту прав людини.

У 1826 році на Панамському конгресі було вперше запропоновано створення об'єднання латиноамериканських держав (регіональну міжурядову організацію).

В 1890 р. на Першій конференції американських держав у Вашингтоні були засновані Міжнародний союз американських республік і Комерційне бюро американських республік. Надалі до 1938 р. міжнародні конференції американських держав проходили регулярно.

У 1910 р. на четвертій Конференції в Буенос-Айресі Міжнародний союз і Комерційне бюро були перейменовані в Союз американських республік і Панамериканський союз відповідно. Саме Панамериканський союз і став попередником нині діючої Організації американських держав (далі – ОАД).

30 квітня 1948 року в Боготі (Колумбія) на IX Міжамериканській конференції Панамериканський союз був перетворений в нову регіональну міжурядову організацію – ОАД, Статут якої був підписаний 21 державою.

Зараз 35 країн ратифікували Статут ОАД і є її членами, штабквартира ОАД розташована у Вашингтоні (США). Таким чином, на сьогоднішній день всі американські держави є членами ОАД, також 66 країн і ЄС мають статус спостерігача ОАД. До 1962 року у роботі ОАД брала участь Республіка Куба.

Інститут постійних спостерігачів при ОАД було запроваджено у 1971 році.

Спостерігачами при Організації є 72 держави Європи, Америки та Азії, у тому числі Україна (з травня 1994 року).

Основні нормативні акти:

- Статут Організації американських держав 1948 року,
- Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 року,
- Американська конвенція з прав людини 1969 року,
- Сан-Сальвадорський Додатковий протокол до Американської конвенції про права людини в галузі економічних, соціальних і культурних прав 1988 року.

У Статуті ОАД основна увага приділяється сферам, які сприяють просуванню прав людини: демократії, економічним правам, праву на освіту, рівності.

Справжнє значення американської солідарності і добросусідства полягає в зміцненні на континенті, в рамках демократичних інститутів, режиму індивідуальної свободи і соціальної справедливості, заснованих на повазі основних прав людини.

Американські держави проголошують основні права людської особистості незалежно від раси, національного походження, релігії або статі.

В ст. 17 Статуту проголошується, що кожна держава має право на вільне і самостійне розвиток свого культурного, політичного та економічного життя, але що в цьому вільному розвитку держава повинна поважати права людської особистості і принципи загальної моралі.

Декларація про права та обов'язки людини (Американська декларація) – це перший міжнародний документ, в якому були проголошені основні політичні, громадянські, економічні, соціальні і культурні права:

- на освіту;
- на працю і справедливу винагороду;
- на соціальну безпеку;
- обирати і брати участь в державному управлінні;
- асоціацій і зборів;
- на власність;
- на справедливий судовий розгляд тощо.

Наступним етапом розвитку регіональної правозахисної

системи стало підписання в ході другої спеціальної Міжамериканської конференції в Сан-Хосе 22 листопада 1969 року Американської конвенції про права людини (Пакт Сан-Хосе або Американська конвенція) 80, яка набула чинності 18 липня 1978 року. Прийняття та набрання чинності Конвенцією завершило 30-річний процес формування в рамках ОАД регіональної системи захисту прав людини.

У 1988 р. був прийнятий Додатковий протокол до Американської конвенції (Протокол Сан-Сальвадор), який містить ряд економічних і соціальних прав, включаючи право на здорове навколишнє середовище, право на здоров'я, право на харчування та інші.

Сучасні нормативні акти:

- Конвенцію проти тортур 1985 р.;
- Конвенцію про насильно зниклих осіб 1994 р.;
- Міжамериканську конвенцію про запобігання, покарання і викорінення насильства щодо жінок 1994 р.;
- Конвенцію про запобігання всіх форм дискримінації проти інвалідів 1999 р.

5-та Консультативна нарада міністрів закордонних справ держав-членів

ОАД, що відбулося в 1959 р в м Сантьяго (Чилі).

Нарада прийняла, зокрема, резолюцію «Права людини», в якій передбачалося створення МКПЛ – Міжамериканська комісія з прав людини. Засідання Комісії проходять у Вашингтоні.

Міжамериканський суд з прав людини – другий орган, відповідальний за захист та заохочення прав людини відповідно до Американської конвенції.

Суд складається з семи суддів – громадян країн Організації американських держав (ОАД).

Міжамериканський суд з прав людини (IACHR) є автономним судовим органом Організації американських держав (ОАД), створеним у 1979 році для захисту та просування прав людини в усій Америці. Він складається з семи незалежних суддів, які обираються державами-членами ОАД на шестирічний

термін. Основною функцією Суду є розгляд справ про порушення прав людини, скоєних державами-членами ОАД, і винесення обов'язкових вироків, які повинні поважатися та виконуватися державами.

Міжамериканський суд з прав людини виконує такі основні функції:

- консультативна юрисдикція: держави-члени ОАД можуть консультуватися у Суду щодо тлумачення Конвенції чи інших договорів, що стосуються захисту прав людини в американських державах.

- пряма юрисдикція: тільки держави – сторони спору і Комісія мають право направляти спір на розгляд Суду.

У разі, якщо Комісія вважає, що має місце порушення Конвенції та відповідна держава не погоджується виправити ситуацію, вона подає скаргу в Міжамериканський суд з прав людини. Держава, проти якого подано скаргу, визнає юрисдикцію Суду.

При передачі Комісією заяви до Суду вона також враховує:

- позицію скаржника;
- характер і секретність порушень;
- необхідність розвитку прецедентного права;
- вплив рішення на правову систему держави;
- якість доказової частини справи.

Контрольні питання до лекцій:

1. Який досвід країн ЄС у захисті прав людини?
2. Як Рада Європи забезпечує захист прав людини?
3. Як функціонує система захисту прав людини в ЄС та АСЕАН?
4. Як здійснюється захист прав людини в СНД?
5. Які механізми захисту прав людини діють у Лізі арабських держав?
6. Як Організація ісламського співробітництва забезпечує захист прав людини?

ЛЕКЦІЯ 6. РАДА ЄВРОПИ, ЯК ОРГАНІЗАЦІЯ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

1. *Порядок створення Ради Європи.*
2. *Установчі документи Ради Європи: основні положення.*
3. *Основні органи Ради Європи. Основні акти Ради Європи.*
4. *Секретаріат Ради Європи., його повноваження.*
5. *Парламентська асамблея Ради Європи» (ПАРЄ).*
6. *Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (ЕКПЛ).*
7. *Денонсація, механізми денонсації в Україні.*
8. *Діяльність РЄ щодо захисту прав людини.*

1. Порядок створення Ради Європи.

Створення Ради Європи стало одним із найважливіших нормативно-політичних кроків у повоєнній історії континенту, покликаним відродити європейську цивілізацію на засадах демократії, верховенства права та захисту прав людини.

Ключовим поштовхом стала знаменита промова Вінстона Черчилля у Цюрихському університеті у вересні 1946 року, в якій він закликав створити «Сполучені Штати Європи».

Вирішальним поворотом у травні 1948 року став Конгрес Європи в Гаазі. Понад 800 делегатів із різних країн – політиків, науковців та громадських діячів – ухвалили резолюцію з вимогою заснувати міжурядову організацію для об'єднання європейських держав та розробки спільної Конвенції з прав людини.

Практична процедура створення Ради Європи пройшла такі ключові етапи:

1. Дипломатичні переговори (1948–1949 рр.). На виконання рішень Гаазького конгресу уряди Франції, Великої Британії та країн Бенілюксу розпочали розробку установчого документа організації.

2. Підписання Статуту (5 травня 1949 р.). У Сент-Джеймському палаці в Лондоні уповноважені представники 10 держав-засновниць (Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Данії, Ірландії, Італії, Норвегії та

Швеції) підписали Статут Ради Європи (Лондонську угоду).

3. Набрання чинності (3 серпня 1949 р.): Після завершення процедури ратифікації Статуту більшістю держав-підписантів організація офіційно розпочала свою юридичну діяльність, встановивши свою штаб-квартиру у Страсбурзі (Франція).

Процедура створення Ради Європи заклала юридичний фундамент для сучасної європейської архітектури безпеки та права. Закріпивши у своєму Статуті відданість принципам індивідуальної свободи та політичної свободи, Рада Європи перетворилася з повоєнної ініціативи на універсальний центр гарантування прав людини для всього континенту.

Рада Європи – найбільш стара міжурядова організація в Європі, яка була створена 5 травня 1949 р., до сфери діяльності якої, зокрема, входить захист та збереження прав та основних свобод людини.

Метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу.

Основними органами РЄ, відповідно до ст. 10 Статуту Ради Європи є:

- Комітет Міністрів,
- Парламентська асамблея Ради Європи (раніше – Консультативна асамблея).

Роботу цих двох органів забезпечує Секретаріат Ради Європи.

Важливо знати: з 1994 року замість назви «Консультативна асамблея» використовується назва «Парламентська асамблея Ради Європи» (ПАРЄ).

2. Установчі документи Ради Європи: основні положення.

Головним установчим документом Ради Європи є її Статут (також відомий як Лондонська угода), підписаний 5 травня 1949 року.

Основні положення Статуту Ради Європи:

1. Мета організації (ст. 1) – досягнення більшого єднання між її членами заради збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу.

2. Три фундаментальні засади (критерії членства):

- Визнання принципу верховенства права.
- Забезпечення гарантування прав людини та основоположних свобод усім особам під юрисдикцією держави.
- Щире та активне співробітництво у досягненні мети організації.

3. Правовий статус та структура. Статут визначає офіційні мови організації (англійська та французька), місцезнаходження штаб-квартири (Страсбург, Франція) та регламентує порядок набуття членства, призупинення прав представництва і виключення (денонсації/виходу) з Ради Європи.

До Статуту Ради Європи Україна приєдналася у 1995 році.

Згідно Статуту РЄ кожний член Ради має в Комітеті Міністрів одного представника, а кожний представник має один голос. Представниками в Комітеті є міністри закордонних справ. Якщо міністр закордонних справ не може бути присутнім на засіданні Комітету або за інших обставин, коли це доцільно, замість нього може бути призначений замісник, який, у міру можливості, має бути членом уряду його країни.

Рада Європи, представники членів Ради та Секретаріат користуються на території членів Ради імунітетами та привілеями, які в розумних межах необхідні для виконання ними своїх обов'язків. Такі імунітети включають імунітет усіх представників у Консультативній асамблеї від арешту та будь-якого судового розгляду на території всіх членів Ради стосовно їхніх заяв або голосування в Асамблеї або її комітетах чи комісіях.

Будь-який член Ради Європи може вийти з неї шляхом офіційного повідомлення Генерального секретаря про свій намір. Такий вихід набирає чинності по закінченні фінансового року, в якому зроблено повідомлення про вихід, якщо воно надсилається у перші дев'ять місяців цього фінансового року.

Якщо повідомлення про вихід надсилається в останні три місяці поточного фінансового року, вихід набирає чинності після закінчення наступного фінансового року.

2. Основні органи Ради Європи. Основні акти Ради Європи.

Для досягнення своїх цілей Рада Європи володіє розвиненою інституційною структурою.

Основні органи Ради Європи:

- Комітет міністрів Ради Європи (КМРЕ): Урядовий керівний орган, що складається з міністрів закордонних справ держав-членів (або їхніх постійних представників у Страсбурзі). Ухвалює політичні рішення, затверджує бюджет, розглядає рекомендації ПАРЕ та здійснює нагляд за виконанням рішень ЄСПЛ.

- Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЕ): Консультативний та дорадчий парламентський орган.

- Конгрес місцевих та регіональних влад: Представляє інтереси місцевих та регіональних органів влади країн-членів, сприяючи розвитку місцевого самоврядування.

- Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ): Постійно діючий судовий орган, відповідальний за дотримання державами зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини.

- Секретаріат Ради Європи: Забезпечує адміністрування та організаційну діяльність усіх інституцій.

Основні акти Ради Європи:

- Міжнародні договори (конвенції та угоди): Юридично обов'язкові акти для держав, які їх ратифікували (наприклад, ЄКПЛ, Європейська соціальна хартія, Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації).

- Резолюції та рекомендації Комітету міністрів та ПАРЕ: Акти політичного та консультативного характеру, які визначають орієнтири для реформ у державах-членах.

3. Секретаріат Ради Європи., його повноваження.

Секретаріат Ради Європи – це постійно діючий

виконавчий, адміністративно-координаційний та інституційний орган організації, який забезпечує операційне функціонування та техніко-юридичний супровід діяльності усіх основних органів Ради Європи (Комітету міністрів, ПАРЄ, ЄСПЛ, Конгресу місцевих та регіональних влад, Комісара з прав людини).

Секретаріат виступає «інституційною пам'яттю» та адміністративним ядром Ради Європи, забезпечуючи тяглість її політики, реалізацію проєктів та правозастосовну діяльність.

Організаційно-управлінська система Секретаріату побудована на засадах міжнародної цивільної служби та суворого аполітичного нейтралітету:

- Генеральний секретар Ради Європи:

- а) Очолює Секретаріат та є вищою посадовою особою Ради Європи.

- б) Обирається Парламентською асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ) за рекомендацією Комітету міністрів шляхом таємного голосування строком на 5 років (із правом переобрання).

- в) Відповідає за загальне стратегічне планування, спрямування діяльності організації, представництво Ради Європи у зносинах з іншими міжнародними організаціями та державами, а також за подання річного бюджету та програм дій.

- Заступник Генерального секретаря:

- а) також обирається ПАРЄ на 5 років за окремою процедурою.

- б) допомагає Генеральному секретарю в управлінні Секретаріатом, заміщає його у разі відсутності та курує окремі напрями діяльності (наприклад, внутрішній аудит, кадрову політику чи специфічні моніторингові програми).

- Міжнародний персонал (апарат) складається з близько 2200 міжнародних цивільних службовців (інтерпретаторів, юристів, адміністраторів, аналітиків, технічного персоналу), які є громадянами держав-членів Ради Європи.

Відповідно до Статуту РЄ, Генеральний секретар та персонал Секретаріату складають урочисту присягу. Вони відповідальні лише перед організацією і не мають права запитувати чи отримувати вказівки від жодного уряду чи будь-

якого зовнішнього органу.

Секретаріат поділяється на профільні підрозділи – Генеральні дирекції (Generale Directorates), зокрема:

- Генеральна дирекція з прав людини та верховенства права (DG I);

- Генеральна дирекція з питань демократії та людської гідності (DG II);

- Секретаріат Європейського суду з прав людини (Реєстратура ЄСПЛ);

- Секретаріат Парламентської асамблеї та Секретаріат Комітету міністрів.

Функціонал Секретаріату охоплює чотири ключові блоки:

1. Адміністративне, організаційне та юридичне забезпечення. Забезпечує повний цикл організації засідань Комітету міністрів, сесій ПАРЄ, пленарних засідань Конгресу місцевих і регіональних влад та Конференцій профільних міністрів (юстиції, закордонних справ, освіти тощо).

Окремий автономний підрозділ Секретаріату – Реєстратура (Секретаріат) ЄСПЛ – здійснює первинну обробку, реєстрацію та юридичний аналіз тисяч індивідуальних і міждержавних скарг, що надходять до Суду, а також забезпечує судові засідання. Забезпечує синхронний та письмовий переклад офіційними мовами організації (англійською та французькою), а також ведення офіційного протоколу та документообігу.

2. Фінансово-бюджетне планування та аудит. Секретаріат готує проекти Дворічної програми та Бюджету Ради Європи, подаючи їх на розгляд і затвердження Комітету міністрів. Забезпечує розподіл фінансових коштів між різними директоратами, контролює використання фондів технічної допомоги та здійснює внутрішній фінансовий аудит для запобігання зловживанням.

3. Моніторинг, координація та реалізація програм. Забезпечує функціонування незалежних моніторингових інституцій Ради Європи, таких як GRECO (боротьба з корупцією), MONEYVAL (протидія відмиванню коштів), ЄКЗК (запобігання катуванням), GREVIO (протидія насильству щодо

жінок) та Венеціанська комісія. Розробляє та реалізує План дій Ради Європи для окремих країн (зокрема й для України), надаючи технічну, експертну та фінансову допомогу в гармонізації національного законодавства із європейськими стандартами.

4. Виконує функції депозитарія міжнародних договорів. Генеральний секретар Ради Європи офіційно виступає депозитарієм понад 200 міжнародних договорів (конвенцій, протоколів, угод), розроблених під егідою Ради Європи. Секретаріат фіксує та реєструє підписання, ратифікацію, застереження, заяви про відступ від зобов'язань (наприклад, за ст. 15 ЄКПЛ під час воєнного стану) та офіційні повідомлення про денонсацію договорів державами-членами, повідомляючи про це всі інші країни.

4. Парламентська асамблея Ради Європи» (ПАРЄ).

Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) – це один із двох головних статутних органів РЄ, що представляє парламентський вимір організації.

До складу ПАРЄ входять парламентарі, призначені національними парламентами держав-членів. Кількість делегатів від кожної країни залежить від чисельності її населення (від 2 до 18 членів). Національні делегації повинні пропорційно відображати політичний склад свого парламенту та дотримуватися гендерного балансу.

Ключові напрями повноважень та функцій ПАРЄ:

1. Нормотворче обговорення, політологічна експертиза та ухвалення рекомендацій ПАРЄ є «політичним двигуном» Ради Європи, який формулює політичні та правові орієнтири для розвитку Європейського континенту. Приймає наступні види рішень і актів:

- Резолюції (Resolutions) – виражають позицію Асамблеї щодо конкретних подій, правопорушень чи суспільних явищ. Вони адресовані державам-членам, національним парламентам або міжнародній спільноті та містять конкретні політичні вимоги.

- Рекомендації (Recommendations) – адресуються безпосередньо Комітету міністрів Ради Європи (КМРЕ). Вони містять пропозиції щодо розробки нових міжнародних конвенцій, розширення програм допомоги чи вжиття заходів проти держав-порушниць.

- Висновки (Opinions) – обов'язкові процедурні зауваження, які ПАРЕ надає Комітету міністрів щодо вступу нових держав-членів до Ради Європи, прийняття нових конвенцій чи внесення змін до Статуту РЕ.

Асамблея ухвалює рішення у галузях захисту прав людини, зміцнення верховенства права, свободи медіа, боротьби з корупцією, воєнних злочинів, деокупації територій, цифрових прав та захисту навколишнього середовища.

2. Виборча (кадрова) функція. ПАРЕ володіє унікальними кадровими повноваженнями щодо формування вищого керівного та судового складу Ради Європи:

- Обрання суддів Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

- Обрання Генерального секретаря Ради Європи та його заступника.

- Обрання Комісара Ради Європи з прав людини.

3. Демократичний контроль та процедура моніторингу. Функція моніторингу є одним із найпотужніших інструментів Асамблеї для перевірки дотримання державами-членами своїх зобов'язань:

- Комітет із дотримання обов'язків та зобов'язань (Моніторинговий комітет).

- Наслідки порушень (Санкційні механізми)

У разі системних порушень принципів Ради Європи, ПАРЕ має право застосувати санкції проти національної делегації: оскаржити або обмежити її повноваження (позбавити права голосу, позбавити права обіймати посади в комітетах чи виступати доповідниками). ПАРЕ може ініціювати спільну міжінституційну процедуру з Комітетом міністрів щодо призупинення членства або виключення держави з Ради Європи.

4. Спостереження за виборами та оцінка демократичних

інститутів. ПАРЕ забезпечує постійний контроль за легітимністю виборчих процесів як фундаментального елементу демократії:

- Місії зі спостереження за виборами (ЕОМ). На запрошення національних влад Асамблея направляє спеціальні делегації спостерігачів (до складу яких входять безпосередньо парламентарі) на президентські та парламентські вибори, а також референдуми у країнах-членах.

- Попередній та підсумковий оціночний аналіз (делегація ПАРЕ здійснює візити до виборів (перевірка виборчого законодавства, адмінресурсу, медіа-клімату), безпосереднє спостереження в день голосування та готує підсумкову Звітну доповідь із рекомендаціями щодо усунення виявлених порушень).

5. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (ЕКПЛ).

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (ЕКПЛ) – є основним документом прийнятим РЄ у сфері захисту прав людини.

ЕКПЛ відіграє значну роль в процесі гармонізації стандартів у галузі захисту прав і свобод людини в Європі.

ЕКПЛ та Протоколи до неї не містять норм, що захищали б соціальні права людини (право на працю, на відпочинок, на соціальне забезпечення тощо), забезпечення яких є предметом регулювання інших договорів Ради Європи:

- Європейської соціальної хартії 1961 року
- Переглянутої Європейської соціальної хартії 1996 року.
- Основним механізмом реалізації контролю РЄ над захистом прав людини у державах-членах РЄ є Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ).

Згідно з початковою редакцією ЕКПЛ, ЄСПЛ був лише частиною триланкового механізму.

Спочатку заявники повинні були звертатися зі скаргами в нині вже неіснуючу Європейську комісію з прав людини, яка виступала своєрідною попередньою інстанцією, оцінюючи скарги

на предмет дотримання умов прийнятності, вивчаючи фактичні обставини справи, пропонуючи сторонам примирні процедури і лише після цього передаючи справу в ЄСПЛ, який був створений в 1959 році.

Основні риси та структура ЄКПЛ:

1. Містить каталог прав (Розділ I) та закріплює основоположні цивільні та політичні права – право на життя (ст. 2), заборону катувань (ст. 3), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), право на справедливий суд (ст. 6), свободу думки, совісті і релігії (ст. 9), свободу вираження поглядів (ст. 10) тощо.

2. Являє собою захисний механізм (Розділ II), який заснував Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), надавши громадянам можливість подавати прямі індивідуальні скарги проти держав після вичерпання національних засобів захисту.

3. Містить Додаткові протоколи, які розширюють перелік захищених прав (наприклад, Протокол № 1 – право на власність, освіту та вільні вибори; Протоколи № 6 та № 13 – скасування смертної кари) та реформують процесуальні механізми Суду (Протоколи № 11, № 14, № 15).

4. Являється концепцією «живого інструменту» (living instrument). Це означає, що практика ЄСПЛ тлумачить Конвенцію у світлі сучасних умов демократичного суспільства.

Структуру ЄСПЛ детально наведено в 3 питанні 3-ї теми лекції цього конспекту.

6. Денонсація, механізми денонсації в Україні.

Денонсація (фр. *denoncer* – розривати) – припинення дії міжнародного договору шляхом повідомлення однієї держави іншій про припинення дії укладеного між ними міжнародного договору, здійснене в порядку і в термін, обумовлені цим договором.

Практична процедура денонсації почала системно закарбовуватися у текстах міжнародних договорів у XIX столітті.

Спочатку це стосувалося торговельних та митних угод, які

укладалися на визначений термін (наприклад, на 5 або 10 років) із можливістю подальшого продовження, якщо жодна зі сторін не повідомить за заздалегідь визначений термін (наприклад, за 6 чи 12 місяців) про свій намір припинити дію угоди.

Поступово положення про порядок денонсації (надсилання офіційного повідомлення/нотифікації за певний строк) стали стандартною кінцевою клаузулою (Final Clause) більшості багатосторонніх та двосторонніх договорів.

Остаточне юридичне закріплення та систематизацію процедура денонсації отримала з прийняттям Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року (статті 54, 56, 65-68). За загальним правилом

Віденської конвенції про право міжнародних договорів денонсація договору може мати місце відповідно до положень самого договору або за згодою всіх його учасників.

Якщо в договорі немає прямої згадки про денонсацію, він не підлягає денонсації, якщо тільки не буде встановлено, що учасники намірялися допустити можливість денонсації або що право денонсації впливає з самого характеру договору.

Механізм денонсації ЄКПЛ за міжнародним правом міститься у ст. 58 ЄКПЛ.

Держава може денонсувати Конвенцію лише після спливу 5 років з дати стання її стороною, направивши повідомлення Генеральному секретарю РЄ за 6 місяців. Денонсація не звільняє державу від зобов'язань щодо дій, вчинених нею до набрання чинності денонсацією.

В Україні механізми денонсації, передбачені Законом «Про міжнародні договори України» (2004 р.). При чому, наведений Закон розрізняє «припинення» та «зупинення» дії міжнародного акту (договору).

Так, згідно ст. 3 вищенаведеного Закону, припинення дії – втрата міжнародним договором своєї сили за умов, визначених самим міжнародним договором, або за вольовим рішенням сторін (денонсація, вихід з договору), а зупинення дії – перерва дії міжнародного договору протягом певного проміжку часу.

Пропозиції щодо припинення або зупинення дії

міжнародних договорів України вносяться Міністерством закордонних справ України, іншими центральними органами виконавчої влади та державними колегіальними органами.

Денонсація міжнародного договору України здійснюється законом України, якщо договір було ратифіковано Верховною Радою України.

Проект закону про денонсацію вноситься до Верховної Ради Президентом України або Кабінетом Міністрів України.

Після прийняття закону Парламентом та його підписання Президентом, Міністерство закордонних справ України направляє офіційну нотифікуючу грамоту депозитарію договору.

8. Діяльність РЄ щодо захисту прав людини.

Потужність європейської системи захисту прав людини, а також той радикальний прорив, що стався у традиційному розумінні міжнародного права і відповідальності держав, сягають своїм корінням у той факт, що положення Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) передбачили заснування суду, який забезпечує дотримання державами-учасниками своїх зобов'язань.

Європейський суд з прав людини постав через 10 років після своєї «материнської» інституції – Ради Європи.

З часу свого заснування ЄСПЛ ухвалив рішення з понад 750 тис. заяв. Цією разючою цифрою не може пишатися жоден інший міжнародний суд. ЄСПЛ розробив корпус власної судової практики, яка вдосконалила і розширила стандарти в галузі прав людини. Вплив його рішень є незрівнянним завдяки механізму їх виконання.

Ймовірно, у світі більше не існує суду, який би стільки зробив для емансипації особистості як суб'єкта міжнародного права.

Водночас діяльність Ради Європи не обмежується функціонуванням ЄСПЛ. Організація розробляє міжнародні договори, рекомендації та інші правові стандарти, спрямовані на вдосконалення національного законодавства й державної політики у сфері прав людини. Серед важливих документів –

Європейська соціальна хартія, яка встановлює стандарти захисту соціальних та економічних прав, Рамкова конвенція про захист національних меншин, а також Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція).

Значну роль у системі захисту прав людини відіграють інституції Ради Європи. Комітет міністрів здійснює нагляд за виконанням рішень ЄСПЛ і визначає основні напрями міжурядової співпраці. Парламентська асамблея Ради Європи сприяє розвитку демократичних стандартів, проводить політичний діалог і ухвалює рекомендації та резолюції. Комісар Ради Європи з прав людини здійснює моніторингові візити, готує тематичні доповіді та надає рекомендації державам щодо усунення системних проблем у сфері прав людини.

Окремий напрям становить діяльність Європейського комітету із запобігання катуванням (CPT), який відвідує місця несвободи – зокрема, пенітенціарні установи, поліцейські ізолятори та психіатричні заклади – з метою запобігання катуванням і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню. Важливе значення мають також Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ECRI), яка протидіє расизму, дискримінації та нетерпимості, і Група експертів з питань протидії торгівлі людьми (GRETA), що контролює виконання відповідної конвенції Ради Європи.

Діяльність РЄ по захисту прав людини можна поділити на такі основні блоки:

1. Забезпечення прав людини, що здійснює Європейський суд з прав людини і Європейський комітет з питань запобігання катуванням.

2. Просування прав людини, що здійснюється перш за все Комісаром з прав людини Ради Європи.

3. Забезпечення рівності, різноманітності та прав вразливих груп. Перш за все мова йде про захист прав національних та сексуальних меншин, інвалідів, дітей, жінок, біженців та інших категорій населення.

4. Забезпечення соціальних прав людини.

Рада Європи приділяє значну увагу захисту прав найбільш уразливих категорій населення, забезпеченню гендерної рівності, протидії домашньому насильству, захисту дітей, прав національних меншин, прав людей з інвалідністю, а також свободі слова та безпеці журналістів. Через освітні програми, правову експертизу, моніторингові механізми й співпрацю з державними органами та громадянським суспільством організація сприяє формуванню культури поваги до прав людини.

Особливе значення діяльність Ради Європи має для України. Україна стала членом організації 9 листопада 1995 року, взявши на себе зобов'язання дотримуватися європейських стандартів демократії, верховенства права та прав людини. Співпраця з Радою Європи сприяє реформуванню судової системи, удосконаленню законодавства, протидії дискримінації та забезпеченню ефективного виконання рішень ЄСПЛ.

В умовах повномасштабної збройної агресії росії проти України особливої актуальності набули питання захисту права на життя, заборони катувань, прав внутрішньо переміщених осіб, захисту дітей, забезпечення доступу до правосуддя та відповідальності за серйозні порушення прав людини. Рада Європи використовує політичні, правові й моніторингові механізми для підтримки України, документування наслідків війни та сприяння притягненню винних до відповідальності відповідно до міжнародного права.

Важливою подією стало виключення російської федерації з Ради Європи 16 березня 2022 року у зв'язку з її агресією проти України. Водночас, росія перестала бути стороною Європейської конвенції з прав людини з 16 вересня 2022 року. Проте ЄСПЛ зберігає компетенцію розглядати заяви щодо ймовірних порушень, вчинених країною-агресоркою до цієї дати. Єдине, виконання рішень

Отже, Рада Європи відіграє провідну роль у формуванні та розвитку європейської системи захисту прав людини. Її діяльність охоплює розроблення міжнародних стандартів,

судовий захист прав і свобод, моніторинг дотримання державами міжнародних зобов'язань, запобігання катуванням, боротьбу з дискримінацією та підтримку демократичних реформ.

Головна цінність діяльності Ради Європи полягає в тому, що права людини розглядаються не лише як внутрішня справа держави, а і як предмет міжнародної відповідальності. Ефективність цієї системи залежить від добросовісного виконання державами своїх зобов'язань, реалізації рішень ЄСПЛ та готовності національних органів влади забезпечувати реальний, а не формальний захист прав і свобод кожної людини.

Таким чином, Рада Європи залишається важливим інституційним гарантом європейських цінностей, а її діяльність має особливе значення для України на шляху до зміцнення демократичної держави, утвердження верховенства права та забезпечення прав людини навіть в умовах війни.

Контрольні питання до лекцій:

- 1. Як було створено Раду Європи?*
- 2. Які основні положення установчих документів Ради Європи?*
- 3. Які основні органи та акти Ради Європи?*
- 4. Які повноваження має Секретаріат Ради Європи?*
- 5. Які функції та повноваження має Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ)?*
- 6. Які основні положення Європейської конвенції з прав людини 1950 року?*
- 7. Який порядок денонсації міжнародних договорів і як він реалізується в Україні?*
- 8. Як Рада Європи здійснює захист прав людини?*

Тема 7. Європейський суд з прав людини: загальна характеристика

1. *Субсидіарність конвенційного механізму захисту прав людини.*
2. *Порядок формування, склад та організаційна структура Суду.*
3. *Структура ЄСПЛ. Компетенція функціональних підрозділів Суду.*
4. *Особливості оформлення заяв до Суду та ведення з ним переписки.*
5. *Особливості розгляду індивідуальних заяв Судом.*
6. *Політика пріоритету. Процедура дружнього врегулювання.*
7. *Юрисдикція *ratione personae* (за колом осіб).*
8. *Юрисдикція *ratione materiae* (предметна).*
9. *Юрисдикція *ratione temporis* (часова).*
10. *Юрисдикція *ratione loci* (територіальна).*

1. Субсидіарність конвенційного механізму захисту прав людини.

Принцип субсидіарності є наріжним каменем усієї системи захисту прав і свобод людини, створеної в межах Ради Європи. Вперше викристалізувавшись у теорії публічного врядування та міжнародного права, у контексті Європейської конвенції з прав людини цей принцип виступає фундаментальним регулятором балансу сил між національними юридичними системами та Європейським судом з прав людини. Зміст субсидіарності полягає в тому, що першочерговий обов'язок гарантувати, забезпечувати та захищати конвенційні права покладається безпосередньо на держави-учасниці, тоді як міжнародний механізм діє лише як додатковий (субсидіарний) інструмент захисту.

У практиці ЄСПЛ принцип субсидіарності відображає просту, але глибоку ідею: національні органи влади – суди, законодавці та виконавчі інституції – знаходяться у безпосередньому контакті з суспільним життям своєї країни.

Вони краще обізнані з локальними контекстами, культурними особливостями, соціально-економічними умовами та суперечностями, ніж міжнародний суд у Страсбурзі.

Звідси впливає концепція «доктрини свободи розсуду» (margin of appreciation), яку ЄСПЛ надає державам при ухваленні рішень або обмеженні певних прав. Свобода розсуду є безпосереднім наслідком субсидіарності: якщо держава діє в межах конвенційних стандартів, міждержавний суд не повинен перебирати на себе функції «суду четвертої інстанції» та переглядати фактичні обставини справи чи національне законодавство.

Офіційне закріплення принципу в Преамбулі Конвенції (завдяки набранню чинності Протоколом № 15) лише підтвердило усталену практику: Європейський суд підкреслює, що його роль є контролюючою, а не замінючою стосовно національних судів.

Практичний вияв: вичерпання національних засобів правового захисту. Найбільш чітко субсидіарний характер конвенційного механізму проявляється у процедурній вимозі вичерпання внутрішніх засобів правового захисту (ст. 35 ЄКПЛ). Перш ніж звертатися з скаргою до Страсбурга, особа зобов'язана використати всі ефективні та доступні правові інструменти всередині своєї країни.

Ця вимога виконує дві важливі функції:

1. Для держави (дає змогу виправити ймовірне порушення прав людини власними силами, залучаючи національну судову систему).

2. Для ЄСПЛ (запобігає перевантаженню міжнародного суду справами, які могли бути успішно вирішені на національному рівні).

Протягом останніх десятиліть конвенційний механізм зазнав суттєвого системного навантаження через тисячі індивідуальних заяв. У відповідь на це було започатковано Інтерлакенський процес реформування ЄСПЛ, який зробив головний акцент саме на посиленні субсидіарності.

Зокрема, впровадження процедури пілотних рішень та

розширення консультативних висновків (згідно з Протоколом № 16) покликані стимулювати держави самостійно вирішувати системні проблеми правопорядку та гармонізувати національну практику з прецедентним правом ЄСПЛ ще до виникнення масових скарг.

Водночас принцип субсидіарності не означає абсолютного безвтручання. Якщо національні суди демонструють явне свавілля, відсутність незалежності або ігнорують конвенційні стандарти, ЄСПЛ здійснює повноцінний та жорсткий міжнародний контроль, відновлюючи порушені права особи.

Принцип субсидіарності – це не просто формальне розподілення повноважень між Страсбургом та національними столицями, а засіб забезпечення життєздатності усієї європейської системи захисту прав людини. Він гармонізує суверенітет держав із вимогами міжнародного правопорядку. Ефективність Європейської конвенції з прав людини вимірюється не кількістю рішень, ухвалених у Страсбурзі, а тим, наскільки якісно та повно конвенційні права захищаються всередині кожної окремої держави.

2. Порядок формування, склад та організаційна структура Суду.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) є унікальним міжнародним судовим органом, покликаним забезпечувати дотримання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) державами-учасниками. Заснований у 1959 році в Страсбурзі, Суд пройшов тривалий шлях еволюції – від інституції, що працювала на тимчасовій основі, до повноцінно функціонувальної постійної міжнародної судової установи. Ефективність виконання Судом своїх завдань безпосередньо залежить від чітко регламентованого порядку формування, його персонального складу та внутрішньої організаційної структури.

З 23 по 28 лютого 1959 року відбулося перше засідання Суду, а 18 вересня того ж року ухвалено його Регламент. Перше рішення ЄСПЛ винесене 14 листопада 1960 року (справа

«Lawless проти Ірландії»).

Згідно зі статтею 20 Конвенції, кількість суддів ЄСПЛ відповідає кількості держав-учасниць ЄКПЛ (на сьогодні – 46 суддів). При цьому судді виступають у своїй особистій якості і не представляють жодну державу. Вони є незалежними та неупередженими.

Комітет міністрів РЄ у контексті процедури, розпочатої відповідно до статті 8 Статуту Ради Європи, вирішив, що країна-агресор з 25.02.2022р. не є членом Ради Європи, після 26 років членства.

У березні 2022р. Комітет міністрів РЄ виключив росію з Ради Європи. 15 березня зробити це рекомендувала ПАРЄ. Рішення підтримали 216 депутатів із 219. Разом із цим, в рф перестає діяти Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

(Відповідно відбулось і виключення представників зі всіх інституцій РЄ, в тому числі із ЄСПЛ).

Процедура обрання суддів складається з кількох етапів:

1. Висунення кандидатів. Кожна держава-учасниця формує та подає список із трьох кандидатів. Щонайменше один із трьох кандидатів має представляти недопредставлену статтю, за винятком особливих обставин. Кандидати повинні мати високі моральні якості та відповідати вимогам, необхідним для призначення на високі судові посади, або бути юристами з визнаним авторитетом.

2. Перевірка кандидатур. Спеціальний підкомітет Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) з питань відбору суддів вивчає резюме кандидатів та проводить із кожним особисту співбесіду.

3. Обрання. Судді обираються Парламентською асамблеєю Ради Європи більшістю голосів.

Судді обираються строком на 9 років без права переобрання. Граничний вік перебування на посаді судді становить 70 років (або до закінчення терміну повноважень, залежно від норм Конвенції з урахуванням внесених змін). Під час виконання своїх обов'язків судді не можуть здійснювати

жодної діяльності, що є несумісною з їхньою незалежністю, неупередженістю або з вимогами щодо виконання роботи на постійній основі.

Вимоги до суддів: повинні бути молодше 65 років станом на день подання кандидатури на розгляд.

Держава-учасник подає три кандидатури на посаду судді ЄСПЛ для розгляду до Парламентської Асамблеї Ради Європи, після обрання Суддя призначається строком на дев'ять років без права на переобрання.

Комітет з обрання суддів Європейського суду з прав людини є спеціалізованим робочим органом Парламентської асамблеї Ради Європи. Його головна місія – забезпечення прозорого, неупередженого та якісного відбору кандидатів на посаду судді ЄСПЛ від держав-членів Ради Європи.

Основні завдання Комітету полягають у наступному:

1. Комітет проводить індивідуальні співбесіди з кожним із трьох кандидатів, оцінюючи їхню професійну кваліфікацію, знання міжнародного права, володіння офіційними мовами Ради Європи (англійською або французькою), а також високі моральні якості.

2. Комітет оцінює, чи був національний відбір прозорим, демократичним та бездискримінаційним.

3. За результатами аналізу та співбесід Комітет складає вмотивований висновок і рекомендує ПАРЄ одного з кандидатів (або може відхилити весь список, якщо кандидати не відповідають критеріям).

Оскільки остаточне рішення про обрання судді ухвалюється голосуванням усіх членів ПАРЄ, оцінка та рекомендація Комітету відіграють вирішальну роль. Асамблея у переважній більшості випадків дослухається до висновків цього спеціалізованого органу, адже саме він здійснює найглибшу та найдетальнішу перевірку кандидатів.

Комітет виступає своєрідним «фільтром якості». Завдяки його діяльності забезпечується високий рівень судейського корпусу Страсбурзького суду, що є критично важливим для збереження авторитету ЄСПЛ, забезпечення деполітизації

процесів та дотримання найвищих стандартів захисту прав людини по всій Європі.

Жодний суддя не може бути звільнений із посади, якщо тільки інші судді більшістю у дві третини голосів не ухвалить рішення про його невідповідність установленим вимогам.

Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися жодною діяльністю, що є несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або з вимогами щодо виконання посадових обов'язків на постійній основі.

Для забезпечення ефективного розгляду тисяч скарг ЄСПЛ має розгалужену внутрішню структуру, яка поділяється на судові та адміністративно-допоміжні органи. Детальніше про структуру ЄСПЛ можна дізнатися на офіційному сайті Ради Європи за посиланням: <https://www.echr.coe.int/home>

Кількість суддів у ЄСПЛ відповідає кількості держав-членів РЄ, що ратифікували ЄКПЛ.

Хоча суддів обирають від імені держави, вони розглядають справи як окремі особи та не представляють цю державу. Вони є повністю незалежними та не можуть займатися будь-якою діяльністю, яка була б несумісною з їхнім обов'язком незалежності та неупередженості.

Кожна секція складається з Голови, Віце-президента та низки інших суддів. Склад секцій, який затверджується Пленумом за пропозицією Голови Суду, є географічно та гендерно збалансованим, наскільки це можливо, та відображає різні правові системи Договірних Сторін.

Палати та комітети створюються в кожній секції відповідно до правил 26 та 27 Регламенту Суду.

Усі судді ЄСПЛ розподіляються між п'ятьма секціями, що є адміністративними одиницями, до кожної з якої прикріплені різні юридичні відділи, які є частиною Секретаріату Суду.

Склад секцій формується з урахуванням географічного та гендерного балансу, а також різноманітності правових систем на термін у три роки. На чолі кожної Секції стоїть Голова Секції (Президент).

До керівних органів Суду належать:

Пленарне засідання Суду (Пленум): Збори всіх суддів ЄСПЛ. Пленум вирішує організаційні та адміністративні питання: обирає Президента Суду, одного або двох Віцепрезидентів, Президентів Секцій, а також Секретаря Суду (Реєстратора) та його заступників. Також Пленум затверджує Регламент Суду.

Президент Суду здійснює загальне керівництво діяльністю та адміністративними службами Суду, представляє ЄСПЛ у відносинах із іншими інституціями.

Юридичну, адміністративну та технічну підтримку роботи ЄСПЛ забезпечує його структурний підрозділ Секретаріат. До складу Секретаріату входять юридичні секретарі, перекладачі, адміністративні та технічні працівники.

Секретаріат (Registry), очолює Секретар Суду (Реєстратор). Секретаріат складається з юристів, адміністративного та технічного персоналу, які є цивільними службовцями Ради Європи. Юристи Секретаріату готують матеріали справ, проводять юридичний аналіз скарг, контактують зі сторонами та забезпечують функціонування Суду багатьма мовами країн-членів.

Порядок формування та структура Європейського суду з прав людини відображають баланс між забезпеченням високого рівня міжнародної легітимності та функціональною гнучкістю. Поєднання демократичної процедури обрання суддів через ПАРЄ, суворих вимог до їх незалежності та чітко розмежованої судової структури (від єдиноособового судді до Великої палати) дозволяє ЄСПЛ ефективно опрацьовувати значний обсяг звернень та залишатися головним гарантом захисту прав людини на європейському континенті.

3. Структура ЄСПЛ. Компетенція функціональних підрозділів Суду.

Стаття 26 ЄКПЛ передбачає, що Судді розглядають справи та виносять рішення в складі таких судових утворень (формацій), створених у межах ЄСПЛ:

- Судді, що засідає одноособово;

- в складі Комітету,
- в складі Палати;
- в складі Великої Палати.

«Національний суддя» не може засідати у справі, яка розглядається суддею одноособово. У виняткових випадках його може бути запрошено до складу комітету з трьох суддів.

Якщо справа розглядається Палатою з семи суддів чи Великою Палатою з сімнадцяти суддів, «національний суддя» завжди входить до її Складу.

Всі утворення діють згідно Регламенту Європейського суду з прав людини (Rules of Court). Регламент Суду – це внутрішній нормативно-правовий акт, який детально регламентує процесуальну діяльність ЄСПЛ, порядок організації його роботи та процедуру розгляду скарг.

Регламент покроково розписує весь судовий процес:

- порядок та особливості заповнення заяви (зокрема знамените Правило 47, дотримання якого є вирішальним для реєстрації скарги);
- строки та способи ведення кореспонденції з Секретаріатом Суду;
- порядок надання письмових зауважень (меморандумів) та обміну доказами між заявником і урядом відповідача.

Якщо Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) матеріалізує та закріплює фундаментальні права і свободи, то Регламент визначає конкретний механізм їх захисту на практиці.

Розглянемо судові утворення ЄСПЛ більш детально.

Явно неприйнятні заяви розглядаються суддею одноособово (англ. – single judge formation). Рішення судді, що засідає одноособово, про відхилення заяви як неприйнятною є остаточним та оскарженню не підлягає, про що інформується заявника без обґрунтування причин неприйнятності заяви.

Суд виносить підписані рішення судді однією з двох офіційних мов Суду, супроводжувані листом відповідною національною мовою та, у більшості випадків, посиланням на конкретні підстави для неприйнятності. Однак у деяких випадках Суд може виносити рішення про загальну відмову,

наприклад, коли заяви містять численні необґрунтовані або іншим чином неприйнятні скарги. Суддям допомагають у їхній роботі позасудові доповідачі, призначені з Секретаріату Головою Суду

Формування суддів з одним суддею було запроваджено з метою вирішення проблеми накопичення справ, яке досягло неприйнятного рівня. У 2010 році Протокол № 14 до Конвенції запровадив нову процедуру, за якою суддя з одним суддею міг оголосити заяви неприйнятними. Менш ніж за п'ять років нова процедура з одним суддею дозволила Суду вирішити величезну проблему з понад 100 000 явно неприйнятних справ. У разі потреби та відсутності одноособового рішення справи про прийнятність самостійно Суддею, вона передається Комітету, до складу якого входять троє суддів. Комітет розглядає питання щодо прийнятності та суті скарг, які є предметом усталеної практики Суду.

Для ухвалення рішення Комітетом необхідно три голоси суддів. Рішення комітету є остаточними та не підлягають оскарженню.

Справа передається в Палату в разі відсутності ознак неприйнятності, а також не вбачається такою, що може бути розглянутою Комітетом (предмет усталеної практики Суду). До складу Палати входять сім суддів включно з членом палати за посадою – суддю, якого обрали від зацікавленої держави-учасниці. Рішення приймаються більшістю голосів і можуть бути оскаржені до Великої Палати.

Рішення Палати є остаточним у разі:

- заяви сторін про те, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд до Великої Палати;
- відсутності подання клопотання про передання справи на розгляд до Великої Палати в термін до трьох місців від дати постановлення рішення;
- відмови колегії Великої Палати щодо клопотання про передання справи на її розгляд.

Палата може відмовитися від своєї юрисдикції на користь

Великої Палати, якщо:

- справа, що знаходиться на розгляді Палати, порушує серйозне питання тлумачення Конвенції та протоколів до неї, і якщо жодна зі сторін не заперечила протягом одного місяця з дати сповіщення її Судом про таке рішення мотивованого заперечення щодо такої передачі;

- вирішення питання, що знаходиться на розгляді Палати, може призвести до результату, несумісного з судовою практикою Суду і якщо жодна зі сторін не заперечила протягом одного місяця з дати сповіщення її Судом про таке рішення мотивованого заперечення щодо такої передачі;

- упродовж трьох місяців від дати ухвалення рішення Палатою будь-яка сторона у справі може у виняткових випадках звернутися з мотивованим клопотанням про передачу справи на розгляд Великої Палати.

До складу Великої Палати входить 17 суддів, Голова та Заступник Голови Суду, Голови секцій та національний суддя, а також інші судді, яких визначено відповідно до Регламенту Суду. До її складу також входять запасні судді, які можуть вступати у справу, якщо член Великої палати з тієї чи іншої причини не може продовжувати розгляд справи через свою недоступність.

Якщо справа розглядається Великою Палатою за клопотанням однієї зі сторін, до її складу не входить жоден із суддів, що розглядали цю справу в складі Палати.

Жодна заява ніколи не надсилається безпосередньо до Великої палати, але палата може відмовитися від юрисдикції на її користь, або ж справа може бути передана їй однією зі сторін; це відбувається на більш просунутій стадії процедури. В обох випадках розгляд справи Великою палатою є винятком із правила.

Якщо справа порушує серйозне питання, що впливає на тлумачення Конвенції, або існує ризик невідповідності попередньому рішенням Суду, палата, якій було передано справу, може відмовитися від юрисдикції на користь Великої палати.

Протягом трьох місяців з моменту винесення рішення

Палатою сторони можуть подати клопотання про передачу справи до Великої палати. Колегія суддів вирішує, чи слід передати справу до Великої палати для повторного розгляду (Правило 25 Регламенту Суду).

Велика палата також має юрисдикцію надавати консультативні висновки відповідно до Протоколу № 16 та статті 47 Конвенції. Коли Суд отримує запит на консультативний висновок, Велика палата розглядає його. Крім того, відповідно до статті 29 Конвенції про права людини та біомедицину (Ов'єдська конвенція), Велика палата має обмежену юрисдикцію надавати консультативні висновки з юридичних питань, що стосуються тлумачення зазначеної Конвенції, за певних умов.

У всіх справах, що розглядаються Палатою або Великою Палатою, Комісар Ради Європи з прав людини може подавати письмові коментарі та брати участь у слуханнях (стаття 36 ЄКПЛ), а також Висока Договірна Сторона, один з громадян якої є заявником

Рішення Великої Палати приймається більшістю суддів та є остаточним.

Слід також виокремити чергових суддів та суддів

Голова Суду призначає суддів, обраних заступниками голів секцій, для виконання обов'язків чергових суддів та вирішення запитів на вжиття тимчасових заходів *ad hoc*.

Голова Суду призначає суддів, обраних заступниками голів секцій, для виконання обов'язків чергових суддів та вирішення запитів на вжиття тимчасових заходів. З листопада 2022 року всі п'ять заступників голів секцій виконують обов'язки чергових суддів. На практиці чергові судді не розглядають запити на вжиття тимчасових заходів проти Договірної Сторони, від імені якої цей суддя був обраний або громадянином якої є.

Якщо національного судді немає або якщо цей суддя не може розглядати конкретну справу з причин, викладених у Правилі 28 Регламенту Суду, суддя *ad hoc* призначається Головою відповідного судового формування. Призначення, як правило, здійснюється зі списку суддів *ad hoc*, заздалегідь

поданого відповідною Договірною Стороною, але обраний суддя може бути призначений на посаду судді ad hoc за певних виняткових обставин (Правило 29).

4. Особливості оформлення заяв до Суду та ведення з ним переписки.

Аналіз офіційного сайту Європейського суду з прав людини (echr.coe.int) дозволяє чітко окреслити ключові вимоги Суду до подання заяв та ведення офіційного листування. Регламент Суду (Правило 47), Інструкція з ведення судочинства (Practice Directions) та спеціальні інформаційні розділи для заявників регулюють ці процедури.

Процедура звернення до ЄСПЛ є суворо формалізованою і регулюється Правилем 47 Регламенту Суду.

Скаргу необхідно подавати виключно на актуальному офіційному бланку заяви, доступному на сайті Суду. Використання довільних форм, застарілих бланків чи надсилання листів у вільній формі призводить до відмови в реєстрації заяви.

Бланк заяви повинен бути повністю заповнений. Усі ключові факти, сутність стверджуваних порушень Конвенції та інформація про вичерпання національних засобів правового захисту мають бути викладені безпосередньо у бланку. Суд не приймає заяви, у яких замість викладу обставин міститься лише відсилання до прикріплених додатків. Додаткові аркуші стислого викладу фактів (до 20 сторінок) дозволяються лише як доповнення до основного бланка.

Заява повинна бути відправлена поштою до спливу 4 місяців з дати винесення остаточного рішення вищою національною інстанцією (за винятком випадків триваючих порушень або відсутності ефективних засобів захисту). До заяви додаються копії всіх рішень національних судів та документів, що підтверджують обставини справи. Документи мають бути розташовані у хронологічному порядку, промежовані (постранично проновані) та впорядковані у вигляді списку додатків. Оригінали документів надсилати не потрібно – Суд

матеріали назад не повертає.

На початковій стадії звернення (подання заяви) заявник має право звертатися до Суду однією з офіційних мов держав-членів Ради Європи (зокрема й українською мовою). Це значно спрощує доступ громадян до міжнародного правосуддя.

Проте, після того, як Суд ухвалює рішення про комунікацію скарги уряду відповідної держави (комунікаційна стадія), вся подальша переписка, процесуальні документи та зауваження повинні складатися однією з двох офіційних мов ЄСПЛ – англійською або французькою, якщо Голова палати не надасть дозвіл на подальше використання мови заявника.

На початковому етапі первинна заява надсилається виключно звичайною поштою на фізичну адресу Суду у Страсбурзі (Франція). Надсилання заяви електронною поштою чи факсом не вважається належним зверненням і не зупиняє перебіг 4-місячного строку (за винятком термінових клопотань про вжиття тимчасових заходів відповідно до Правила 39 Регламенту Суду).

На пізніших стадіях розгляду справи (після комунікації) переписка між представниками заявника, Урядом та Судом переводиться у захищену електронну систему захищеного обміну повідомленнями eComms.

Після первинної обробки Секретаріат надсилає заявникові лист із зазначенням індивідуального номера справи (Application no. XXXXX/YY) та штрих-кодами. Усі подальші листи, доповнення чи запити заявника повинні обов'язково містити цей номер та наклеєний штрих-код для ідентифікації.

На стадії подання заяви заявник може діяти самостійно або через будь-якого представника. Однак після комунікації справи інтереси заявника має представляти лише адвокат, який має право на здійснення адвокатської діяльності в одній із держав-членів Ради Європи.

Європейський суд дотримується концепції суворого формалізму на етапі прийняття скарг. Це вимушений крок, зумовлений надзвичайно великим навантаженням на Суд. Чітке дотримання Правила 47, використання актуального бланка

заяви, хронологічне впорядкування додатків та вчасне відправлення поштою є обов'язковими передумовами для того, щоб скарга була прийнята до розгляду по суті.

5. Особливості розгляду індивідуальних заяв Судом.

Право на індивідуальну заяву, закріплене у Статті 34 Європейської конвенції з прав людини надає можливість будь-якій фізичній особі, групі осіб або недержавній організації звернутися безпосередньо до міжнародного суду зі скаргою на порушення своїх прав державою-учасницею. Процедура розгляду таких заяв у ЄСПЛ суттєво відрізняється від національного судочинства та має низку унікальних процесуальних особливостей.

Найголовнішою особливістю розгляду індивідуальних заяв є жорсткий селективний механізм. Понад 80–90% усіх поданих до ЄСПЛ скарг визнаються неприйнятними ще на початковій стадії.

Для того щоб заява була прийнята до розгляду, вона повинна відповідати суворим критеріям прийнятності (Статті 34 та 35 Конвенції):

1. Заявник зобов'язаний пройти всі ефективні судові інстанції, доступні в державі-відповідачу (як правило, це розгляд справи судом першої, апеляційної та касаційної інстанцій).

2. Скарга має бути відправлена до Суду протягом 4 місяців з дати винесення остаточного рішення вищою національною інстанцією.

3. Заявник повинен особисто зазнати безпосереднього впливу від стверджуваного порушення (актуальна, потенційна або опосередкована жертва).

4. Суд може відхилити скаргу, якщо заявник не зазнав суттєвої шкоди, а справа не порушує важливих питань тлумачення Конвенції. На цій стадії розгляд здійснюється одноособовим суддею (якщо заява явно неприйнятна) або Комітетом у складі 3 суддів. Рішення про неприйнятність є остаточним і оскарженню не підлягає.

Розгляд індивідуальних заяв у ЄСПЛ є переважно

письмовим. Усні слухання відбуваються у виняткових випадках (переважно у Великій палаті або у резонансних справах Палати).

Ключовим етапом розгляду по суті є комунікація справи:

1. Суд направляє сформульовані запитання уряду держави-відповідача та матеріали скарги.

2. Уряд подає свої письмові зауваження (меморандум) англійською або французькою мовою.

3. Заявник (через офіційного представника-адвоката) отримує зауваження уряду та подає свої відповіді, а також зауваження щодо справедливої сатисфакції (грошової компенсації).

ЄСПЛ прагне не лише виконувати функцію покарання, а й сприяти правовому миру. Тому важливою особливістю є обов'язкова стадія дружнього врегулювання (Friendly settlement).

Секретаріат Суду виступає посередником, пропонуючи сторонам домовитися (наприклад, держава виплачує компенсацію або змінює законодавство, а заявник відкликає скаргу). Якщо заявник відмовляється від дружнього врегулювання, уряд має право подати Односторонню декларацію (Unilateral declaration), визнавши порушення та запропонувавши компенсацію. Якщо Суд вважає таку пропозицію достатньою, він викреслює заяву зі списку справ.

У разі встановлення порушення Конвенції Суд ухвалює рішення, яке є обов'язковим для держави-відповідача (Стаття 46 Конвенції).

Суд може присудити заявникові справедливую сатисфакцію, яка включає:

- відшкодування матеріальної шкоди (реальні збитки, втрачений дохід);
- компенсацію моральної шкоди (душевні страждання, стрес);
- компенсацію судових витрат та видатків на правову допомогу.

Окрім виплати компенсації конкретному заявникові (заходи індивідуального характеру), рішення ЄСПЛ часто вимагає від держави вжиття заходів загального характеру –

внесення змін до національного законодавства чи судової практики, щоб запобігти подібним порушенням у майбутньому.

Розгляд індивідуальних заяв у ЄСПЛ є високоформалізованим, суворо письмовим та багаторівневим процесом. Головний акцент Суду робиться на превентивному відборі справ та вирішенні системних проблем правосуддя. Обізнаність із цими процесуальними особливостями є вирішальною для кожного, хто прагне ефективно захистити свої права на міжнародному рівні.

6. Політика пріоритету. Процедура дружнього врегулювання.

У зв'язку з надзвичайно великим навантаженням на Суд та тисячами нових скарг щороку, ЄСПЛ розробив та активно застосовує два важливі процедурні інструменти – Політику пріоритету (Priority Policy) та Процедуру дружнього врегулювання (Friendly Settlement).

Європейський суд з прав людини є однією з найефективніших інституцій захисту прав людини у світі, проте його популярність створила виклик процесуального перевантаження. Для забезпечення ефективного судового захисту та запобігання надмірній тривалості проваджень Суд сформував процесуальні стратегії, серед яких ключовими є Політика пріоритету розгляду заяв та Процедура дружнього врегулювання спорів.

За загальним правилом, заяви повинні розглядатися в порядку їх надходження. Однак через величезний масив скарг розгляд справи за класичною чергою може тривати роками. Щоб реагувати на найбільш кричущі та термінові порушення прав людини, Суд у 2009 році запровадив Політику пріоритету (визначену в Правилі 41 Регламенту Суду).

Відповідно до цієї політики, всі заяви класифікуються за категоріями важливості та терміновості (від I до VII категорій):

I категорія (Термінові заяви). Справи, де існує безпосередня загроза життю чи здоров'ю заявника (загальний ризик застосування катувань, нелюдського поведіння, скарги,

за якими застосовано тимчасові заходи відповідно до Правила 39 Регламенту Суду, позбавлення волі із ризиком для життя).

II категорія. Заяви, що порушують питання, здатні вплинути на ефективність системи Конвенції загалом (системні та структурні проблеми на національному рівні), або провадження міждержавного характеру.

III категорія. Заяви, що стосуються прав, закріплених у Статтях 2 (право на життя), 3 (заборона катувань), 4 (заборона рабства) та 5 § 1 (право на свободу та недоторканність) Конвенції, де заявник перебуває під вартою.

IV категорія. Справи, що стосуються інших важливих питань (наприклад, права на повагу до приватного життя, свободи слова чи зібрань), а також скарги від вразливих категорій осіб (діти, особи похилого віку, тяжкохворі).

V-VII категорії. Інші заяви, включаючи повторювальні (клоновані) справи щодо вже сформованої судової практики або справи, які на перший погляд є неприйнятними.

Цей інструмент дозволяє Суду діяти першочергово як «швидка правова допомога» у справах, де затримка може призвести до незворотних наслідків для людини.

Захист прав людини не завжди має завершуватися конфронтаційним судовим рішенням та констатацією вини держави. Стаття 39 Конвенції та Правило 62 Регламенту Суду закріплюють Процедуру дружнього врегулювання, яка передбачає мирне вирішення спору між заявником та урядом держави-відповідача.

Процесуальні особливості дружнього врегулювання:

1. Етап проведення. Процедура ініціюється після того, як Суд визнає заяву прийнятною та передасть її уряду для комунікації. Секретаріат Суду бере на себе роль медиатора (посередника).

2. Усі переговори щодо дружнього врегулювання є суворо конфіденційними. Пропозиції, заяви чи поступки, зроблені під час цих переговорів, не можуть бути використані як докази в подальшому судовому розгляді, якщо мирна угода не буде досягнута.

3. Зазвичай угода передбачає, що уряд зобов'язується сплатити заявнику певну суму грошової компенсації (або вжити індивідуальних заходів, наприклад, переглянути вирок або надати житло), а заявник навпаки – відмовляється від усіх подальших претензій до держави за цим позовом.

4. Суд вилучає заяву зі списку справ (ухвалює рішення про викреслення – *striking out decision*) лише за умови, що досягнуте врегулювання базується на «повазі до прав людини», як вони визначені в Конвенції. Якщо угода порушує загальні інтереси (наприклад, приховує системну проблему), Суд може відхилити її та продовжити розгляд.

Якщо заявник відмовляється від пропозиції дружнього врегулювання, але уряд визнає факт порушення Конвенції та пропонує адекватну компенсацію, уряд може подати Односторонню декларацію – *Unilateral Declaration* (Правило 62A). Якщо Суд вважатиме задоволення справедливим, він може викреслити заяву зі списку справ навіть без згоди заявника.

Політика пріоритету та Процедура дружнього врегулювання розкривають гнучкість та практичність системи ЄСПЛ.

Політика пріоритету гарантує, що найбільш критичні та загрожуючі життю справи не втратять часовий фактор і будуть розглянуті негайно.

Дружнє врегулювання сприяє швидкому поновленню порушених прав заявника (без чекання роками на остаточне рішення) та зменшує навантаження на судові палати.

Обидва інструменти підтверджують, що головною метою ЄСПЛ є не покарання держав, а реальне, швидке та ефективне забезпечення прав і свобод людини на європейському континенті.

7. Юрисдикція *ratione personae* (за колом осіб).

Юрисдикція Європейського суду з прав людини *ratione personae* (особова юрисдикція) є однією з ключових передумов прийнятності скарги. Вона визначає коло осіб, які мають право звертатися до Суду за захистом (активна сторона), а також

суб'єктів, проти яких така скарга може бути спрямована (пасивна сторона). Невідповідність скарги критерію *ratione personae* призводить до її автоматичного відхилення як несумісної з положеннями Конвенції.

Відповідно до Статті 34 Європейської конвенції з прав людини, Суд може приймати скарги від:

1. Фізичних осіб. Будь-яка людина, незалежно від її громадянства, місця проживання, віку, дієздатності чи правового статусу (включаючи іноземців, осіб без громадянства, біженців або ув'язнених). Головною умовою є наявність статусу «жертви» порушення.

2. Неурядових організацій (НУО: благодійні фонди, громадські об'єднання, релігійні громади, засоби масової інформації тощо).

3. Груп осіб (неформальні об'єднання громадян, об'єднані спільним інтересом або постраждали від одного й того самого порушення).

Заявник повинен довести, що він безпосередньо зазнав наслідків порушення прав (статус жертви – *Victim Status*), закріплених у Конвенції. ЄСПЛ розрізняє три види «жертв»:

1. Пряма жертва – особа, щодо якої безпосередньо було вчинено порушення.

2. Опосередкована (непряма) жертва – близькі родичі особи, чиє право на життя (Ст. 2) або заборону катувань (Ст. 3) було порушено (наприклад, у разі загибелі або зникнення людини за участі державних органів).

3. Потенційна жертва – особа, яка може зазнати порушення в майбутньому через існування певного законодавства чи державної практики (наприклад, через закон, що дозволяє негласне зняття інформації з каналів зв'язку без належного судового контролю).

ЄСПЛ чітко розмежовує приватний та публічний інтереси. Урядові організації та органи державної влади не мають права звертатися до ЄСПЛ з індивідуальними заявами.

До категорії суб'єктів, позбавлених права на звернення, належать:

- Центральні та місцеві органи державної влади (міністерства, міські ради, правоохоронні органи);

- Державні підприємства чи установи, які здійснюють публічні функції або перебувають під повним контролем держави.

Держава не може скаржитися на саму себе або на інші держави через механізм індивідуальних заяв (для цього існує окремий механізм міждержавних скарг відповідно до Статті 33).

Відповідачем за скаргою до ЄСПЛ може бути виключно держава-учасниця Ради Європи, яка ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини.

Особливості пасивної юрисдикції:

1. Неможливість позову проти приватних осіб: Заява не може бути подана проти приватної фірми, сусідів, роботодавця чи банку.

2. Відповідальність держави за дії приватних осіб (Позитивні зобов'язання): Держава може бути притягнута до відповідальності за дії приватних осіб, якщо вона не створила належної правової системи для захисту особи або не провела ефективного розслідування злочину (наприклад, у справах про домашнє насильство чи ненадання медичної допомоги у приватній клініці).

3. Відповідальність за всі гілки влади: Держава відповідає за дії або бездіяльність будь-яких своїх органів – судей, поліції, парламенту, виконавчих органів чи в'язничної адміністрації.

Юрисдикція ЄСПЛ *ratione personae* чітко окреслює правозахисну природу Конвенції: вона створена для захисту приватної особи (фізичної чи юридичної) від зловживань або бездіяльності з боку публічної влади (держави).

Розуміння суб'єктного складу є обов'язковим елементом для успішного звернення до Страсбурзького суду, оскільки помилка у визначенні статусу жертви або подання скарги проти неналежного відповідача призводить до миттєвого визнання заяви неприйнятною.

8. Юрисдикція *ratione materiae* (предметна).

Юрисдикція *ratione materiae* (предметна юрисдикція) визначає коло прав і свобод, захист яких безпосередньо входить до компетенції Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Це один із найважливіших критеріїв прийнятності заяви: Суд має право розглядати скаргу лише тоді, коли стверджуване порушення стосується права, закріпленого в самій Європейській конвенції з прав людини (ЄКПЛ) або в ратифікованих державою Протоколах до неї.

Предметна компетенція ЄСПЛ є чітко обмеженою та вичерпною. Вона охоплює:

1) Основоположні права, закріплені в Європейській конвенції (Статті 2–14): право на життя, заборона катувань, заборона рабства, право на свободу та недоторканність, право на справедливий судовий розгляд, повага до приватного і сімейного життя, свобода думки, совісті та релігії, свобода вираження поглядів тощо;

2) Права, додатково закріплені в Протоколах: наприклад, захист власності (Стаття 1 Протоколу № 1), право на освіту (Стаття 2 Протоколу № 1), право на вільні вибори (Стаття 3 Протоколу № 1), свобода пересування (Протокол № 4), скасування смертної кари (Протоколи № 6 та № 13).

Якщо заявник стверджує про порушення права, яке відсутнє в цьому переліку, скарга визнається неприйнятною як несумісна з положеннями Конвенції за предметом (*incompatible ratione materiae*).

Суд неодноразово підкреслював у своїй практиці, що він не є «судом загальної юрисдикції» для всіх можливих правопорушень. До предметної юрисдикції ЄСПЛ не належать:

- Соціально-економічні права в чистому вигляді: право на працю, право на житло, право на пенсію чи соціальну допомогу безумовно (проте вони можуть опосередковано захищатися через Статтю 1 Протоколу № 1 як «майно» або через Статтю 8 як «приватне життя»);

- Загальне право на сприятливе довкілля: Конвенція не містить прямого права на екологічну безпеку (хоча екологічні

шкоди розглядаються крізь призму права на життя або поваги до життя);

- Право на вступ на державну службу або просування по службі;

- Право на отримання громадянства чи притулку.

Важливою особливістю визначення юрисдикції *ratione materiae* є використання Судом так званих «автономних понять». ЄСПЛ не зв'язаний юридичними визначеннями, які надає національне законодавство держав-учасниць. Наприклад, ЄСПЛ самостійно визначає, чи має спір цивільно-правовий характер, незалежно від того, як його класифікує національний кодекс (наприклад, деякі адміністративні чи дисциплінарні спори Суд відноситиме до сфери дії Статті 6). Суд застосовує критерії «Енгеля» (*Engel criteria*), оцінюючи характер правопорушення та суворість покарання. Тому навіть адміністративні штрафи або податкові санкції за критеріями ЄСПЛ можуть розглядатися як «кримінальне обвинувачення».

Специфіка предметної юрисдикції ЄСПЛ полягає в тому, що Суд не є апеляційною чи касаційною інстанцією щодо національних судів. Це в правовій науці має назву «Доктрина четвертої інстанції» (*Fourth Instance Doctrine*). ЄСПЛ не оцінює правильність застосування національного права, не переоцінює докази та не встановлює факти, зроблені національними суддями. Предметом розгляду Страсбурзького суду є виключно питання: чи дотрималася держава вимог та стандартів Конвенції під час судового провадження або вчинення дій.

Предметна юрисдикція (*ratione materiae*) ЄСПЛ встановлює чіткі межі міжнародного судового захисту. Вона вимагає від заявників та адвокатів юридично точної кваліфікації обставин справи: скарга повинна спиратися не просто на абстрактну несправедливість, а на конкретне право, гарантоване Конвенцією або Протоколами до неї, з урахуванням автономного тлумачення цих прав у практиці Страсбурзького суду.

9. Юрисдикція *ratione temporis* (часова).

Юрисдикція *ratione temporis* (часова юрисдикція) є одним із фундаментальних процесуальних критеріїв прийнятності скарги до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Вона визначає часові межі, протягом яких події, дії чи бездіяльність держави-відповідача підпадають під юрисдикцію Страсбурзького суду. Головний принцип часової юрисдикції полягає у дотриманні загальновизнаного правила міжнародного права: закони та міжнародні договори не мають зворотної сили (*lex retro non agit*).

Відповідно до загального правила, ЄСПЛ має право розглядатися лише ті скарги, які стосуються фактів або подій, що відбулися після набрання чинності Конвенцією (або відповідними Протоколами) для конкретної держави-відповідача.

Дата набрання чинності є індивідуальною для кожної країни. Наприклад, для України Європейська конвенція з прав людини набрала чинності 11 вересня 1997 року. Це означає, що ЄСПЛ не має юрисдикції розглядатися події, що повністю завершилися до цієї дати (наприклад, судові рішення або факти катувань, що мали місце до вересня 1997 року).

Якщо стверджуване порушення сталося до дати ратифікації, скарга оголошується неприйнятною як несумісна з положеннями Конвенції за часом (*incompatible ratione temporis*).

Важливим винятком і доктринальним здобутком практики ЄСПЛ є концепція триваючого порушення (*Continuing Violations*). Якщо правопорушення розпочалося до набрання чинності Конвенцією для держави, але продовжувалося після цієї дати, Суд має юрисдикцію розглядатися ту частину подій, яка відбулася після ратифікації.

Приклади триваючих порушень:

1. Незаконне позбавлення волі (якщо особа була незаконно затримана до дати ратифікації, але продовжує перебувати під вартою після неї;

2. Порушення права власності (триваюче позбавлення права користування або володіння майном без належного

вилучення чи компенсації);

3. Невиконання судових рішень (тривала бездіяльність державних органів щодо виконання остаточного судового рішення, винесеного на користь заявника).

Особливе місце в практиці ЄСПЛ посідає застосування часової юрисдикції щодо процесуального обов'язку провести ефективне розслідування насильницьких смертей (Стаття 2) або катувань (Стаття 3).

Суд розробив принципи (зокрема у справах *Janowiec and Others v. Russia* та *Silih v. Slovenia*), згідно з якими Суд може мати юрисдикцію розслідувати процесуальну бездіяльність держави навіть тоді, коли сама смерть або катування відбулися до ратифікації Конвенції, за умов:

1. Наявності чіткого часового зв'язку між смертю/катуванням та набранням чинності Конвенцією (як правило, цей період не повинен перевищувати 10 років);

2. Значна частина розслідування або ключові процесуальні дії проводилися вже після набрання чинності Конвенцією.

Часову юрисдикцію *ratione temporis* не слід плутати з процесуальним строком звернення до Суду:

1) Юрисдикція *ratione temporis* визначає, чи був юридичний обов'язок у держави дотримуватися Конвенції в момент вчинення дії;

2) 4-місячний строк (Стаття 35 § 1) визначає часову рамку для самого заявника – скарга має бути відправлена до ЄСПЛ протягом 4 місяців з дати винесення остаточного національного рішення.

Юрисдикція ЄСПЛ *ratione temporis* забезпечує правову визначеність та передбачуваність у відносинах між державою та міжнародним судом. Вона гарантує, що держави несуть відповідальність лише за ті зобов'язання, які вони добровільно взяли на себе, ратифікувавши Конвенцію.

Для заявників та юридичних практиків розуміння часових меж є критичним: воно вимагає чіткого розмежування миттєвих дій, які відбулися у минулому, та триваючих порушень або процесуальних обов'язків держави, що зберігають свою чинність

і після ратифікації.

10. Юрисдикція *ratione loci* (територіальна).

Територіальна юрисдикція (*ratione loci*) є одним із вирішальних процесуальних критеріїв прийнятності скарги до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Вона визначає просторові та географічні межі, у межах яких держава-учасниця зобов'язана гарантувати права і свободи, закріплені в Європейській конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Нормативно-правовою основою територіальної юрисдикції є Стаття 1 Конвенції, яка зазначає: «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в Розділі I цієї Конвенції».

За загальним правилом міжнародного права, юрисдикція держави першочергово є територіальною. Це означає, що держава відповідає за дотримання Конвенції на всій своїй сухопутній території, у внутрішніх водах, територіальному морі та повітряному просторі.

Держава відповідає за будь-які порушення прав людини, вчинені на її офіційній території її органами (поліцією, судами, армією, чиновниками) незалежно від того, чи є постраждала особа громадянином цієї держави, іноземцем або особою без громадянства.

Існує чітка презумпція (презумпція юрисдикції), що юрисдикція держави охоплює всю її суверенну територію.

Найбільш динамічним та складним інститутом у практиці ЄСПЛ є застосування Конвенції за межами офіційних кордонів держави-відповідача (екстратериторіальна юрисдикція (*Extra-territorial Jurisdiction*)). Суд розробив чіткі концепції, за яких держава несе відповідальність за події, що сталися на території іншої країни:

а) Модель ефективного контролю над територією (*Effective Control over an Area*). Якщо держава-учасниця внаслідок військової інтервенції, окупації або підтримки місцевого сепаратистського режиму здійснює фактичний (ефективний) контроль над територією іншої держави, вона несе

відповідальність за порушення прав людини на цій території. Наприклад, Справи щодо Північного Кіпру (*Loizidou v. Turkey*), Придністров'я (*Paşcu and Others v. Moldova and Russia*), а також численні справи, пов'язані з російською агресією та окупацією частин території України.

а) Модель державної влади та контролю над особою (*State Agent Authority and Control*). Юрисдикція виникає тоді, коли представники держави (дипломати, військові, правоохоронці) здійснюють фізичний або правовий контроль над особою за кордоном:

1) Дипломатичні та консульські представництва (дії дипломатів чи події на території послів або консульств підпадають під юрисдикцію держави акредитації);

2) Повітряні та морські судна (події на борту кораблів чи літаків, що ходять під прапором держави);

3 Фізичний арешт або утримання під вартою (взяття особи під варту або застосування сили збройними силами держави за кордоном (наприклад, розгляд дій військових контингентів під час міжнародних операцій у справах *Al-Skeini v. UK* чи *Jaloud v. the Netherlands*)).

У ситуаціях, коли частина території держави тимчасово окупована або контролюється антиурядовими силами, виникає питання про межі відповідальності держави, яка втратила фактичний контроль over цією територією.

У таких справах (наприклад, *Paşcu, Catan, Sargsyan*) ЄСПЛ встановив важливий принцип, за яким Держава-суверен не відповідає за миттєві дії окупаційної влади, оскільки вона позбавлена реальної можливості їх відвертати.

Проте, держава-суверен зберігає позитивні зобов'язання (*positive obligations*) – вона повинна вживати всіх доступних дипломатичних, юридичних, економічних та адміністративних заходів для відновлення контролю та захисту прав своїх громадян на непідконтрольній території.

Суд чітко розмежовує ситуації окупації та безпосередньої фази активних бойових дій. У знаковому рішенні у справі *Georgia v. Russia (II)* (2021) ЄСПЛ зазначив, що під час активної

фази бойових дій (збройного зіткнення) виникає стан «конфлікту та хаосу», де жодна із сторін не здійснює «ефективного контролю» над територією у класичному розумінні. Тому події безпосередньо під час активних хаотичних боїв не підпадають під територіальну юрисдикцію *ratione loci* за Статтею 1 Конвенції (хоча цей підхід залишається предметом гострих юридичних дискусій).

Юрисдикція ЄСПЛ *ratione loci* виходить далеко за межі простих фізичних кордонів держав-членів Ради Європи. Вона базується на принципі реального контролю: де б держава не здійснювала свою владу – чи то на своїй території, чи через військову присутність або дії своїх агентів за кордоном – вона зобов'язана дотримуватися Європейської конвенції з прав людини.

Цей підхід унеможливорює утворення «правових вакуумів» у Європі та гарантує, що держави не зможуть уникнути міжнародної відповідальності за порушення прав людини, вчинені за межами їхніх офіційних кордонів.

Контрольні питання до лекції:

- 1. У чому полягає принцип субсидіарності конвенційного механізму захисту прав людини?*
- 2. Який порядок формування, склад та організаційна структура ЄСПЛ?*
- 3. Якою є структура ЄСПЛ і які повноваження мають його підрозділи?*
- 4. Які вимоги висуваються до оформлення заяв до ЄСПЛ і ведення листування із Судом?*
- 5. Як ЄСПЛ розглядає індивідуальні заяви?*
- 6. У чому полягають політика пріоритету та процедура дружнього врегулювання?*
- 7. Що охоплює юрисдикція ЄСПЛ *ratione personae*?*
- 8. Що охоплює юрисдикція ЄСПЛ *ratione materiae*?*
- 9. У чому полягає юрисдикція ЄСПЛ *ratione temporis*?*
- 10. У чому полягає юрисдикція ЄСПЛ *ratione loci*?*

ЛЕКЦІЯ 8. РОЗГЛЯД СПРАВ ТА ВИНЕСЕННЯ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

1. *Основні види рішень ЄСПЛ.*
2. *Порядок набрання чинності рішеннями Суду.*
3. *Процедура виконання рішень Суду в Україні.*
4. *Основними завданнями Уповноваженої особи.*
5. *Заходи (індивідуальні, загальні) з виконання рішень Суду.*
6. *Контроль Комітету Міністрів Ради Європи за виконанням рішень Суду.*
7. *Особливості застосування рішень Суду.*

1. Основні види рішень ЄСПЛ.

Діяльність Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є завершальним і найвищим механізмом захисту основоположних прав і свобод на європейському континенті. Усі процесуальні процеси та результати розгляду скарг відображаються в офіційних актах Суду. Аналіз положень Конвенції та Регламенту Суду дозволяє поділити всі рішення ЄСПЛ на дві основні групи за їхнім процесуальним значенням – ухвали (decisions) та рішення по суті (judgments), кожна з яких має свою специфіку, форму та юридичну силу.

Ухвала є процесуальним актом, яким Суд вирішує питання щодо прийнятності заяви або подальшої долі провадження без вирішення справи по суті.

Ухвали про неприйнятність (Decisions on Inadmissibility) – найпоширеніший вид актів ЄСПЛ, оскільки понад 80–90% усіх поданих скарг відсіюються саме на цій стадії. Одноособовий суддя, Комітет із 3 суддів або Палата виносять ухвалу про неприйнятність, якщо скарга не відповідає критеріям Статей 34 та 35 Конвенції (невизначеність за колом осіб, часом чи предметом, невичерпання національних засобів захисту, пропуск 4-місячного строку, явна необґрунтованість тощо).

Ухвала про неприйнятність є остаточною і оскарженню не підлягає.

Ухвали про викреслення заяви зі списку справ (Decisions to strike out) – виносяться на підставі Статті 37 Конвенції, якщо

заявник не має наміру продовжувати розгляд, якщо спір вже вирішено на національному рівні, або за наявності інших обставин, що роблять подальший розгляд не виправданим.

Ухвали щодо вжиття тимчасових заходів (Interim Measures decisions) – процесуальні акти, що виносяться за Правилom 39 Регламенту Суду у надзвичайних ситуаціях, коли існує реальний ризик заподіяння незворотної шкоди життю чи здоров'ю заявника (наприклад, зупинка екстрадиції або примусового видворення).

Якщо скарга визнається прийнятною та розглядається по суті, Суд ухвалює Judgment (рішення по суті). Саме у рішеннях Суд дає офіційне тлумачення Конвенції та констатує наявність або відсутність порушення з боку держави.

За судовими органами, що їх ухвалюють, та процесуальним статусом рішення поділяються на:

а) Рішення Комітету (Committee Judgments). Вони Ухвалюються Комітетом у складі 3 суддів за спрощеною процедурою. Застосовуються у справах, де порушене питання є предметом усталеної судової практики Суду (Well-Established Case-Law – WECL). Рішення Комітету є остаточними з моменту їх ухвалення та не підлягають оскарженню до Великої палати.

б) Рішення Палати (Chamber Judgments). Вони ухвалюються Палатою у складі 7 суддів у справах, які порушують нові або складні питання тлумачення Конвенції. Рішення Палати не є остаточним негайно. Протягом 3 місяців з дати його винесення будь-яка зі сторін має право звернутися з клопотанням про передачу справи на розгляд Великої палати (Стаття 43 Конвенції).

в) Рішення Великої палати (Grand Chamber Judgments). Ці рішення Велика палата у складі 17 суддів виносить у найважливіших справах:

- у разі уступки юрисдикції Палатою на користь Великої палати (Стаття 30);

- у разі задоволення клопотання колегії з 5 суддів про перегляд рішення Палати (Стаття 43);

- під час розгляду міждержавних справ (Стаття 33).

Рішення Великої палати є остаточними, безумовними та оскарженню не підлягають.

У практиці ЄСПЛ існує кілька особливих різновидів рішень, що мають спеціальне процесуальне призначення:

1. Пілотні рішення (Pilot Judgments). Вони виносяться відповідно до Правила 61 Регламенту Суду, коли Суд виявляє існування системної або структурної проблеми у правовій системі держави, яка спричиняє масовий потік однотипних («клонованих») скарг. У пілотному рішенні Суд не лише констатує порушення у конкретній справі, а й зобов'язує державу вжити конкретних заходів загального характеру (внести зміни до законодавства чи судової практики) та встановлює строк для їх виконання.

2. Рішення про дружнє врегулювання (Friendly Settlement Judgments / Decisions). Вони затверджують угоду, досягнуту між заявником та урядом за посередництва Секретаріату Суду. Держава зобов'язується сплатити компенсацію чи вжити інших заходів, а заявник відкликає скаргу.

3. Рішення щодо справедливої сатисфакції (Just Satisfaction Judgments). Ці рішення виносяться на підставі Статті 41 Конвенції. Якщо в основному рішенні Суд констатував порушення, але питання матеріальної чи моральної шкоди ще не було повністю готове для вирішення, Суд може винести окреме додаткове рішення щодо присудження грошової компенсації та компенсації судових витрат.

4. Консультативні висновки (Advisory Opinions). Згідно з Протоколом № 16 до Конвенції, вищі суди держав-учасниць можуть звертатися до ЄСПЛ за консультативними висновками щодо принципів питань тлумачення Конвенції під час розгляду конкретної справи на національному рівні.

2. Порядок набрання чинності рішеннями Суду.

Порядок набрання чинності рішеннями ЄСПЛ забезпечує баланс між правовою визначеністю та правом сторін на виправлення можливих судових помилок.

Чітке розмежування остаточних рішень (Великої палати та

Комітетів) і рішень Палати, які вимагають тримісячного «фільтраційного» строку, дозволяє системі ЄСПЛ ефективно контролювати якість судових прецедентів, гарантуючи, що до обов'язкового виконання державами беруться лише ті рішення, які пройшли всі належні процесуальні стадії.

Рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є завершальним актом міжнародного судового захисту, який має обов'язкову юридичну силу для держави-відповідача. Однак ухвалення рішення судовою палатою ще не означає його негайного набрання чинності. Входить у дію чітко регламентована процедура набуття остаточності (*becoming final*), яка залежить від виду судового органу, що виніс рішення, та наявності процесуальних прав сторін на оскарження.

Правові засади цього процесу зафіксовані у Статтях 42, 43 та 44 ЄКПЛ.

Нагадаємо, Конвенція передбачає категорії рішень, які стають остаточними в день їх ухвалення чи проголошення, оскільки щодо них відсутній механізм подальшого перегляду:

1. Рішення Великої палати (*Grand Chamber Judgments*). Відповідно до Статті 44 § 1 Конвенції, рішення Великої палати у складі 17 суддів є остаточними негайно в день їх винесення. Вона є вищою інстанцією ЄСПЛ, тому її рішення оскарженню не підлягають.

2. Рішення Комітету (*Committee Judgments*), винесені Комітетом у складі 3 суддів (у справах щодо усталеної судової практики – *WECL*), також є остаточними з моменту їх винесення (Стаття 28 § 2 Конвенції).

3. Ухвали про неприйнятність (*Decisions on Inadmissibility*) – це ухвали про відхилення скарги, винесені Одноособовим суддею, Комітетом чи Палатою, є остаточними і оскарженню не підлягають.

На відміну від Великої палати чи Комітету, рішення Палати (у складі 7 суддів) не набирає чинності негайно. Для нього встановлено спеціальний тримісячний період, протягом якого сторони можуть скористатися правом на звернення до Великої палати.

Згідно зі Статтею 44 § 2 Конвенції, рішення Палати стає остаточним за однієї з таких умов:

1. Сплив тримісячного строку (якщо протягом 3 місяців від дати винесення рішення Палати жодна зі сторін (ані заявник, ані уряд) не подала клопотання про передачу справи на розгляд Великої палати).

2. Заява сторін про відмову від оскарження (якщо сторони офіційно заявляють Секретаріату Суду про те, що вони не мають наміру звертатися з клопотанням про передачу справи до Великої палати. У такому разі рішення стає остаточним негайно після надходження останньої заяви.)

3. Відхилення клопотання Колегією Великої палати (якщо одна зі сторін подає клопотання про передачу справи, але Колегія у складі 5 суддів Великої палати відхиляє це звернення (відповідно до Статті 43 ЄКПЛ). У день прийняття рішення Колегією про відхилення клопотання рішення Палати стає остаточним).

Процедура оскарження рішення Палати не є автоматичним апеляційним переглядом.

Відповідно до Статті 43 Конвенції, перегляд можливий лише у виняткових випадках: якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи її Протоколів, або важливе питання загального значення.

Клопотання розглядається Колегією з 5 суддів Великої палати.

Якщо Колегія задовольняє клопотання, рішення Палати не набирає чинності, а справа розглядається Великою палатою заново, за результатами чого виноситься нове рішення, яке й стає остаточним.

Набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного тягне за собою важливі міжнародно-правові та національні наслідки:

1. Обов'язковість виконання (Стаття 46 § 1). З моменту набрання чинності рішення стає обов'язковим для держави-відповідача. Держава зобов'язана виплатити присуджену справедливую сатисфакцію (як правило, протягом 3 місяців з дати набрання рішенням остаточності), а також вжити заходів

індивідуального характеру (наприклад, перегляд рішення національного суду) та заходів загального характеру.

2. Передача під контроль Комітету Міністрів Ради Європи (Стаття 46 § 2). Остаточне рішення негайно направляється до Комітету Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням державою.

3. Підстава для перегляду справ на національному рівні. У більшості держав-членів (зокрема в Україні відповідно до процесуальних кодексів та Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини») остаточне рішення ЄСПЛ є офіційною підставою для перегляду судових рішень національних судів за виключними обставинами.

3. Процедура виконання рішень Суду в Україні.

Виконання рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є завершальним і найважливішим етапом міжнародного захисту прав і свобод людини. Згідно зі Статтею 46 Європейської конвенції з прав людини, держави-учасниці зобов'язані виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами. Для України, яка ратифікувала Конвенцію у 1997 році, виконання рішень ЄСПЛ є не лише міжнародно-правовим обов'язком, а й важливою складовою гармонізації національної правової системи із європейськими стандартами.

Спеціальним нормативно-правовим актом, що детально регулює цей процес на внутрішньому рівні, є Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Головним органом виконавчої влади, відповідальним за забезпечення належного виконання рішень ЄСПЛ в Україні, є Міністерство юстиції України в особі Органу у справах виплати та виконання рішень ЄСПЛ (Уповноваженого у справах ЄСПЛ).

Уповноважений забезпечує координацію дій між різними державними органами, готує подання до Кабінету Міністрів України, здійснює розрахунки із заявниками та звітує перед

Комітетом Міністрів Ради Європи.

Відповідно до національного законодавства та практики Ради Європи, процедура виконання рішення ЄСПЛ складається з трьох ключових елементів:

1. Виплата справедливої сатисфакції (заходи фінансового характеру). Якщо ЄСПЛ присудив заявникові грошову компенсацію (матеріальну, моральну шкоду або судові витрати):

- переклад рішення та офіційне повідомлення заявника здійснюється Мін'юстом протягом 10 днів з моменту набрання рішенням остаточного статусу;

- виплата компенсації здійснюється Державною казначейською службою України за рахунок коштів Державного бюджету України;

- строк виплати становить 3 місяці з дати набрання рішенням остаточності. У разі прострочення виплати нараховується пеня.

2. Додаткові заходи індивідуального характеру. Метою цих заходів є максимальне відновлення порушених прав заявника (*restitutio in integrum*):

- перегляд судових рішень: Остаточне рішення ЄСПЛ є підставою для перегляду судових рішень національних судів за виключними обставинами (відповідно до ЦПК, ГПК, КАС та КПК України);

- поновлення процесуальних строків чи визволення особи: Залежно від характеру порушення (наприклад, скасування вироку, винесеного з порушенням права на справедливий суд за Статтею 6).

3. Заходи загального характеру спрямовані на усунення системних або структурних проблем у правовій системі держави, щоб запобігти аналогічним порушенням у майбутньому:

- внесення змін до законодавства України або нормативно-правових актів Кабінету Міністрів та міністерств;

- зміна судової чи правоохоронної практики;

- проведення навчань та семінарів для суддів, прокурорів, поліцейських та працівників пенітенціарної системи;

- офіційне опублікування та поширення перекладу тексту рішення ЄСПЛ в «Офіційному віснику України».

Виконання рішень ЄСПЛ перебуває під постійним міжнародним моніторингом. Згідно зі Статтею 46 § 2 Конвенції, остаточне рішення Суду направляється до Комітету Міністрів Ради Європи (КМРЕ), який здійснює нагляд за його виконанням.

Україна регулярно подає до КМРЕ План дій (Action Plan) або Звіт про вжиті заходи (Action Report). Контроль триває доти, доки КМРЕ не переконається, що виплату здійснено, права заявника відновлено, а необхідні законодавчі зміни ухвалено. Після повного виконання рішення КМРЕ ухвалює Кінцеву резолюцію (Final Resolution), якою закриває нагляд у справі.

Попри наявність сформованої законодавчої бази, Україна тривалий час залишається серед держав із високим рівнем заборгованості за невиконаними рішеннями ЄСПЛ.

Головні виклики включають:

1. Системне невиконання рішень національних судів. Проблема, яка висвітлена у групі пілотних рішень ЄСПЛ (зокрема справах Юрій Миколайович Іванов проти України та Бурмич та інші проти України), де тисячі скарг стосуються невиконання державою власних фінансових зобов'язань.

2. Перевантаження пенітенціарної системи та неналежні умови тримання. Справи за Статтею 3 Конвенції, що вимагають значних капіталовкладень у реформування інфраструктури в'язниць.

3. Тривалість судового розгляду справи. Системні затримки у розгляді цивільних, кримінальних та адміністративних справ на національному рівні.

4. Основними завданнями Уповноваженої особи.

Інститут Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини (Уповноважена особа) є центральною ланкою, що поєднує міжнародну систему захисту прав людини в Страсбурзі з національною правовою системою держави. Після винесення Судом остаточного рішення саме на Уповноважену особу покладається організація, координація та контроль за процесом

його повного та належного виконання. Діяльність Уповноваженої особи є запорукою дотримання державою своїх міжнародно-правових зобов'язань відповідно до Статті 46 Європейської конвенції з прав людини.

Заходи індивідуального характеру спрямовані на відновлення порушених прав конкретного заявника (*restitutio in integrum*) та виплату компенсації, присудженої Судом.

До основних завдань Уповноваженої особи на цьому напрямі належать:

1. Офіційне сповіщення та роз'яснення (надсилання заявникові офіційного повідомлення про рішення ЄСПЛ із роз'ясненням його права звернутися за виплатою присудженої справедливої сатисфакції).

2. Організація виплати компенсації (взаємодія з органами державного казначейства для забезпечення своєчасної (протягом встановленого 3-місячного строку) виплати коштів, присуджених як компенсація матеріальної, моральної шкоди та судових витрат).

3. Сприяння відновленню прав заявника (направлення матеріалів рішення до компетентних державних органів (наприклад, суду чи прокуратури) для ініціювання перегляду судових рішень за виключними обставинами, скасування незаконних актів або поновлення особи в правах).

Найбільш відповідальним завданням Уповноваженої особи є робота над усуненням системних або структурних проблем у правовій системі держави, які призвели до порушення Конвенції, щоб запобігти аналогічним скаргам у майбутньому.

З цієї метою Уповноважена особа: проводить аналіз причин порушень; ініціює законодавчі та адміністративні зміни; забезпечує офіційний переклад та публікацію (організовує автентичний переклад рішень ЄСПЛ державною мовою та їх офіційне опублікування в державних виданнях для ознайомлення суддів, правоохоронців та громадськості); поширює практику ЄСПЛ.

Уповноважена особа організовує навчання, семінари та підготовку методичних рекомендацій для суддів, прокурорів,

адвокатів та працівників пенітенціарних установ щодо застосування практичних стандартів Страсбурзького суду.

Завдання Уповноваженої особи при виконанні рішень ЄСПЛ виходять далеко за межі технічного переведення грошових коштів на рахунки заявників.

Уповноважена особа є стратегічним інститутом, який забезпечує системне реформування національного законодавства, адаптацію судової практики до європейських стандартів та підтримання конструктивного діалогу з Радою Європи. Від ефективності діяльності Уповноваженої особи безпосередньо залежить авторитет держави на міжнародній арені та рівень реального захисту прав і свобод громадян усередині країни.

Виконання рішень ЄСПЛ перебуває під постійним міжнародним контролем Комітету Міністрів Ради Європи (КМРЄ). Уповноважена особа виступає головним офіційним представником держави у комунікації з КМРЄ.

5. Заходи (індивідуальні, загальні) з виконання рішень Суду.

Ухвалення рішення Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ), яким констатовано порушення Конвенції, створює для держави-відповідача юридичний обов'язок не лише виплатити фінансову компенсацію, а й повністю усунути наслідки правопорушення. Відповідно до Статті 46 Європейської конвенції з прав людини, держави-учасниці зобов'язані виконувати остаточні рішення Суду під наглядом Комітету Міністрів Ради Європи (КМРЄ).

У практиці Ради Європи та національному законодавстві (зокрема в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ») виконання рішень поділяється на дві ключові категорії: заходи індивідуального характеру та заходи загального характеру.

Головна мета заходів індивідуального характеру полягає у дотриманні принципу *restitutio in integrum* – тобто поверненні потерпілої особи (заявника) у той стан, у якому вона перебувала

б, якби порушення Конвенції не відбулося.

Заходи індивідуального характеру включають:

1. Виплату справедливої сатисфакції (Just Satisfaction). Виплата присуджених Судом на підставі Статті 41 Конвенції коштів (компенсація матеріальної та моральної шкоди, відшкодування судових витрат). Держава зобов'язана перерахувати ці кошти протягом 3 місяців з дати набрання рішенням остаточності, після чого нараховується пеня.

2. Перегляд судових рішень та поновлення провадження. Якщо порушення сталося внаслідок несправедливого судового розгляду (Стаття 6) або незаконного засудження, держава зобов'язана забезпечити заявникові можливість перегляду його справи процесуальними судами за виключними обставинами.

3. Припинення триваючого порушення та поновлення у правах:

- негайне звільнення з-під варти (якщо тримання визнано незаконним за Статтею 5);

- касування арешту з майна або повернення вилученої власності (Стаття 1 Протоколу № 1);

- надання дозволу на проживання чи скасування рішення про примусове видворення/екстрадицію (Статті 3 та 8).

Якщо індивідуальні заходи стосуються виключно заявника, то заходи загального характеру мають превентивну та публічно-правову мету. Вони спрямовані на усунення системних, структурних або законодавчих хиб у правовій системі держави, щоб запобігти аналогічним порушенням щодо інших осіб у майбутньому.

Заходи загального характеру охоплюють:

1. Внесення змін до законодавства. Ухвалення нових законів, скасування або зміна норм, які суперечать Конвенції (наприклад, реформування КПК щодо строків тримання під вартою чи перегляд норм цивільного права).

2. Зміну судової та правоохоронної практики. Приведення правозастосовної практики національних судів, прокуратури, поліції та пенітенціарних установ у відповідність до правових позицій ЄСПЛ.

3. Інфраструктурні та адміністративні реформи. Здійснення капітальних витрат або організаційних змін (наприклад, будівництво нових слідчих ізоляторів для усунення неналежних умов тримання за Статтею 3; реформування системи виконання судових рішень).

4. Офіційний переклад, опублікування та поширення практики. Забезпечення автентичного перекладу рішення ЄСПЛ державною мовою, його опублікування у державних виданнях та доведення до відома суддів, правоохоронців і прокурорів шляхом проведення систематичного навчання.

Коли Суд виявляє в державі системну проблему, яка спричиняє масовий потік однотипних («клонуваних») скарг, він застосовує процедуру пілотного рішення (Правило 61 Регламенту Суду).

В такому рішенні ЄСПЛ прямо вказує державі на конкретні заходи загального характеру, які вона зобов'язана вжити (наприклад, запровадити ефективний національний засіб правового захисту), та встановлює чіткі строки для їх виконання.

6. Контроль Комітету Міністрів Ради Європи за виконанням рішень Суду.

Остаточне рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) встановлює факт порушення Конвенції та визначає юридичний обов'язок держави-відповідача усунути це порушення. Однак Сам Суд не має власних силових чи адміністративних органів для примусового виконання своїх актів. Міжнародно-правовий контроль за тим, як держави дотримуються та реалізують рішення ЄСПЛ, покладено на Комітет Міністрів Ради Європи (КМРЕ) – політико-виконавчий орган Ради Європи, до складу якого входять міністри закордонних справ усіх держав-членів або їхні постійні представники.

Нормативно-правовою основою цього нагляду є Стаття 46 § 2 Європейської конвенції з прав людини, яка зазначає: «Остаточне рішення Суду надсилається Комітетові Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням».

Після того, як рішення ЄСПЛ набирає статусу остаточного, воно автоматично передається до КМРЄ і вноситься до порядку денного спеціальних засідань Комітету з питань прав людини (DH meetings), які відбуваються чотири рази на рік.

Процедура нагляду здійснюється через аналіз двох ключових документів, які зобов'язана подати держава-відповідач:

1. План дій (Action Plan): Документ, у якому держава викладає конкретний перелік, графік та заходи (як індивідуальні – виплата сатисфакції, перегляд вироку; так і загальні – внесення змін до законів, зміна судової практики), які вона планує вжити для виконання рішення.

2. Звіт про виконання (Action Report): Документ, що подається державою після вжиття всіх заходів, у якому наводяться докази повного відновлення прав заявника та усунення системної проблеми.

Допоміжним органом, що здійснює щоденну технічну, юридичну та аналітичну підтримку КМРЄ у цьому процесі, є Департамент з питань виконання рішень ЄСПЛ (Department for the Execution of Judgments of the ECHR).

Для підвищення ефективності нагляду КМРЄ застосовує два режими контролю:

1. Стандартна процедура (Standard procedure) застосовується до більшості справ, які не вимагають складних законодавчих чи інфраструктурних змін (наприклад, справи з виплати грошової компенсації або справи щодо усталеної практики).

2. Посилена процедура (Enhanced procedure) застосовується до справ, що вимагають невідкладних індивідуальних заходів (наприклад, ризик для життя), міждержавних справ, пілотних рішень ЄСПЛ, а також справ, що висвітлюють глибокі системні та структурні проблеми у правовій системі держави.

Важливою особливістю контролю КМРЄ є його відкритість до інформації з незалежних джерел. Відповідно до Правила 9 Регламенту КМРЄ щодо нагляду за виконанням рішень, право подавати письмові зауваження та оцінки щодо ефективності

вжитих державою заходів мають:

- сам заявник або його представники;
- національні інституції з прав людини (наприклад, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини);
- неурядові громадські організації (НУО) та міжнародні інституції.

Це унеможливило подання державою формальних або викривлених звітів, забезпечуючи реальний контроль за якістю виконаних реформ.

Якщо держава затягує виконання рішення або відмовляється від його реалізації, КМРС застосовує градуйований політичний та правовий тиск:

1) Ухвалення проміжних резолюцій (Interim Resolutions) – офіційні застереження або висловлення глибокого занепокоєння з приводу невиконання рішення, що містять заклики до вжиття конкретних дій;

2) політичний тиск та дебати – инесення питання про невиконання рішення на обговорення ПАРС та засіданнях Ради Європи;

3) процедура порушення зобов'язань (Infringement proceedings – Стаття 46 § 4 Конвенції). Якщо держава наполегливо відмовляється виконувати остаточне рішення, КМРС після офіційного попередження може двома третинами голосів передати питання назад до ЄСПЛ для винесення офіційного рішення про те, чи виконала держава своє зобов'язання.

4) крайні санкції (Стаття 8 Статуту Ради Європи) – Призупинення членства або виключення держави зі складу Ради Європи за систематичне та злісне невиконання зобов'язань (як це сталося у випадку з Російською Федерацією).

Контроль КМРС не припиняється автоматично з плином часу. Нагляд триває поки Комітет Міністрів не переконається, що заявникові виплачено справедливу сатисфакцію та вжито необхідних індивідуальних заходів, та/або поки держава реалізувала всі заходи загального характеру для відвернення аналогічних порушень у майбутньому.

7. Особливості застосування рішень Суду.

Застосування рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) посідає особливе місце в сучасній юридичній практиці держав-членів Ради Європи. На відміну від класичних актів міжнародного або національного судочинства, рішення ЄСПЛ мають не лише індивідуальне значення для сторін конкретного спору, а й створюють загальнообов'язкові правові стандарти. Для багатьох правових систем (зокрема й України) рішення Суду виступають повноцінним джерелом права, що вимагає специфічних підходів до їх тлумачення та практичного застосування.

Судові рішення ЄСПЛ формують так зване прецедентне право Конвенції (*case-law*). Хоча Конвенція прямо не містить терміна «прецедент», обов'язковість судової практики впливає зі Статті 32 Конвенції, яка надає Суду виключне право тлумачити та застосовувати її положення.

Рішення ЄСПЛ має двоєдину природу. З одного боку, воно має пряму юридичну силу для держави-відповідача у конкретній справі (*inter partes*). З іншого боку, сформована Судом юридична позиція щодо тлумачення конкретної статті Конвенції набуває загального значення (*erga omnes*) для всіх держав-учасниць Ради Європи.

У багатьох країнах прецедентний характер рішень ЄСПЛ закріплений на законодавчому рівні. Наприклад, Стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» прямо зобов'язує суди застосовувати при розгляді справ Європейську конвенцію з прав людини та практику Суду як джерело права.

Під час застосування рішень ЄСПЛ важливо враховувати специфічні методологічні принципи, розроблені самим Судом у своїх рішеннях:

1. Принцип «живого організму» (*Living Instrument Doctrine*). Конвенція тлумачиться ЄСПЛ як динамічний акт у світлі умов сьогодення, а не лише в контексті уявлень 1950 року. Це означає, що правові позиції Суду можуть розвиватися та адаптуватися до нових соціальних, технологічних і моральних

реалій суспільства.

2. Автономні поняття (Autonomous Concepts). Під час застосування рішень Суду національний правозастосовувач повинен виходити з автономного тлумачення термінів Судом. Терміни «цивільні права та обов'язки», «кримінальне обвинувачення», «майно» або «суд, встановлений законом» мають власне автономне значення в практиці ЄСПЛ, яке не залежить від їх визначення в національних кодексах.

3. Принцип субсидіарності та межі розсуду (Margin of Appreciation) розкривається, коли ЄСПЛ визнає, що національні органи влади та суди початково перебувають у кращому становищі для оцінки місцевих обставин. Тому державам надається певна свобода (межа розсуду) у виборі засобів забезпечення гарантованих Конвенцією прав.

4. Пропорційність та баланс інтересів. Застосовуючи рішення ЄСПЛ у справах щодо обмеження прав (наприклад, за Статтями 8-11), суди повинні оцінювати, чи було втручання держави «необхідним у демократичному суспільстві» та чи дотримано справедливий баланс між публічним інтересом і приватними правами особи.

Практичне застосування рішень ЄСПЛ національною судовою системою вимагає від суддів особливої юридичної техніки:

- пряме застосування та пріоритет норм;
- врахування всієї системи прецедентів (суди повинні посилалися не лише на рішення, винесені безпосередньо щодо їхньої держави, а й на правові позиції ЄСПЛ у справах проти інших країн, оскільки стандарти прав людини є єдиними для всього конвенційного простору);
- підстава для перегляду судових рішень (винесення ЄСПЛ остаточного рішення, яким констатовано порушення Конвенції при розгляді конкретної справи, є процесуальною підставою для перегляду вироків або рішень національних судів за виключними обставинами).

Під час розробки нових законопроектів висновки ЄСПЛ виступають орієнтиром для запобігання прийняттю норм, що

суперечать стандартам прав людини.

Стандарти ЄСПЛ щодо підстав затримання (Стаття 5), проведення обшуків (Стаття 8) чи умов тримання під вартою (Стаття 3) є обов'язковими орієнтирами для поліції, прокуратури та пенітенціарних установ у їхній повсякденній діяльності.

Отже, особливість застосування рішень ЄСПЛ полягає у їхній системності, динамічності та трансформуючому впливі на національні правові системи.

Застосування практики ЄСПЛ – це не просто механічне цитування фрагментів текстів рішень Страсбурзького суду у процесуальних документах. Це першочергово засвоєння та практичне реалізація глибоких філософських принципів верховенства права, пропорційності, справедливості та пріоритету фундаментальних свобод людини в усій державній діяльності.

Контрольні питання до лекції:

1. *Які основні види рішень ухвалює ЄСПЛ?*
2. *Коли рішення ЄСПЛ набувають чинності?*
3. *Який порядок виконання рішень ЄСПЛ в Україні?*
4. *Які основні завдання Уповноваженої особи з питань виконання рішень ЄСПЛ?*
5. *Які індивідуальні та загальні заходи застосовуються для виконання рішень ЄСПЛ?*
6. *Як Комітет міністрів Ради Європи контролює виконання рішень ЄСПЛ?*
7. *Які особливості застосування практики ЄСПЛ у національній правовій системі України?*

ЛЕКЦІЯ 9 ВИКОНАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

1. *Правова природа, види та структура рішень Суду.*
2. *Повноваження судді, що засідає одноособово, Комітету, Палати та Великої Палати ЄСПЛ.*
3. *Критерії прийнятності скарги.*
4. *Пілотні рішення Суду: загальна характеристика.*
5. *«Правило 39». Дружнє врегулювання справи.*
6. *Справедлива сатисфакція: поняття, склад, особливості присудження.*
7. *Пошук рішень Суду за допомогою системи «HUDOC».*

1. Правова природа, види та структура рішень Суду.

Результати правосуддя, яке здійснює Суд, втілюються у його офіційних актах. Розуміння правової природи, класифікації та структури цих актів є необхідною передумовою для їх належного тлумачення, застосування та виконання у національних правових системах держав-членів Ради Європи.

Правова природа актів ЄСПЛ є унікальною, оскільки вона поєднує елементи класичного міжнародного судового рішення та судового прецеденту.

Прецедентний характер (Case-law) означає те, що відповідно до Статті 32 Конвенції, ЄСПЛ наділений виключною компетенцією щодо тлумачення та застосування положень ЄКПЛ. Тлумачення, яке Суд дає нормам Конвенції у своїх рішеннях, стає невід'ємною частиною самої Конвенції.

Двоєдина юридична сила (Inter partes та Erga omnes) рішень ЄСПЛ проявляється в наступних критеріях-особливостях:

1. *Inter partes* (між сторонами). Це означає, що відповідно до Статті 46 Конвенції, рішення ЄСПЛ є обов'язковим для держави-відповідача у конкретній справі. Держава зобов'язана виплатити компенсацію та поновити права заявника.

2. *Erga omnes* (щодо всіх). Сформульовані Судом правові позиції, принципи та стандарти тлумачення прав людини є обов'язковими орієнтирами для всіх 46 держав-учасниць

Конвенції при розробці законів та здійсненні правосуддя.

Рішення ЄСПЛ не скасовують автоматично акти національних судів чи закони, а констатують факт порушення державою своїх міжнародних зобов'язань, спонукаючи її до самостійного усунення порушення на національному рівні, і в цьому проявляється їх субсидіарних характер.

Можна виділити наступну класифікацію видів рішень ЄСПЛ:

1. За процесуальним призначенням:

- Ухвали (Decisions), які в свою чергу поділяються на:

а) Ухвали про неприйнятність (Inadmissibility decisions), які виносяться, якщо скарга не відповідає критеріям прийнятності (Статті 34–35 Конвенції). Вони є остаточними і оскарженню не підлягають;

б) Ухвали про викреслення заяви зі списку справ (Striking out decisions), що виносяться на підставі Статті 37 Конвенції (наприклад, у разі втрати інтересу заявником або досягнення мирного врегулювання);

в) Ухвали про вжиття тимчасових заходів (Interim measures), що виносяться за Правилем 39 Регламенту у надзвичайних випадках для запобігання незворотній шкоді життю чи здоров'ю.

- Рішення по суті (Judgments) – акти, у яких Суд розглядає справу по суті, оцінює докази та констатує наявність або відсутність порушення Конвенції державою.

2. За судовим органом, що виніс рішення по суті:

а) Рішення Комітету (3 судді), що ухвалюються у справах, де порушене питання належить до усталеної судової практики (WECL). Є остаточними з моменту ухвалення;

б) Рішення Палати (7 суддів), які хвалюються у нових та складних справах. Набирають чинності через 3 місяці, якщо сторони не подадуть клопотання про передачу справи до Великої палати (Стаття 43);

в) рішення Великої палати (17 суддів): Виносяться у найважливіших справах, за міждержавними скаргами або після перегляду рішень Палати. Є остаточними негайно.

3. Спеціальні види рішень також поділяються на:

а) пілотні рішення (Pilot Judgments), які застосовуються за Правилом 61 Регламенту при виявленні системних/структурних проблем у державі, зобов'язуючи її вжити заходів загального характеру;

б) рішення щодо справедливої сатисфакції (Just Satisfaction Judgments), що виносяться окремо за Статтею 41 Конвенції, якщо питання грошової компенсації не було вирішено в основному рішенні;

в) консультативні висновки (Advisory Opinions), які виносяться Великою палатою за запитами вищих національних судів (згідно з Протоколом № 16).

Рішення ЄСПЛ по суті має чітко регламентовану та уніфіковану структуру, яка складається з таких обов'язкових розділів:

1. Вступна частина (Header / Introduction), яка містить назву Суду, вказівку на судову формування (Палата, Комітет тощо), номер справи (Application no.), назву справи (наприклад, «Х проти України»), дату винесення та склад суду і секретаріату.

2. Процедура (Procedure) – це опис перебігу процесу: дата надходження заяви, залучення представників, проведення комунікації з урядом, надання письмових зауважень чи проведення усних слухань.

3. Фактична частина (The Facts) обов'язково має містити:

- обставини справи (The circumstances of the case) – детальний виклад подій, національних судових процесів та дій державних органів, поданий на основі матеріалів сторін.

- відповідне національне та міжнародне право (Relevant domestic and international law) – наведення норм національних кодексів, законів, а також міжнародних договорів чи звітів, що стосуються предмета спору.

4. Правова частина (The Law) – це центральний та найважливіший розділ рішення, який включає:

- Оцінку прийнятності скарги (Admissibility);

- Аргументи сторін (Submissions of the parties);

- Оцінку Суду (The Court's assessment) – застосування

правових принципів, аналіз доказів, оцінка пропорційності та надання автономного тлумачення Конвенції.

5. Застосування Статті 41 Конвенції (Справедлива сатисфакція) – розгляд вимог заявника щодо відшкодування матеріальної шкоди, моральної шкоди та компенсації судових витрат і видатків.

6 Резолютивна частина (Operative Provisions) – це офіційні висновки Суду, голосування суддів за кожним пунктом (наприклад, «5 голосами проти 2 постановляє, що було порушено Статтю 6 § 1 Конвенції») та вказівка щодо суми компенсації та строків її виплати.

7. Окремі думки суддів (Dissenting / Concurring Opinions), які додаються за бажанням суддів, які не згодні з висновками більшості (непогоджена думка – dissenting) або згодні з висновком, але мають власне обґрунтування (співпадаюча думка – concurring).

Отже, Рішення ЄСПЛ є складними за своєю правовою природою, різноманітними за видами та чітко структурованими актами міжнародного судочинства.

Вони поєднують розв'язання конкретного індивідуального спору із формуванням фундаментальних прецедентних стандартів у сфері захисту прав людини. Завдяки прозорій структурі та глибокій аргументації рішення ЄСПЛ виступають головним джерелом розвитку європейського правопорядку та орієнтиром для національних юридичних систем.

2. Повноваження судді, що засідає одноособово, Комітету, Палати та Великої Палати ЄСПЛ.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) є унікальним міжнародним органом правосуддя, побудованим за чітким принципом функціональної спеціалізації та процесуальної фільтрації справ. Для забезпечення балансу між доступністю правосуддя та високою якістю судових рішень у межах ЄСПЛ діють чотири ключові судові формування: Одноособовий суддя, Комітет, Палата та Велика палата.

Кожне з цих формувань володіє чітко окресленим колом

повноважень, виписаних у Розділі IV Конвенції та Регламенті Суду, що гарантує ефективну диференціацію розгляду скарг – від первинного відсіювання явно необґрунтованих заявок до розв'язання найскладніших системних та міждержавних спорів.

Одноособовий суддя (Single Judge) – первинний фільтр прийнятності. Формування в особі Одноособового судді було запроваджене Протоколом № 14 для розвантаження Суду від масового потоку безнадійних або неправильно оформлених скарг. Одноособовий суддя має право оголосити заяву непринятною або викреслити її зі списку справ (на підставі Статей 34 та 35 Конвенції), якщо таке рішення може бути ухвалене без додаткового дослідження матеріалів.

Рішення Одноособового судді про неприйнятність є остаточним і оскарженню не підлягає. Одноособовий суддя не може розглядатися скарги, подані проти країни, від якої його обрано (для забезпечення неупередженості). Якщо суддя вважає, що скарга не є явно непринятною, він передає її на розгляд Комітету або Палати.

Комітет у складі 3 суддів (Committee), як вже зазначалось в попередніх темах цього лекційного матеріалу, здійснює огляд спрощених та повторювальних справ. Комітет виступає проміжною ланкою між первинним фільтром та повноцінним судовим розглядом.

Якщо заява не була відхилена Одноособовим суддею, Комітет може одноголосно оголосити її непринятною або викреслити зі списку справ.

Якщо питання тлумачення Конвенції, порушене у скарзі, належить до усталеної практики Суду (Well-Established Case-Law), Комітет має право одночасно визнати заяву прийнятною та винести рішення по суті (Judgment).

Рішення Комітету по суті є остаточними з моменту їх ухвалення і не підлягають оскарженню до Великої палати.

Палата у складі 7 суддів (Chamber) – основний орган розгляду нових і складних справ. Палата є базовою судовою ланкою ЄСПЛ, яка здійснює основний масив судійської роботи щодо вирішення принципових правових питань.

Основні повноваження Палати:

- розгляд скарг по суті (розглядає індивідуальні та міждержавні заяви, які не підпадають під компетенцію Комітетів (порушують нові юридичні питання або вимагають глибокого правового аналізу));

- здійснює оцінку прийнятності, виносить ухвали щодо прийнятності скарг у складних справах (Decisions on Admissibility);

- може застосувати тимчасові заходи, розглядає клопотання за Правилom 39 Регламенту (тимчасові заходи для запобігання незворотній шкоді).

- може застосувати правило уступки юрисдикції (Relinquishment).

Якщо справа, яку розглядає Палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції або якщо розв'язання питання може призвести до суперечностей з попередньою практикою Суду, Палата може до винесення рішення уступити свою юрисдикцію на користь Великої палати (Стаття 30), за умови відсутності заперечень з боку сторін.

Рішення Палати не є остаточними негайно – протягом 3 місяців сторони можуть подати клопотання про передачу справи до Великої палати.

Велика палата у складі 17 суддів (Grand Chamber) – вища судова інстанція ЄСПЛ.

Велика палата розглядає найважливіші, найскладніші та концептуальні справи, що мають виняткове значення для формування європейського правопорядку.

Основні повноваження:

1. Розгляд справ за уступкою юрисдикції (Стаття 30 ЕКПЛ).

2. Перегляд рішень Палати за клопотанням сторін (Стаття 43 ЕКПЛ).

- 3 Розгляд міждержавних справ (Стаття 33 ЕКПЛ).

- 4 Надання Консультативних висновків (Advisory Opinions).

5. Розгляд справ про невиконання рішень (Стаття 46 ЕКПЛ).

Велика Палата виносить консультативні висновки на запити вищих національних судів (згідно з Протоколом № 16) або Комітету Міністрів Ради Європи (Стаття 47 ЄКПЛ).

Усі рішення та висновки Великої палати є остаточними негайно та оскарженню не підлягають.

3. Критерії прийнятності скарги.

Головне призначення ЄСПЛ – захист основоположних прав і свобод у випадках, коли національні правові механізми виявилися неефективними. Через надзвичайно велику кількість звернень Конвенція встановлює жорсткі критерії прийнятності (в основному закріплені у Статтях 34 та 35 ЄКПЛ).

Невідповідність хоча б одному з цих критеріїв призводить до того, що скарга оголошується неприйнятною (*inadmissible*) і відхиляється без розгляду по суті. Усі критерії прийнятності можна умовно поділити на чотири основні групи: процесуальні, юрисдикційні, критерії щодо суті скарги та формотворчі.

1. Процесуальні критерії прийнятності – це умови, що стосуються поведінки заявника та порядку використання ним національних засобів правового захисту:

а) вичерпання національних засобів правового захисту. Заявник зобов'язаний використати всі доступні, ефективні та належні правові засоби захисту у своїй державі (як правило, це пройти всі судові інстанції – від суду першої інстанції до апеляції та касації). Звертатися до ЄСПЛ вхідним шляхом, оминаючи національну судову систему, заборонено, за винятком випадків, коли такі засоби очевидно відсутні або є повністю неефективними.

б) дотримання 4-місячного строку. Скарга має бути відправлена до ЄСПЛ протягом 4 місяців з дати винесення остаточного рішення вищою національною інстанцією (зверніть увагу: строк обчислюється від дати проголошення або вручення повного тексту остаточного рішення, а не від дати його оскарження).

в) правило «*non bis in idem*» (відсутність аналогічного розгляду. Суд не розглядає скаргу, яка за своєю суттю є

ідентичною тій, що вже була предметом розгляду ЄСПЛ або іншої міжнародної процедури розслідування чи врегулювання (наприклад, Комітету ООН з прав людини), якщо вона не містить нових фактів.

2. Юрисдикційні критерії прийнятності визначають, чи має Страсбурзький суд юридичні повноваження розглядатися конкретний спір:

а) сумісність за колом осіб (*Ratione personae*) поділяється на:

- активну сторону, коли заявник повинен мати статус «жертви» порушення (пряма, опосередкована або потенційна жертва). Урядові організації чи державні органи не мають права подавати індивідуальні скарги.

- пасивну сторону, при якій скарга може бути спрямована виключно проти держави-учасниці Конвенції (не проти приватних осіб, фірм чи організацій).

б) сумісність за предметом (*Ratione materiae*) – дія чи бездіяльність держави повинна стосуватися прав і свобод, гарантованих безпосередньо Конвенцією або ратифікованими Протоколами до неї. Скарга щодо порушення прав, відсутніх у Конвенції (наприклад, прямого права на житло чи працю), є неприйнятною.

в) сумісність за часом (*ratione temporis*) має прояв, коли ЄСПЛ розглядає лише ті події, які відбулися після набрання чинності Конвенцією для конкретної держави-відповідача (або триваючі порушення, що продовжувалися після цієї дати).

г) сумісність за територією (*Ratione loci*), при ньому порушення повинно відбутися на території під юрисдикцією держави-відповідача або за її межами, якщо держава здійснювала там ефективний контроль (екстратериторіальна юрисдикція).

3. Критерії щодо суті скарги дозволяють ЄСПЛ відсіювати безпідставні або незначні звернення. При цьому мають значення наступні критерії:

а) відсутність явної необґрунтованості (*not manifestly ill-founded*), при якій скарга не повинна бути голослівною. Заявник

має надати належні первинні докази, мотивовані аргументи та показати наявність «prima facie» (на перший погляд) порушення права. Якщо скарга містить лише емоційні твердження без доказової бази, вона відхиляється.

б) відсутність зловживання правом на подання скарги. Заява визнається неприйнятною, якщо вона ґрунтується на завідомо неправдивих фактах, підроблених документах, містить образливі висловлювання на адресу Суду чи уряду, або якщо заявник порушив правило конфіденційності під час процедури дружнього врегулювання.

в) наявність суттєвої шкоди (no significant disadvantage) Цей критерій запроваджений для зменшення дріб'язкових позовів. Суд може відхилити скаргу, якщо вважає, що заявник не зазнав суттєвої шкоди (матеріальної чи моральної), за умови, що повага до прав людини не вимагає розгляду справи по суті, а справа була належно розглянута національним судом.

4. Формотворчий критерій (Правило 47 Регламенту Суду) – критично важливим є техніко-процесуальна відповідність Правилу 47 Регламенту ЄСПЛ:

а) заява має бути подана виключно на офіційному бланку актуального зразка;

б) всі розділи бланка мають бути повністю заповнені безпосередньо у формі (без відсилань до додатків замість тексту);

в) до бланка має бути додано впорядкований і пронований хронологічний список усіх національних рішень та документів.

Порушення Правила 47 призводить до того, що Секретаріат Суду взагалі відмовляє у реєстрації заяви, а перебіг 4-місячного строку не зупиняється.

Критерії прийнятності скарги до ЄСПЛ виступають жорстким, але необхідним правовим фільтром. Вони гарантують дотримання принципу субсидіарності, запобігають перетворенню ЄСПЛ на «четверту інстанцію» для розгляду побутових спорів і забезпечують можливість Суду зосередитися на захисті справді серйозних, системних та фундаментальних порушень прав людини.

Для юристів та заявників глибоке розуміння цих критеріїв є головною передумовою успішного звернення до Страсбурзького суду.

4. Пілотні рішення Суду: загальна характеристика.

Процедура пілотних рішень (Pilot-judgment procedure) є одним із найважливіших процесуальних інструментів, розроблених Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) для подолання проблеми масового перевантаження однотипними скаргами. Вона була запроваджена в судову практику Суду у 2004 році (у справі *Broniowski v. Poland*) та згодом офіційно кодифікована у Правилі 61 Регламенту Суду.

Цей механізм застосовується у випадках, коли потік скарг до ЄСПЛ зумовлений не поодиноким помилкою правоохоронних чи судових органів, а існуванням глибокої системної або структурної проблеми у правовій системі держави-відповідача.

Головна мета пілотного рішення – розв'язати системну проблему на національному рівні, спонукавши державу створити ефективні внутрішні засоби правового захисту для всіх постраждалих осіб, замість того щоб ЄСПЛ розглядав тисячі аналогічних («клонуваних») скарг окремо.

Ключові ознаки пілотного рішення:

- виявлення системної проблеми;
- існування масової категорії постраждалих;
- визначення заходів загального характеру.
- встановлення часових рамок.

Суд констатує, що порушення Конвенції у конкретній справі є результатом прогалини в законодавстві, неналежної судової практики або відсутності фінансово-адміністративного механізму в державі.

У резолютивній частині рішення Суд не лише присуджує компенсацію заявникові, а й чітко вказує державі, які саме заходи вона повинна вжити (наприклад, змінити закон, створити спеціальну комісію чи виплатити борги). ЄСПЛ встановлює конкретний строк, протягом якого держава зобов'язана

реалізувати ці заходи на національному рівні.

Застосування Правила 61 Регламенту Суду передбачає особливий алгоритм дій:

1. Вибір «пілотного» позову (з-поміж сотен або тисяч аналогічних скарг Суд обирає одну або декілька найбільш репрезентативних справ для розгляду по суті).

2. Заморожування решти аналогічних справ (Adjournment). – Суд може призупинити (заморозити) розгляд усіх інших існуючих та нових аналогічних заяв.

3. Делегування розгляду на національний рівень.

Після створення державою ефективного внутрішнього механізму (наприклад, спеціального органу компенсації), ЄСПЛ передає розгляд скарг «замороженого» масиву назад на національний рівень або пропонує заявникам скористатися новоствореним національним засобом захисту.

Для України процедура пілотних рішень має виняткове значення, оскільки наша держава тривалий час посідає чільне місце за кількістю повторюваних скарг до ЄСПЛ.

Найбільш знаковими пілотними рішеннями щодо України є справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» (2009). Вона стосувалася системної проблеми тривалого невиконання рішень національних судів, за якими боржником виступають державні органи чи підприємства.

Також знакова є справа «Бурмич та інші проти України» (2017), де Велика палата ЄСПЛ ухвалила безпрецедентне рішення, викресливши зі списку справ та передавши Комітету Міністрів Ради Європи понад 12000 однотипних заяв про невиконання судових рішень, підкресливши, що розгляд однакових справ розмиває функцію Суду як міжнародного гаранта прав людини.

У справі «Харченко проти України» (2011) ЄСПЛ вперше детально застосував ст. 46 Конвенції щодо системної проблеми обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в Україні. Суд констатував системну практику відсутності належного обґрунтування рішень про тримання під вартою (ст. 5 ЄСПЛ), тривалість судового розгляду клопотань та відсутність

чітких строків/процедури автопродовження тримання під вартою на стадії судового розгляду.

Пілотні рішення ЄСПЛ є проявом процесуальної економії та стратегічного судочинства. Вони трансформують ЄСПЛ із «суду індивідуального розгляду» на інституцію, що стимулює масштабні системні та законодавчі реформи в державах-членах Ради Європи.

Завдяки пілотним рішенням Суд забезпечує реалізацію принципу субсидіарності: відновлення порушених прав людини має відбуватися першочергово всередині країни через ефективні національні засоби правового захисту, залишаючи за Страсбургом роль вищого контролюючого органу.

5. «Правило 39». Дружнє врегулювання справи.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїй діяльності поєднує функції класичного судового арбітражу з інструментами оперативного реагування та гуманітарного захисту. У структурі Регламенту Суду особливе місце посідають два механізми, які демонструють гнучкість та практичну спрямованість системи Конвенції: Правило 39 (вжиття тимчасових заходів) та Процедура дружнього врегулювання справи (Friendly Settlement). Якщо перший інструмент слугує «процесуальною швидкою допомогою» для запобігання незворотній шкоді, то другий забезпечує мирне розв'язання спору без тривалого судового протистояння.

Правило 39 є винятковим процесуальним механізмом, за яким Суд може вказати державі-відповідачу або заявникові на необхідність вжиття певних термінових дій на час розгляду справи.

Тимчасові заходи застосовуються лише за наявності реального, безпосереднього та незворотного ризику для життя або здоров'я людини. Як правило, це стосується загрози порушення Статті 2 Конвенції (Право на життя) та Статті 3 Конвенції (Заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання).

Типові сфери застосування Правила 39:

а) зупинення екстрадиції або примусового видворення /депортації (у випадках, коли особа перебуває під загрозою видачі країні, де їй загрожують катування, смертна кара або позасудова розправа);

б) надання термінової медичної допомоги (захист осіб, які перебувають під вартою і потребують негайної госпіталізації або специфічного лікування, відсутнього у системі виконання покарань);

в) захист цивільного населення під час збройних конфліктів (вимоги до держав забезпечити гуманітарні коридори, захист медичного персоналу або утримання від атак на цивільну інфраструктуру).

Тимчасові заходи мають обов'язкову юридичну силу. У знаковому рішенні у справі «Mamatkulov and Askarov v. Turkey№» (2005) ЄСПЛ встановив, що невиконання державою вказівки за Правилom 39 розглядається як порушення Статті 34 Конвенції (перешкоджання реалізації права на індивідуальну заяву).

Ненадання невідкладної медичної допомоги особам під вартою – це найпоширеніша категорія застосування Правила 39 всередині України, коли важкохворі особи перебували в СІЗО або колоніях без належного лікування, що створювало загрозу їхньому життю.

Як приклад, по справі «Логвиненко проти України» (2026) ЄСПЛ встановив порушення прав заявника, і це рішення часто цитується в українській судовій практиці щодо неналежного медичного забезпечення ув'язнених.

У справі «Олексій Володимирович Гришин проти України» (2015) ЄСПЛ вказав уряду України на обов'язок негайно забезпечити належне обстеження та госпіталізацію у цивільний медичний заклад. Ув'язнений потребував термінової висококваліфікованої хірургічної/онкологічної допомоги, яку пенітенціарна система не могла забезпечити.

У контексті російської збройної агресії ЄСПЛ виносив рішення за Правилom 39 як щодо України, так і проти російської федерації на запит України. Так, у

Міждержавній справі «Україна проти Росії (X)» (2022) щодо повномасштабного вторгнення 2022 року, Суд ухвалив безпрецедентне рішення за Правилем 39, вказавши уряду російської федерації утриматися від військових атак на цивільні об'єкти (житлові будинки, цивільні автомобілі, лікарні, школи), забезпечити безпеку гуманітарних коридорів та евакуаційні шляхи.

Застосуванням Правила 39 ЄСПЛ ухвалював низку тимчасових заходів за індивідуальними та колективними зверненнями (наприклад, щодо захисників «Азовсталі»), зобов'язуючи російську сторону забезпечити дотримання прав військовополонених, надати їм необхідну медичну допомогу та допустити представників МКЧХ.

У справі «Україна проти Росії (щодо військово-морського інциденту в Керченській протоці)» (2018) ЄСПЛ зобов'язав країну-агресорку надати належну медичну допомогу пораненим українським морякам та забезпечити інформацію про стан їхнього здоров'я.

Україна як держава-відповідач отримувала вказівки за Правилем 39 у випадках, коли мала екстрадувати або примусово видворити іноземців до країн, де їм загрожували катування, нелюдське поводження чи смертна кара (наприклад, до росії, Узбекистану, Таджикистану).

Захист прав людини не завжди вимагає категоричного обвинувального рішення проти держави. Стаття 39 Конвенції та Правила 62 і 62А Регламенту Суду закріплюють Процедуру дружнього врегулювання, яка є аналогом мирової угоди у цивільному процесі.

Процедура дружнього врегулювання пропонується Секретаріатом ЄСПЛ сторонам (заявнику та уряду) після того, як Суд оголосить заяву прийнятною та передасть її уряду для комунікації.

Секретаріат ЄСПЛ виступає нейтральним посередником, можна сказати – медіатором, допомагаючи сторонам узгодити умови врегулювання спору.

Переговори щодо дружнього врегулювання є суворо

конфіденційними. Будь-які пропозиції чи поступки, зроблені під час цих переговорів, не можуть бути використані як докази, якщо угоди не буде досягнуто.

Здебільшого угода передбачає, що уряд зобов'язується сплатити заявникові узгоджену суму грошової компенсації (або вжити індивідуальних заходів, як-от перегляд судового рішення чи надання соціальних гарантій), а заявник відмовляється від усіх подальших претензій.

Суд вилучає заяву зі списку справ (ухвалює рішення про викреслення – *striking-out decision*) лише за умови, що досягнуте врегулювання базується на «повазі до прав людини», як вони визначені в Конвенції та Протоколах.

Якщо заявник безпідставно відмовляється від адекватної пропозиції дружнього врегулювання, уряд має право подати Односторонню декларацію – *Unilateral Declaration* (Правило 62A), визнавши порушення та запропонувавши компенсацію. Якщо Суд вважатиме компенсацію достатньою, він може викреслити заяву зі списку справ навіть без згоди заявника.

Правило 39 та Процедура дружнього врегулювання відображають практичний і людиноцентричний підхід Страсбурзького суду.

Правило 39 гарантує, що правосуддя не запізниться у критичних ситуаціях, де під загрозою перебуває саме життя чи фізична недоторканність людини.

Дружнє врегулювання забезпечує швидке та процесуально економне відновлення порушених прав заявника, зменшує навантаження на судові палати та сприяє формуванню культури правового миру між громадянином і державою.

6. Справедлива сатисфакція: поняття, склад, особливості присудження.

Справедлива сатисфакція (*Just Satisfaction*) у практиці Європейського суду з прав людини – це міжнародно-правовий інститут грошової компенсації та морального відшкодування, який присуджується Судом потерпілій особі (заявнику) у разі встановлення факту порушення державою-відповідачем прав і

свобод, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини чи Протоколами до неї.

Констатація Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) факту порушення державою прав і свобод, гарантованих Конвенцією, є головним юридичним результатом розгляду справи. Однак для потерпілої особи (заявника) не менш важливим є питання матеріальної та моральної компенсації за зазнані страждання чи збитки. Основним правовим інструментом, покликаним забезпечити грошове відшкодування, є інститут справедливої сатисфакції, закріплений у Статті 41 Європейської конвенції з прав людини.

Згідно зі Статтею 41 Конвенції, якщо Суд констатує порушення Конвенції або Протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної держави передбачає лише часткову компенсацію, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію (just satisfaction).

Ключові риси справедливої сатисфакції:

1. Субсидіарність і дискреційність (присудження сатисфакції не є автоматичним обов'язком Суду. Вона присуджується лише «у разі необхідності» (if necessary) за умови, що заявник подав чітко сформульовані та обґрунтовані вимоги).

2. Принцип *restitutio in integrum* (головна мета справедливої сатисфакції – максимально можливе відновлення стану, який існував до вчинення правопорушення, або компенсація того, що неможливо відновити в натурі).

3. Самостійна компенсаційна функція: (сам факт винесення рішення, у якому констатовано порушення права, ЄСПЛ часто вважає «достатньою справедливою сатисфакцією» (особливо у справах, де порушення мало процедурний характер або де не доведено наявності моральних страждань чи матеріальних збитків)).

У практиці ЄСПЛ вимоги щодо справедливої сатисфакції поділяються на три обов'язкові складові елементи:

1. Матеріальна шкода (*Pecuniary Damage*) – втрата майна, незаконно стягнуті штрафи, витрати на лікування чи

відновлення після катувань або неналежного тримання під вартою; втрачений дохід, заробітна плата чи прибуток, який особа зазвичай отримала б, якби її права не були порушені (упущена вигода).

Матеріальна шкода має бути підтверджена прямим причинно-наслідковим зв'язком між порушенням Конвенції та завданими збитками, а також підкріплена фінансовими документами (квитанціями, чеками, розрахунками).

2. Моральна шкода (Non-pecuniary Damage). Компенсація за душевні та фізичні страждання, стрес, тривогу, почуття безпорадності, шкоду діловій репутації чи порушення звичного способу життя, яких особа зазнала через дії чи бездіяльність держави.

Оскільки моральну шкоду неможливо виміряти точно за допомогою чеків, Суд оцінює її на засадах справедливості та розумності (on an equitable basis), виходячи з прецедентної практики у схожих справах.

Відшкодування витрат, які заявник поніс під час захисту своїх прав як на національному рівні (у внутрішніх судах), так і безпосередньо у Страсбурзькому суді. Вона охоплює: гонорари адвокатів, витрати на переклад документів, поштові витрати, витрати на експертизи та транспорт. Витрати відшкодовуються лише тоді, коли доведено, що вони були дійсно понесені, були необхідними і є розумними за розміром (підтверджені договорами про надання правової допомоги, актами виконаних робіт, чеками про оплату).

Вимоги щодо справедливої сатисфакції подаються разом із письмовими зауваженнями по суті справи (на стадії комунікації) у строки, встановлені Секретаріатом Суду. Вимоги, подані з порушенням строків або без детального розрахунку та підтверджуючих документів, не розглядаються.

У разі прострочення виплати понад встановлений 3-місячний строк на суму боргу нараховується простий відсоток у розмірі граничної позичкової ставки Європейського центрального банку та три відсоткових пункти за весь період прострочення.

Якщо на момент ухвалення основного рішення по суті питання справедливої сатисфакції ще «не дозріло» для вирішення (наприклад, вимагає додаткових розрахунків складних матеріальних збитків чи оцінки майна), Суд застерігає це питання і виносить окреме додаткове рішення щодо Статті 41 Конвенції.

Інститут справедливої сатисфакції в практиці ЄСПЛ виконує важливу компенсаційну та відновлювальну функцію. Вона не є засобом покарання чи штрафування держави, а слугує інструментом індивідуального відновлення справедливості для людини, яка зазнала порушення своїх фундаментальних прав.

Суворий підхід Суду до доказування матеріальної шкоди та витрат на правову допомогу вимагає від заявників та адвокатів високої процесуальної дисципліни, точного розрахунку та належного документального підтвердження кожного пункту своїх вимог.

7. Пошук рішень Суду за допомогою системи «HUDOC».

База даних HUDOC є потужним, високотехнологічним та незамінним інструментом у сучасній юридичній науці та практиці. Вона перетворює масивний океан судових рішень на впорядковану, легкодоступну та прозору систему знань. Вміння ефективно користуватися пошуковими фільтрами HUDOC, аналізувати рівні важливості рішень та працювати з правовими резюме є базовою професійною компетенцією для кожного юриста, який прагне ефективно захищати права людини на національному та міжнародному рівнях.

Ефективне застосування норм ЄКПЛ є неможливим без глибокого розуміння прецедентного права Європейського суду з прав людини. За десятиліття діяльності Страсбурзький суд ухвалив понад 60 тисяч рішень та ухвал. Для забезпечення швидкого, прозорого та відкритого доступу до цієї колосальної бази знань ЄСПЛ створив електронну базу даних HUDOC (Human Rights Documentation), доступну через офіційний сайт Суду.

Сьогодні HUDOC є основним інструментом для суддів, адвокатів, правозахисників та науковців у всьому світі для пошуку судових прецедентів та аналізу практичних стандартів захисту прав людини.

Система HUDOC – це офіційна електронна база даних Секретаріату ЄСПЛ, яка містить повний архів текстових матеріалів Суду.

База даних HUDOC надає доступ до практики Суду (рішення та ухвали Великої палати, палат та комітетів, комуніковані справи, консультативні висновки та юридичні резюме), Європейської комісії з прав людини (рішення та звіти) та Комітету міністрів (резолюції) і розміщується на сайті ЄСПЛ за окремим посиланням: <https://www.echr.coe.int/hudoc-database>

Рішення Комітету з'явилися в HUDOC лише станом на квітень 2010 року. Рішення щодо справ, ухвалених суддею-одинаком, не публікуються. Рішення Комісії, ухвалені до 1960 року, існують лише у друкованому вигляді в Архіві Суду.

Також там розміщується вся колекція прес-релізів, опублікованих Секретаріатом з 1 січня 1999 року. Доступні англійською та французькою мовами, вони містять короткий виклад рішень та ухвал, винесених Судом, а також інформацію про справи, що розглядаються, та про діяльність Суду загалом.

Для зручності Суд опублікував відео, що демонструють основні функції пошуку в базі даних HUDOC: <https://www.youtube.com/watch?v=reO12mvvLYE>

Зміст бази даних HUDOC охоплює:

- Рішення по суті (Judgments): акти Великої палати, Палат та Комітетів;
- Ухвали (Decisions): актуальні ухвали щодо прийнятності або викреслення справ зі списку;
- Консультативні висновки (Advisory Opinions): висновки за Протоколом № 16 та Статтею 47 Конвенції;
- Правові резюме (Legal Summaries): стислі аналітичні огляди найважливіших рішень, підготовлені юридичним відділом Секретаріату;
- Звіти колишньої Європейської комісії з прав людини та

резолуції Комітету Міністрів Ради Європи щодо виконання рішень.

Система HUDOC пропонує гнучкий та багатовекторний інструментарій пошуку, який дозволяє знаходити потрібні прецеденти як за загальними реквізитами, так і за глибокими юридичними критеріями.

Основні критерії та фільтри пошуку:

1. Пошук за заголовком або текстом (Text / Document Title). Знаходження документів за назвою справи (наприклад, «Kharchenko v. Ukraine»), прізвищем заявника або за ключовими словами/фразами в тексті рішення.

2. Пошук за номером заяви (Application Number). Найбільш точний спосіб пошуку конкретної справи за її унікальним реєстраційним номером (наприклад, № 40107/02).

3. Фільтрація за Статтею Конвенції (Article). Дозволяє відфільтрувати всі рішення, що стосуються конкретного права (наприклад, Стаття 3 – заборона катувань, Стаття 6 – право на справедливий суд, або Стаття 1 Протоколу № 1 – захист власності).

4. Фільтрація за державою-відповідачем (State Respondent): Звуження пошуку до справ проти конкретної країни (наприклад, Україна, Франція, Польща).

5. Рівень важливості справи (Importance Level). Внутрішня класифікація ЄСПЛ Key Cases:

- Key 1 / Key 2 – це Рішення виняткової важливості, які формують новий прецедент або змінюють судову практику;

- Key 3 / Key 4 – це типові або повторювальні рішення;

5. Вид судового органу (Organization / Court formation) – Сортування за актами Великої палати, Палати чи Комітету.

6. Мовний режим (Language). Офіційними мовами бази є англійська та французька. Проте в HUDOC також розширено розділ перекладів неофіційними мовами (зокрема українською), що значно спрощує пошук для національних юридичних практиків.

На додаток до класичного HUDOC, на сайті ЄСПЛ функціонує платформовий розділ ECHR-KS (ECHR Knowledge

Sharing). Це інноваційний інструмент систематизації практики, який групує прецеденти ЄСПЛ не за формальними реквізитами, а за тематичними блоками, концепціями та правовими доктринами (наприклад, «автономні поняття», «пропорційність», «позитивні зобов'язання»). ECHR-KS фактично виступає інтерактивним путівником по ключових юридичних позиціях Суду.

Адвокати та процесуальні представники використовують HUDOC для посилання на точні висновки ЄСПЛ (із зазначенням пункту рішення – paragraph), що підвищує якість захисту як у національних судах, так і при складанні бланка скарги до самого ЄСПЛ. Система дозволяє перевірити, чи не була юридична позиція Палати пізніше переглянута або змінена Великою палатою ЄСПЛ.

Відповідно до Статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ», суди України зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. База HUDOC є першоджерелом для знаходження актуальних правових позицій Страсбурзького суду.

Контрольні питання до лекцій:

1. *Якою є правова природа, види та структура рішень ЄСПЛ?*
2. *Які повноваження мають суддя одноособового складу, Комітет, Палата та Велика Палата ЄСПЛ?*
3. *Які критерії прийнятності заяв до ЄСПЛ?*
4. *Які види заяв подаються до ЄСПЛ та якою є їхня структура?*
5. *У чому полягають особливості пілотних рішень ЄСПЛ?*
6. *Що передбачає Правило 39 Регламенту ЄСПЛ та як здійснюється дружнє врегулювання справ?*
7. *Що таке справедлива сатисфакція, з яких складових вона формується та як присуджується?*
8. *Як здійснювати пошук рішень ЄСПЛ за різними критеріями в системі HUDOC?*

ЛЕКЦІЯ 10. ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ

- 1. Методи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.*
- 2. Філологічне тлумачення.*
- 3. Історичне тлумачення.*
- 4. Телеологічне тлумачення.*
- 5. Системне тлумачення.*
- 6. Функціональне тлумачення.*
- 7. Принципи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.*
- 8. Принцип свободи розсуду держави.*
- 9. Принцип автономного тлумачення.*
- 10. Принцип забезпечення правової визначеності.*
- 11. Принцип ефективного та динамічного тлумачення.*
- 12. Принцип пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів.*
- 13. Принцип забезпечення мінімальних гарантій прав людини.*
- 14. Принцип урахування загальновизнаних норм міжнародного права.*

1. Методи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Тлумачення Європейської конвенції з прав людини Європейським судом з прав людини є унікальним правовим явищем, оскільки воно поєднує класичні правила міжнародного публічного права з принципами сучасної людиноцентричної судової практики. Відповідно до Статті 32 Конвенції, саме ЄСПЛ володіє виключною компетенцією щодо тлумачення та застосування положень ЄКПЛ.

Формально-правовою основою для тлумачення Конвенції є Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року, зокрема її Статті 31-33, які закріплюють загальне правило тлумачення: «Договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам

договору в їхньому контексті, а також у світлі об'єкта і мети договору».

Однак ЄСПЛ розробив власну методологічну систему, оскільки Конвенція є не просто комерційною чи політичною угодою між державами, а конституційним актом європейського публічного порядку у сфері захисту прав людини. Система методів тлумачення ЄСПЛ включає:

1) Традиційні класичні методи: текстовий (філологічний), системний, історичний та телеологічний (цільовий);

2) Спеціальні функціональні методи та підходи: автономне тлумачення, динамічне («живий інструмент») та ефективне тлумачення.

Використання цих методів у сукупності дозволяє Суду уникати буквального формалізму та забезпечувати реальний і дієвий захист прав людини у змінюваному світі.

2. Філологічне тлумачення.

Філологічне (текстове / граматичне / буквальне) тлумачення є початковою стадією будь-якого юридичного аналізу Конвенції. Воно полягає у з'ясуванні значення слів, термінів і мовних конструкцій Конвенції відповідно до їх звичайного граматичного та лексичного значення.

Особливості застосування ЄСПЛ:

1. Обов'язкове використання офіційних мов. Відповідно до Віденської конвенції 1969 року та автентичного тексту ЄКПЛ, Конвенцію складено двома офіційними мовами – англійською та французькою. У разі виникнення мовних розбіжностей між англійським («civil rights and obligations») та французьким («droits et obligations de caractère civil») текстами, ЄСПЛ здійснює порівняльно-філологічний аналіз для пошуку спільного та найраціональнішого значення.

2. Обмеженість суто філологічного підходу. ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що буквальне тлумачення не повинно приводити до абсурдних чи несправедливих результатів. Суд рідко обмежується лише буквальним значенням слова, оскільки нормативні формулювання 1950 року не можуть

передбачити технологічного та соціального розвитку XXI століття.

3. Історичне тлумачення.

Історичне тлумачення передбачає з'ясування справжнього наміру авторів Конвенції (розробників) під час її підготовки та ухвалення у 1949–1950 роках. Європейської конвенції з прав людини – це спосіб інтерпретації її норм через звернення до історичних і політичних умов, у яких створювався цей документ у 1950 році, та намірів держав-засновників.

Основне джерело історичного тлумачення – підготовчі матеріали (*travaux préparatoires*) Ради Європи. Згідно зі Статтею 32 Віденської конвенції 1969 року, підготовчі матеріали є додатковим засобом тлумачення, до якого звертаються тоді, коли текстове тлумачення залишає значення двозначним або призводить до абсурду.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) рідко покладається виключно на історичне тлумачення. Оскільки Конвенція укладалася в зовсім іншій соціальній та технологічній реальності, Суд обрав підхід тлумачення ЄСПЛ як «живого інструменту» (*living instrument*). На відміну від класичного міжнародного права, ЄСПЛ свідомо обмежує застосування історичного методу. У знаковій справі «Tytler v. the United Kingdom» (1978) Суд зазначив, що Конвенція не може тлумачитися виключно через наміри її творців 1950 року, оскільки вона є «живим інструментом». Історичний метод використовується ЄСПЛ переважно як підтверджувальний аргумент або для з'ясування причин включення чи виключення конкретних формулювань із тексту Конвенції.

Чистий історичний метод прив'язує зміст норм до розуміння 1950 року. Проте ЄСПЛ наголошує, що права людини мають адаптуватися до сучасних умов, тому історичне тлумачення часто поступається або поєднується з динамічним (еволюційним) та телеологічним (цільовим) тлумаченнями.

ЄСПЛ звертається до історії в таких випадках:

1. Коли потрібно перевірити, чи не суперечить розширене тлумачення явному застереженню або базовій волі договірних сторін під час підписання в Римі 4 листопада 1950 року.

2. Коли текст статті містить неоднозначності, які неможливо розкрити лише граматичним чи системним методами.

3. Водночас Суд неодноразово зазначав, що занадто суворе дотримання первісних історичних намірів 1950 року зробило б захист прав людини неефективним.

4. Телеологічне тлумачення.

Телеологічне тлумачення (від грец. *telos* – мета, ціль) є центральним методологічним підходом у діяльності Європейського суду з прав людини. Воно полягає у з'ясуванні змісту юридичної норми не через її буквальну формулювання чи історичні наміри авторів 1950 року, а крізь призму об'єкта і мети (*object and purpose*) всієї системи Європейської конвенції з прав людини.

Саме телеологічний підхід перетворив Конвенцію з абстрактного міждержавного договору на живий, практичний та ефективний механізм захисту фундаментальних свобод у Європі.

Правовою основою телеологічного тлумачення є Стаття 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, яка прямо встановлює: «Договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їхньому контексті, а також у світлі його об'єкта і мети».

Проте у практиці ЄСПЛ концепція «об'єкта і мети» набула значно глибшого змісту, ніж у класичному міжнародному публічному праві. Якщо класичні міжнародні договори є угодами про взаємні права та обов'язки держав (*synallagmatic contracts*), то ЄСПЛ є актом європейського публічного порядку (*ordre public*).

Як зазначив ЄСПЛ у знаковому рішенні у справі «*Loizidou v. Turkey*» (1995): «Конвенція є конституційним інструментом європейського публічного порядку в галузі прав людини».

Це означає, що головний об'єкт і мета Конвенції – це не баланс інтересів держав-учасниць, а захист окремої особи від свавілля публічної влади.

При застосуванні телеологічного методу ЄСПЛ виходить із трьох фундаментальних цілей, закладених у Преамбулі та тексті Конвенції:

1. Ефективний та дієвий захист особи: гарантування прав не на папері, а у реальному практичному житті (practical and effective, not theoretical and illusory rights).

2. Збереження та розвиток цінностей демократичного суспільства: захист плюралізму, толерантності, свободи думки та вираження поглядів.

3. Утвердження верховенства права (Rule of Law): запобігання свавіллю державних органів, забезпечення юридичної визначеності та доступності правосуддя.

Телеологічний підхід не існує ізольовано – він виступає каталізатором та підґрунтям для розробки інших ключових доктрин Страсбурзького суду:

1. Доктрина «живого інструменту» (Living Instrument Doctrine).

Оскільки метою Конвенції є ефективний захист прав людини, її норми не можуть залишатися застиглими в реаліях 1950 року. У справі *Tyler v. the United Kingdom* (1978) Суд наголосив, що Конвенцію слід тлумачити у світлі умов сьогодення. Саме телеологічна мета дозволяє поширювати дію Конвенції на нові суспільні явища (цифрові права, біоетику, права ЛГБТ, нові форми сімейних відносин).

2. Принцип автономного тлумачення (Autonomous Concepts).

Щоб держави не могли обходити мету Конвенції шляхом маніпуляцій у національному законодавстві, Суд надає термінам Конвенції («цивільні права», «кримінальне обвинувачення», «майно») власне, автономне значення, яке впливає саме з цілей ЄСПЛ.

3. Доктрина позитивних зобов'язань (Positive Obligations):

Виходячи з мети забезпечення реального захисту, Суд

ухвалив, що держава повинна не лише утримуватися від втручання в права людини (негативне зобов'язання), а й вживати активних правових, адміністративних та матеріальних заходів для їх захисту від зазіхань з боку інших приватних осіб.

Завдяки телеологічному тлумаченню ЄСПЛ «вивів» із текстів статей Конвенції низку фундаментальних прав і гарантій, які прямо не були записані у 1950 році: право на доступ до суду; процесуальний аспект права на життя та заборони катувань; захист від домашнього насильства; екологічні права та захист від шуму/забруднення

Попри свою широту, телеологічне тлумачення не є безмежним. ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що телеологічний метод не дає Суду права виконувати роль нормотворця (законодавця) чи конструювати абсолютно нові права, які суперечать явній та чіткій волі Договірних Сторін.

Телеологічне (об'єктно-цільове) тлумачення є «душею» конвенційного права. Воно гарантує, що Європейська конвенція з прав людини залишається не формальним історичним документом, а реальним, адаптивним та ефективним щитом, який захищає гідність і свободу людини перед обличчям нових викликів сучасності.

5. Системне тлумачення.

Системне (або контекстуальне) тлумачення є одним із фундаментальних методів судового тлумачення у практиці Європейського суду з прав людини. Його головна ідея полягає у тому, що Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) є не простим механічним набором ізольованих юридичних норм, а цілісним, внутрішньо узгодженим та гармонійним нормативно-правовим організмом.

Жодна стаття чи пункт Конвенції не можуть інтерпретуватися у «правовому вакуумі». Будь-яке положення набуває свого справжнього юридичного змісту лише у контексті всієї конвенційної системи, її додаткових Протоколів, а також ширшого контексту міжнародного публічного права.

Для ЄСПЛ «контекст» має трирівневу структуру:

1. Вузький контекст: текст конкретної статті, її пункти, підпункти та назва.

2. Внутрішньоконвенційний контекст: увесь текст ЄКПЛ, її Преамбула, а також усі ратифіковані державою Додаткові протоколи.

3. Зовнішньоконвенційний (міжнародно-правовий) контекст: норми загального міжнародного права, інші міжнародні договори у сфері прав людини та стандарти Ради Європи.

У судовій практиці Страсбурзького суду системний метод реалізується через чотири основні виміри:

1. Внутрішньоконвенційний контекст (взаємозв'язок статей між собою).

2. Гармонізація норм та розв'язання колізій (балансування прав).

3. Системний зв'язок між Конвенцією та Протоколами до неї.

4. Зовнішньоконвенційний контекст (урахування загального міжнародного права).

Конвенція гарантує права, які у реальному житті можуть входити у прямий конфлікт між собою. Системне тлумачення вимагає від Суду обирати такі інтерпретації, які не «знищують» одне право на користь іншого, а забезпечують їхній справедливий баланс.

ЄКПЛ не працює в ізоляції від інших міжнародних договорів. Застосовуючи принцип системної інтеграції, ЄСПЛ тлумачить Конвенцію так, щоб вона узгоджувалася з іншими нормами міжнародного права. Наприклад, під час розгляду скарг, пов'язаних із міждержавними збройними конфліктами (наприклад, *Georgia v. Russia (II)* або справи щодо агресії росії проти України), ЄСПЛ системно тлумачить норми Конвенції (зокрема Статтю 2 та Статтю 5) у контексті Женевських конвенцій 1949 року та Гаазьких конвенцій.

Системне (контекстуальне) тлумачення забезпечує монолітність, передбачуваність та внутрішню гармонію всієї конвенційної системи. Воно перетворює Європейську конвенцію

з прав людини на єдину, злагоджену та цілісну систему захисту, у якій кожна норма доповнює, підсилює та врівноважує іншу.

6. Функціональне тлумачення.

Функціональне тлумачення в практиці Європейського суду з прав людини – це методологічний підхід, орієнтований на дослідження реальної правової дії та фактичного функціонування норм ЄКПЛ у повсякденному житті особи.

Головний вектор функціонального методу полягає у відмові від суто формального, буквоїдського чи догматичного аналізу тексту законодавства. Суд оцінює нормативний акт чи дію держави не за тим, як вони «задекларовані» на папері, а за тим, який практичний результат вони створюють для конкретного заявника.

Фундаментальною основою функціонального тлумачення є доктрина ефективності, яке було проголошено в рішеннях по справі «Airey v. Ireland» (1079).

Заявниця, пані Ейрі, прагнула отримати судовий дозвіл на окреме проживання від свого чоловіка, який вчиняв щодо неї фізичне насильство та зловживав алкоголем. В Ірландії такі справи розглядалися Вищим судом, де процедура була надзвичайно складною, а участь адвоката – фактично обов'язковою. Оскільки пані Ейрі не мала коштів на оплату послуг приватного адвоката, а системи безоплатної правової допомоги у цивільних справах в країні тоді не існувало, вона не змогла звернутися до суду. Уряд Ірландії стверджував, що права заявниці за Статтею 6 Конвенції порушено не було, адже двері Вищого суду формально відчинені для всіх, і вона мала право подати позов особисто, без адвоката.

ЄСПЛ відхилив формалістичні аргументи уряду та проголосив правило, яке стало наріжним каменем усього конвенційного права: «Конвенція покликана гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права, які є практичними та ефективними». Завдяки цьому функціональному підходу Суд встановив, що відсутність безоплатної правової допомоги у складній категорії цивільних справ позбавила заявницю

реального (практичного) доступу до суду, що становило порушення Статті 6 Конвенції.

Закон може бути бездоганно виписаний, але якщо в реальному житті існують бар'єри, які унеможливають його використання, функціональний зміст права вважається порушеним.

Завдяки функціональному тлумаченню було сформовано ряд позицій, які пізніше склали основу змін процесуального і матеріального права національного законодавства багатьох країн.

Якщо розмір державного мита чи судового збору є непропорційно високим порівняно зі статками заявника, формальна наявність суду не рятує державу від констатації порушення права на доступ до суду.

Ухвалення судом рішення на користь громадянина є лише першою половиною права на судовий захист. Якщо державні органи роками не виконують це рішення через відсутність коштів у бюджеті чи бездіяльність виконавців, право на суд стає «ілюзорним».

Якщо затриманий іноземець не розуміє мови судочинства і йому не надано перекладача, або якщо людина з інвалідністю фізично не може потрапити до приміщення суду через відсутність пандусів чи адаптованої інфраструктури, ЄСПЛ констатує порушення функціональної суті права.

Функціональний підхід вимагає від держави не просто «утримуватися від втручання» (негативне зобов'язання), а вживати активних, реальних заходів для створення умов, за яких людина зможе захистити свої права від загроз з боку інших приватних осіб.

Держава повинна створити ефективну законодавчу та адміністративну базу, яка функціонально захищає особу від домашнього насильства чи посягань з боку третіх осіб.

Функціональне тлумачення є головним запобіжником проти перетворення Конвенції на «паперову декларацію». Завдяки цьому методу Європейський суд з прав людини оцінює юридичні норми через призму їхнього реального впливу на долю

конкретної людини.

Для національних суддів, адвокатів та правозахисників функціональний підхід вимагає завжди ставити питання: «Чи має людина у цих обставинах реальну, практичну можливість скористатися своїм правом, чи це право існує лише як суха формула в тексті закону?»

7. Принципи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Принципи тлумачення Європейської конвенції з прав людини – це базові керівні засади та доктрини, розроблені Європейським судом з прав людини, які визначають порядок, межі та філософію застосування норм Конвенції.

Тлумачення правових норм є важливою складовою правореалізаційного процесу. Під час реалізації своїх прав і свобод у суб'єкта права з'являється необхідність конкретизувати їх зміст.

Це дає можливість зрозуміти суть та значення правової норми. Тлумачення норм права є елементом регулювання відносин у соціумі, підвищення ефективності реалізації норм, а також спрямоване на захист законних

прав та свобод людини й громадянина.

Формально-правовою основою для тлумачення виступають Статті 31-33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року (тлумачення добросовісно, відповідно до звичайного значення слів у їхньому контексті, а також у світлі об'єкта і мети договору). Однак ЄСПЛ розробив специфічну систему принципів, оскільки Конвенція є не просто угодою між державами, а конституційним актом європейського публічного порядку (*ordre public*) у сфері захисту прав людини.

Принципи тлумачення ЄКПЛ утворюють цілісну правову філософію. Вони балансують між двома ключовими векторами: забезпеченням непорушності та ефективності фундаментальних прав людини з одного боку, та повагою до національного суверенітету й субсидіарної ролі міжнародного суду – з іншого.

Основні принципи тлумачення ЄКПЛ:

1. Принцип свободи розсуду держави.
2. Принцип автономного тлумачення.
3. Принцип забезпечення правової визначеності.
4. Принцип ефективного та динамічного тлумачення.
5. Принцип пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів.

6. Принцип забезпечення мінімальних гарантій прав людини.

7. Принцип урахування загальновизнаних норм міжнародного права.

Конвенція встановлює лише мінімальний стандарт захисту прав людини; національне законодавство може надавати ширший і вищий рівень захисту, але не може звужувати стандарти Конвенції.

8. Принцип свободи розсуду держави.

Принцип свободи (меж) розсуду держави визначає межі «простору маневру» або допустимого розсуду, який надається національним органам влади (парламенту, уряду, судам) під час втручання в права і свободи, гарантовані Європейською конвенцією з прав людини (ЄКПЛ), або під час прийняття рішень щодо їх обмеження.

Цей принцип є головним процесуальним та філософським інструментом, який дозволяє Страсбурзькому суду знаходити баланс між забезпеченням єдиних європейських стандартів прав людини та повагою до суверенітету, національних традицій і культурного різноманіття кожної з держав-членів Ради Європи.

Свобода розсуду впливає безпосередньо з принципу субсидіарності (допоміжного характеру) конвенційної системи.

Відповідно до Статті 1 Конвенції, саме держави беруть на себе первинний обов'язок гарантувати права і свободи кожній особі під їхньою юрисдикцією. ЄСПЛ не є «судом першої інстанції» чи «верховним судом Європи». Його роль є контролюючою та наглядовою.

У своїй практиці (зокрема у знаковій справі «Handyside v. the United Kingdom» (1976) Суд сформував ключову позицію:

«Національні органи влади початково перебувають у кращому становищі, ніж міжнародний суддя, для оцінки нагальної суспільної потреби, моральних норм чи умов конкретної країни, які можуть вимагати обмеження того чи іншого права».

Тривалий час доктрина свободи розсуду існувала виключно як прецедентна концепція ЄСПЛ. Однак із набранням чинності Протоколом № 15 до Конвенції принцип субсидіарності та доктрина свободи розсуду були офіційно внесені безпосередньо до Преамбули ЄКПЛ: «...підкреслюючи, що Високі Договірні Сторони, відповідно до принципу субсидіарності, несуть первинну відповідальність за забезпечення прав і свобод, визначених у цій Конвенції та Протоколах до неї, і що при цьому вони користуються свободою розсуду, підлеглою контролювальній юрисдикції Європейського суду з прав людини...».

Межі розсуду не є сталим чи фіксованим поняттям – вони змінюються залежно від контексту справи, характеру права та наявності спільного європейського підходу (консенсусу).

Держава отримує максимальну свободу рішень у сферах, де відсутній єдиний європейський стандарт або де ситуація вимагає глибокого знання місцевого контексту:

1. Соціально-економічна та бюджетна політика (озподіл державних пільг, реформування пенсійних систем, розміри податків).

2. Питання моралі, етики та релігії (взаємини держави й релігійних громад, носіння релігійних символів у публічних закладах).

3. Містобудування та захист довкілля (регулювання земельних відносин, вилучення майна для суспільних потреб за умови сплати компенсації).

4. Національна безпека та надзвичайний стан (оцінка наявності «загрози життю нації» під час збройного конфлікту чи надзвичайного стану)

Якщо Суд бачить, що більшість європейських країн змінили підхід до певної проблеми (наприклад, визнання цивільних партнерств для одностатевих пар чи надання прав

трансгендерним особам), він констатує наявність консенсусу. Після цього ЄСПЛ звужує межу розсуду і вимагає від решти держав привести своє законодавство у відповідність до нового стандарту

Принцип свободи розсуду держави — це ключовий механізм, який гарантує життєздатність та гнучкість усієї системи захисту прав людини в Європі.

Він запобігає перетворенню ЄСПЛ на наднаціональний орган, що нав'язує уніфіковані рішення у складних моральних, релігійних чи соціальних питаннях, надаючи державам можливість самостійно обирати шляхи виконання конвенційних зобов'язань. Водночас обов'язковий міжнародний нагляд Страсбурзького суду гарантує, що свобода розсуду ніколи не перетвориться на виправдання для державного свавілля чи нехтування фундаментальними правами і гідністю людини.

9. Принцип автономного тлумачення.

Принцип автономного тлумачення (доктрина автономних понять) — це одна з найважливіших та найреволюційніших методологічних доктрин Європейського суду з прав людини. Його сутність полягає в тому, що юридичні терміни, поняття та категорії, вжиті в тексті Європейської конвенції з прав людини ЄКПЛ, мають самостійне (автономне) значення для конвенційного права і не залежать від їх класифікації чи визначення в національному законодавстві держав-членів Ради Європи.

Цей принцип є головним гарантом уніфікованого, рівного та дієвого захисту прав людини на всьому просторі Конвенції.

Головна мета застосування принципу автономного тлумачення полягає у запобіганні маніпуляціям із боку держав-учасниць та забезпеченні принципів верховенства права та рівності.

1. Запобігання уникненню відповідальності.
2. Забезпечення єдності європейських стандартів.

Якби значення термінів Конвенції визначалося виключно внутрішнім законодавством кожної країни, держава могла б

легко позбавити людину конвенційного захисту, просто змінивши термінологію у своїх кодексах (наприклад, назвавши кримінальне покарання «адміністративним стягненням» або позбавлення волі – «примусовим заходом виховання»).

46 держав-членів Ради Європи мають різні правові системи (романо-германську, англо-саксонську) та власні юридичні дефініції. Автономне тлумачення дозволяє ЄСПЛ застосовувати єдиний «знаменник» для всіх країн, незалежно від термінологічних відмінностей.

Страсбурзький суд сформував цілу низку автономних понять, які розкриваються виключно через прецедентну практику:

- Національне законодавство держави може відносити правопорушення до категорії «адміністративних», «дисциплінарних» чи «податкових». Однак для ЄСПЛ вони можуть мати саме кримінальний характер.

- Якщо правопорушення визнано «кримінальним» за автономними критеріями ЄСПЛ, особа отримує повний спектр гарантій Статті 6 Конвенції (презумпція невинуватості, право на адвоката, право мовчати тощо), навіть якщо за національним законом це лише адміністративний проступок.

- Суд розповсюдив дію Статті 6 на значний масив справ, які в національних системах вважаються адміністративними, дисциплінарними чи публічно-правовими (наприклад, спори щодо позбавлення ліцензії на професійну діяльність адвокатів чи лікарів, трудові спори державних службовців, виплати пенсій та соціальних допомог).

- Національне цивільне право часто обмежує поняття майна лише реальними фізичними речами чи правом власності. За автономним тлумаченням ЄСПЛ, «майно» охоплює значно ширший спектр економічних інтересів: законні сподівання (*legitimate expectations*) на отримання майна; майнові права, акції, частки у бізнесі, клієнтська база (*goodwill*); аліментні виплати, пенсійні права; судові рішення, винесені на користь особи, які набрали законної сили.

- Суд досліджує не формальний процесуальний статус

особи («затриманий», «доставлений», «свідок»), а її фактичне становище. Якщо особа утримується в обмеженому просторі під контролем державних органів і не може вільно залишити це приміщення (наприклад, зона транзиту в аеропорту, психіатричний заклад, примусовий карантин), це вважається позбавленням волі за автономним змістом Статті 5.

- Поняття «суд» для ЄСПЛ не обмежується лише класичними судовими установами. Судом у розумінні Конвенції може бути визнано будь-який орган (наприклад, квазісудова комісія, дисциплінарний орган), якщо він має повну судову функцію, є незалежним від виконавчої влади та сторін спору, гарантує змагальність та ухвалює обов'язкові рішення.

- Принцип автономного тлумачення не означає, що ЄСПЛ повністю ігнорує національне законодавство. Національне право виступає для Суду вихідною точкою та фактичною обставиною справи.

Принцип автономного тлумачення є фундаментальним захисним інструментом у системі ЄСПЛ. Він підпорядкований принципу «пріоритету змісту над формою» (substance over form) і гарантує, що захист прав людини не залежить від сухих юридичних формулювань національних кодексів, а надається на основі реальної суті правовідносин.

10. Принцип забезпечення правової визначеності.

Принцип забезпечення правової визначеності (Principle of Legal Certainty) – це один із фундаментальних незаписаних принципів Європейської конвенції з прав людини, який є невід'ємним та обов'язковим елементом принципу верховенства права (Rule of Law), проголошеного у Преамбулі Конвенції.

Правова визначеність є базовою умовою довіри громадянина до держави та її судової системи. Вона вимагає, щоб правові норми були чіткими, передбачуваними та стабільними, а судові рішення – остаточними та обов'язковими до виконання.

У прецедентній практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) принцип правової визначеності розкривається

через три ключові взаємопов'язані виміри:

1. Вимоги до якості закону (Quality of Law), що проявляється у доступності (Accessibility), передбачуваності (Foreseeability), захист від свавілля (Protection against Arbitrariness).

2. Остаточність судових рішень (Res Judicata) означає, що остаточні рішення суду, які набрали законної сили, є обов'язковими і не підлягають сумніву. Жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного судового рішення лише з метою проведення повторного слухання та ухвалення нового рішення. Скасування остаточного рішення суду можливе лише за наявності суттєвих, переконливих та виняткових обставин (наприклад, виявлення завідомо неправдивих свідчень чи нововиявлених фактів фундаментального характеру).

3 Єдність та стабільність судової практики. Наявність глибоких та довготривалих розбіжностей у практиці вищих судових інстанцій (коли аналогічні справи вирішуються судами протилежним чином) порушує принцип правової визначеності та право на справедливий судовий розгляд. Вищі суди зобов'язані забезпечувати єдину судову практику та формувати чіткі процесуальні механізми для усунення суперечностей.

У справах проти пострадянських країн (включаючи Україну до судових реформ) ЄСПЛ жорстко критикував процедуру вищого судового нагляду, яка дозволяла прокурорам або головам судів безстроково оскаржувати та скасовувати остаточні судові рішення, що набрали чинності.

Якщо судова практика вищого суду кардинально змінюється без належного роз'яснення та обґрунтування, а нова правова позиція застосовується зворотною силою до минулих відносин, це позбавляє сторони можливості розраховувати на захист за раніше діючими правилами.

Принцип не перешкоджає перегляду остаточних вироків чи рішень у разі виявлення істотних помилок судочинства або зловживань (наприклад, якщо рішення було отримано внаслідок підкупу судді чи фальсифікації доказів). Винесення рішення ЄСПЛ, у якому констатовано порушення Конвенції при розгляді

конкретної справи національним судом, є підставою для скасування остаточного національного рішення та перегляду справи, оскільки це є способом відновлення прав заявника (*restitutio in integrum*).

11. Принцип ефективного та динамічного тлумачення.

Принцип ефективного та динамічного тлумачення – це об'єднана методологічна доктрина Європейського суду з прав людини, яка гарантує, що Європейська конвенція з прав людини залишається сучасною, життєздатною та дієвою у часі.

Цей принцип поєднує два ключові правові концепти, розроблені Страсбурзьким судом: доктрину практичності й ефективності прав та доктрину «живого інструменту» (*Living Instrument Doctrine*).

Вперше детально сформульований у знаковому рішенні у справі *Airey v. Ireland* (1979). ЄСПЛ проголосив правило, яке стало наріжним каменем конвенційного права: «Конвенція покликана гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права, які є практичними та ефективними».

Формального надання права в тексті закону недостатньо. Держава зобов'язана створити реальні, практично доступні адміністративні, процесуальні та матеріальні умови для того, щоб особа могла скористатися цим правом у повсякденному житті.

Наприклад, якщо особа не має коштів на адвоката у складній цивільній чи кримінальній справі, держава зобов'язана надати безоплатну правову допомогу, інакше право на доступ до суду (Стаття 6) стає ілюзорним. Аналогічно, ухвалення судового рішення без його фактичного виконання (через бездіяльність державних виконавців) знецінює право на судовий захист.

Вперше чітко сформульована у справі «*Tyrer v. the United Kingdom*» (1978) щодо тілесних покарань неповнолітніх на острові Мен: «Конвенція є живим інструментом, який повинен тлумачитися у світлі умов сьогодення».

ЄСПЛ свідомо відмовився від вузького історичного тлумачення, яке б обмежувало зміст Конвенції реаліями та

намірами авторів 1950 року. Соціум еволюціонує, змінюються моральні норми, науково-технічний прогрес створює нові виклики, а отже, й зміст правових норм повинен адаптуватися до умов XXI століття.

Рикладом можж слугувати те, що Суд поширив дію Статті 8 (приватне та сімейне життя) на захист цифрових та персональних даних, права трансгендерних осіб, одностатеві цивільні партнерства, а також на захист від екологічного забруднення та надмірного шуму.

Динамічне тлумачення не означає суб'єктивного свавілля суддів ЄСПЛ. Інструментом, який стримує та обґрунтовує динамічні зміни у судовій практиці, є європейський консенсус.

Перед тим як розширити тлумачення статті Конвенції чи встановити новий стандарт, ЄСПЛ аналізує законодавство та судову практику 46 держав-членів Ради Європи, а також міжнародні договори ООН та ЄС.

Якщо Суд бачить, що більшість європейських країн змінили підхід до певного суспільного питання (наприклад, декриміналізація певних діянь, рівність прав ділянки дітонародження чи захист приватного життя у цифровому просторі), він констатує наявність консенсусу і поширює новий стандарт на всі держави-учасниці.

Завдяки динамічному тлумаченню Конвенція не застаріла за понад 70 років свого існування і не вимагає постійного внесення складних правових правок до основного тексту.

Ефективність прав вимагає від держави не лише «утримуватися від втручання» (негативний обов'язок), а й активно діяти: розслідувати випадки насильства, створювати безпечні умови праці, захищати громадян від дій третіх осіб (наприклад, від домашнього насильства чи екологічних катастроф). Таке визначення формує позитивні зобов'язання держави (Positive Obligations).

Принцип ефективного та динамічного тлумачення робить Європейську конвенцію з прав людини «живим щитом», здатною захищати гідність і свободу людини перед обличчям нових соціальних, технологічних та політичних викликів

сучасності, перетворюючи юридичні декларації на реальний захист у повсякденному житті.

12. Принцип пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів.

Принцип пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів (Principle of Proportionality and Fair Balance) є універсальним критерієм для оцінки того, чи було втручання держави у права людини правомірним, чи воно становило свавільне та неетичне обмеження свобод особи.

Головне завдання цього принципу – гарантувати, що держава під час виконання своїх публічних функцій (захист правопорядку, національної безпеки чи економічного добробуту) не порушує межу розумності та не покладає на конкретну людину надмірний тягар.

Конвенція розрізняє права за можливістю їх обмеження:

1. Абсолютні права (права, які не підлягають жодним обмеженням за жодних обставин). Тут принцип пропорційності не застосовується, оскільки будь-яке втручання є автоматичним порушенням.

2. Відносні (квалфіковані) права. Права, обмеження яких допускається для захисту суспільних інтересів. Саме щодо цих прав застосовується принцип пропорційності. Оцінюючи, чи порушила держава відносне право людини, ЄСПЛ проводить послідовну перевірку за трьома критеріями:

1. Передбаченість законом (In accordance with the law). Втручання повинно мати чітку правову основу в національному законодавстві, яке є доступним та передбачуваним.

2. Наявність легітимної мети (Legitimate aim). Втручання має спрямовуватися на захист цілей, прямо перелічених у тексті статті (національна безпека, громадський порядок, захист здоров'я, моралі чи прав інших осіб).

3. Необхідність у демократичному суспільстві (Necessary in a democratic society). На цьому етапі відбувається безпосередня оцінка пропорційності.

Під час перевірки пропорційності ЄСПЛ шукає

справедливий баланс (fair balance) між двома конкуруючими інтересами:

- агальним інтересом суспільства (публічним інтересом);
- приватним інтересом особи у збереженні своїх фундаментальних прав.

Принцип пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів є головним запобіжником проти державного свавілля. Вона підтверджує, що навіть найважливіші суспільні та державні цілі не можуть досягатися шляхом нехтування гідністю та фундаментальними правами окремої людини.

Цей принцип вимагає від держави постійно шукати компроміс і підтверджувати, що обмеження прав особи є винятковим, мінімально необхідним та адекватно компенсованим заходом.

13. Принцип забезпечення мінімальних гарантій прав людини.

Принцип забезпечення мінімальних гарантій прав людини в практиці ЄСПЛ

Принцип забезпечення мінімальних гарантій прав людини (або доктрина стандарту-мінімуму) – це фундаментальний принцип конвенційного права, який визначає нормативне співвідношення між Європейською конвенцією з прав людини та національним законодавством держав-членів Ради Європи.

Нормативно-правовою основою цього принципу є Стаття 53 Європейської конвенції з прав людини («Захист існуючих прав людини»), яка зазначає: «Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує чи принижує будь-які права і свободи людини, які можуть гарантуватися законодавством будь-якої Високої Договірної Сторони або будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є».

Головна ідея принципу полягає у тому, що права і свободи, закріплені у Конвенції та роз'яснені у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), виступають міжнародним стандартом-мінімумом («нижньою планкою» / «спільним знаменником») для всіх держав-учасниць.

Конвенція, згідно принципу мінімальних гарантій, виступає «базовим рівнем»

Права, гарантовані ЄКПЛ, є тим невід'ємним мінімумом, нижче якого жодна держава Ради Європи не має права опускатися за жодних обставин (окрім правомірних відступів під час надзвичайного стану на підставі Статті 15).

Стаття 53 Конвенції чітко вказує, що Конвенція не встановлює «стелі» для прав людини. Якщо національна Конституція, закони держави або інші міжнародні договори розширюють обсяг прав людини або надають більш високі, сприятливі та делікатні гарантії, ніж ЄКПЛ, національні органи та суди зобов'язані застосовувати саме ці вищі національні чи міжнародні стандарти.

У правозастосовній практиці ЄСПЛ принцип забезпечення мінімальних гарантій реалізується через кілька важливих правил:

1. Заборона «нівелювання» або зниження існуючого захисту.
2. Взаємодія з національним конституційним правом.
3. Взаємодія з іншими міжнародними договорами.

Принцип забезпечення мінімальних гарантій прав людини (Стаття 53 ЄКПЛ) підкреслює гуманістичну та субсидіарну природу Страсбурзької системи. Він гарантує, що Європейська конвенція з прав людини виступає «страхувальною сіткою» та єдиним мінімальним фундаментом захисту прав людини на європейському континенті, водночас залишаючи повну свободу та заохочуючи держави встановлювати у себе більш високі, прогресивні та сприятливі гарантії для захисту осіб під їхньою юрисдикцією.

14. Принцип урахування загальновизнаних норм міжнародного права.

Принцип урахування загальновизнаних норм міжнародного права (доктрина «системної інтеграції») – це фундаментальний метод тлумачення ЄКПЛ. Його суть полягає в тому, що Конвенція не існує в ізолюваному «правовому вакуумі» чи

автономній «закритій системі», а є складовою частиною цілісного та універсального міжнародного публічного права.

Під час аналізу справ та тлумачення прав Страсбурзький суд обов'язково розглядає Конвенцію у контексті загальновизнаних принципів міжнародного права, звичаєвих норм та інших міжнародних договорів.

Головною нормативною основою для застосування цього принципу є Стаття 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, яка закріплює загальне правило тлумачення: «Поряд із контекстом враховуються... будь-які відповідні норми міжнародного права, які застосовуються у відносинах між сторонами».

Суд у багатьох рішеннях неодноразово підкреслював: «Конвенція повинна тлумачитися у світлі принципів, викладених у Віденській конвенції 1969 року... ЄСПЛ повинен брати до уваги відповідні норми міжнародного права та тлумачити положення Конвенції так, щоб забезпечити гармонію між її тлумаченням та іншими нормами міжнародного права, частиною якого вона є».

Принцип системної інтеграції реалізується через взаємодію Конвенції з різними джерелами міжнародного права:

1. Міжнародне гуманітарне право. Під час розгляду скарг, пов'язаних із міждержавними або внутрішніми збройними конфліктами, ЄСПЛ узгоджує застосування норм Конвенції (наприклад, Статті 2 – право на життя та Статті 5 – право на свободу) із Женевськими конвенціями 1949 року та Додатковими протоколами до них.

2. Суверенний імунітет держав та імперативні норми (*Jus Cogens*). ЄСПЛ постійно зіставляє положення Конвенції (зокрема Статтю 6 – право на доступ до суду) із загальновизнаним звичаєвим принципом суверенного імунітету держав (*State immunity*).

3. Універсальні договори ООН та спеціалізовані конвенції. Тлумачачи конкретні статті ЄКПЛ, Суд постійно спирається на зміст універсальних актів ООН:

- Конвенція ООН про права дитини (1989). При тлумаченні

Статті 8 (сімейне життя) ЄСПЛ інтегрував у свою практику загальновизнаний принцип «найкращих інтересів дитини» (best interests of the child).

- Міжнародний пакт про цивільні і політичні права (1966). Використовується для уточнення змісту процесуальних прав та політичних свобод.

- Конвенція ООН проти катувань (1984). Спеціалізовані поняття та стандарти розслідування катувань у практиці ЄСПЛ прямо перегукуються з цим актом.

4. Акти «м'якого права» (Soft Law) та висновки спеціалізованих інституцій. ЄСПЛ бере до уваги не лише зобов'язуючі договори, а й загальновизнані міжнародні рекомендації:

- Звіти Європейського комітету з запобігання катуванням (CPT);

- Висновки Європейської комісії «за демократію через право» (Венеційської комісії);

- Резолюції Генеральної Асамблеї ООН та ПАРЄ.

Цей принцип гарантує, що розбудова системи прав людини в Європі не суперечить загальному міжнародному правопорядку та Статуту ООН. Урахування нових міжнародних договорів дозволяє ЄСПЛ динамічно розвивати судову практику, впроваджуючи передові міжнародні стандарти без необхідності формальної зміни тексту Конвенції.

Принцип урахування загальновизнаних норм міжнародного права робить ЄСПЛ повноправним елементом світової юридичної архітектури. Він забезпечує гармонійну єдність між європейською системою захисту прав людини та загальним міжнародним публічним правом, гарантуючи єдине та несуперечливе розуміння міжнародно-правових зобов'язань держав.

Контрольні питання до лекції:

1. Які основні методи тлумачення Європейської конвенції з прав людини?

2. У чому полягає філологічне тлумачення Конвенції?

3. Як здійснюється історичне тлумачення Конвенції?
4. У чому полягає телеологічне тлумачення Конвенції?
5. Що передбачає системне тлумачення Конвенції?
6. У чому полягає функціональне тлумачення Конвенції?
7. Які основні принципи тлумачення Конвенції?
8. У чому полягає принцип свободи розсуду держави?
9. Що передбачає принцип автономного тлумачення Конвенції?
10. Як принцип правової визначеності застосовується під час тлумачення Конвенції?
11. У чому полягають принципи ефективного та динамічного тлумачення Конвенції?
12. Як принцип пропорційності забезпечує рівновагу між конкуруючими інтересами?
13. У чому полягає принцип забезпечення мінімальних гарантій прав людини?
14. Як під час тлумачення Конвенції враховуються загальновизнані норми міжнародного права?

ТЕМА 11. ПРАКТИКА ЄСПЛ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА НА ЖИТТЯ, СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАНИСТЬ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

1. *Тлумачення основних положень ст. 2 ЄКПЛ.*
2. *Зміст права на життя*
3. *Практика Європейського суду з прав людини щодо випадків правомірного чи неправомірного позбавлення свободи.*
4. *Гарантії прав особи на свободу та на особисту недоторканність.*
5. *Порушення права на свободу та особисту недоторканність у рішеннях Суду щодо України.*
6. *Повернення шукачів притулку з однієї країни-члена ЄС до іншої.*
7. *Обов'язки держави, що впливають зі ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод.*

1. Тлумачення основних положень ст. 2 ЄКПЛ.

Перше покоління прав і свобод людини та громадянина – невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права, засноване на ліберальних цінностях права і свободи, які визначали межі втручання державної влади у сферу особистого життя людей, а також громадянського суспільства. До першого покоління прав відноситься право на життя.

Відповідно до Статті 2 ЄКПЛ право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- в) при вчиненні правомірних дій для придушення

заворушення або повстання.

Міжнародно-правові стандарти у сфері прав людини є основою національного права. Міжнародні стандарти є моделлю, еталоном норми права, встановлені на підставі добровільної домовленості між державами.

ЄКПЛ – наднаціональний міжнародний договір (акт / документ), розроблений для захисту прав людини та політичних свобод по всій Європі. Відповідно на виконання Статі 2 ЄКПЛ були прийняті два Протоколи:

1) Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо скасування смертної кари (Страсбург, 28.IV.1983);

2) Протокол № 13 до Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин (Вільнюс, 3.V.2002).

Згідно Протоколу №6 «Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено.

Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни; таке покарання застосовується тільки у випадках, передбачених законом і згідно з його положеннями. Держава повідомляє Генерального секретаря Ради Європи про відповідні положення цього закону. Жодні відступи від положень цього Протоколу на підставі Статті 15 Конвенції не допускаються. Жодні застереження щодо положень цього Протоколу на підставі Статті 57 Конвенції не допускаються».

Будь-яка держава при підписанні чи здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення може зазначити територію чи території, до яких застосовуватиметься цей Протокол.

Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії Протоколу №6 на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві. Щодо такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана щодо будь-якої території, зазначеної в цій заяві, у повідомленні на ім'я Генерального секретаря. Відкликання набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

Згідно Протоколу №13 «Держави – учасниці Ради Європи переконані, що право кожної людини на життя є основоположною цінністю в демократичному суспільстві і що скасування смертної кари є суттєвим для захисту цього права та для повного визнання людської гідності; сповнені рішучості зробити останній крок для скасування смертної кари за будь-яких обставин. Смертна кара скасовується. Жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена. Жодні відхилення від положень Протоколу №13 на підставі статті 15 Конвенції не допускаються. Жодні застереження до положень цього Протоколу на підставі статті 57 Конвенції не допускаються.

ЄСПЛ визнає неприпустимими (тобто довільними) будь-які дії державної влади учасниць Конвенції, які можуть допустити застосування до будь-якої особи смертної кари як міри покарання з боку державної влади.

ЄСПЛ покладає на органи державної влади інший позитивний обов'язок – спиратися на відповідні правові підстави, які є необхідними для захисту життя, зокрема й шляхом прийняття відповідного законодавства.

Слід роздивитись практику ЄСПЛ:

- Справа *L.C.B. v. United Kingdom* (1998) (6 ядерних вибухів на острові Різдва, що могли призвести до лейкемії заявниці). Позиція ЄСПЛ: «Перше речення частини 1 статті 2 ЄКПЛ зобов'язує державу не тільки утримуватись від навмисного та незаконного позбавлення життя, але також вживати кроки щодо охорони життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією...».

- Справа *Osman v. the United Kingdom* (1998), Позиція ЄСПЛ: «держави порушуватиме свої зобов'язання щодо захисту

права на життя, якщо органи влади не зробили всього, що розумно очікувалося від них для запобігання реальної та безпосередньої загрози життю, про яку вони знали чи повинні були знати». В правозастосовній практиці позицію суду занесли «тест Османа». «Тест Османа» – це правова концепція Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), яка визначає обов'язок держави захищати життя людей від злочинів інших осіб. Його застосовують, зокрема, у справах про домашнє насильство для оцінки того, чи вжила поліція достатніх заходів безпеки.

- Справа *Pretty v. The United Kingdom* (2002) (Заявниця скаржилась на відмову у наданні їй дозволу на отримання допомоги для вчинення нею самогубства). Позиція ЄСПЛ: «жодного права померти – чи то з допомогою третьої особи, чи з допомогою державного органу – впливати зі статті 2 Конвенції не може».

- Справа *Вадим Писар проти Республіки Молдова та Російської Федерації* (2015). Позиція ЄСПЛ: «абсолютної необхідності застосування сили «не може бути, якщо відомо, що особа, яка підлягає затриманню, не становить загрози для життя або здоров'я і не підозрюється у скоєнні насильницького злочину, навіть якщо незастосування легальної сили може спричинити втрату можливості затримати втікача».

Під дотриманням принципу пропорційності застосування сили Суд розуміє забезпечення балансу між законною метою з нейтралізації небезпеки, що безпосередньо загрожує людині, яка захищається законом, інтересам держави або суспільства, та вживанням для цього силових засобів, які мають бути не більш, аніж абсолютно необхідними.

Термін «довільного посягання» на життя з боку представників влади» («довільне позбавлення життя», «навмисне незаконне позбавлення життя», «навмисне протизаконне позбавлення життя», «позасудова кара» тощо), вживається в текстах рішень ЄСПЛ, винесених за підсумками розгляду справ, які мають подібні ознаки, зокрема:

– усі справи спрямовані на з'ясування порушення ст. 2 Кон

венції 1950 р. про захист права на життя в матеріальному та (або) процесуальному аспекті;

- у деяких справах (зокрема, про ризик застосування смертної кари) вказується неприпустимість будь-яких дій державної влади учасників Конвенції, які можуть допустити застосування до будь-якої особи смертної кари як міри покарання;

- у більшості справ ЄСПЛ ставить на вирішення питання про абсолютно необхідне застосування сили, а також про її пропорційність загрози, що виходить від правопорушника(-ів) (навіть у виняткових випадках, закріплених у підпунктах «а» – «з» п. 2 ст. 2 Конвенції 1950 р.);

- у більшості справ ЄСПЛ відзначає відсутність ефективного, всебічного та проведеного в розумних часових рамках розслідування випадків позбавлення життя (як часто з'ясовувалось, відсутність такого розслідування свідчила практично завжди про вчинення довільного позбавлення життя);

- у деяких із таких справ ЄСПЛ вказував на відсутність у спеціальних актах чіткої й послідовної регламентації порядку дій, які мали проводитися силовими структурами через виникнення ситуацій щодо можливого застосування сили;

- за підсумками розгляду деяких справ ЄСПЛ вказував на неписьменне та неефективне проведення спецоперацій силовими відомствами.

Стаття 2 ЄКПЛ у своїх положеннях містить дві фундаментальні частини:

- а) загальне зобов'язання охороняти за законом декларацію про життя;

- б) заборону умисного позбавлення життя, крім випадків, перелічених у вичерпному списку винятків.

Коли держави діють *ultra vires* або всупереч інструкції, це спричинює пряму відповідальність держави

2. Зміст права на життя

Право на життя гарантовано Статтею 2 Європейської конвенції з прав людини і є одним із найважливіших

основоположних прав. Воно зобов'язує держави утримуватися від свавільного позбавлення життя та активно захищати людей за допомогою законів, розслідувати кожен випадок насильницької смерті чи зникнення

Стаття 2 допускає позбавлення життя лише тоді, коли воно є абсолютну необхідним:

1. Унаслідок захисту будь-якої особи від незаконного насильства.

2. Під час здійснення законного арешту або запобігання втечі затриманого.

3. Під час придушення в законному порядку заворушень або повстанн

Право на життя передбачає два основні зобов'язання з боку держави та її офіційних представників:

- «негативне» зобов'язання – держава або її офіційні представники мають утриматися від будь-яких дій, наслідком яких може стати позбавлення життя, за винятком установлених обмежень;

- «позитивні» обов'язки – держава має захищати життя осіб, які перебувають під її юрисдикцією.

Європейським Судом розроблено низку принципів щодо встановлення обставин справи, які викликають розбіжності сторін:

- фактичні висновки мають бути ґрунтовані на стандарті доказування «поза всякими розумними сумнівами»;

- докази можуть впливати з обґрунтованих висновків подібних незаперечених презумпцій.

Також слід враховувати поведінку сторін при отриманні свідчень, які давали свідки (справа (Tanıř (Таніріш) and Others v. Turkey), «Таґасва та інші проти Російської Федерації»).

Суд при вирішенні звернень громадян на порушення ст. 2 ЄКПЛ зупиняється на з'ясування таких складових:

- ефективність;
- незалежність;
- збереження доказів.

Ефективність – система, яка вимагається Статті 2, має

передбачати незалежне та безстороннє розслідування, що відповідає певним мінімальним стандартам щодо ефективності.

Незалежність передбачає мінімальну вимогу до осіб, які відповідальні за проведення слідства, бути максимально незалежними від тих, хто причетний до розслідуваних злочинів.

Збереження доказів показує, що органи державної влади повинні вживати всіх заходів для збереження доказів, які стосуються злочину (справа «Гонгадзе проти України» 92005)).

3. Практика Європейського суду з прав людини щодо випадків правомірного чи неправомірного позбавлення свободи.

Право на свободу та особисту недоторканність є одним із фундаментальних підвалин демократичного суспільства. Стаття 5 Європейської конвенції з прав людини гарантує захист індивіда від свавільного втручання держави у його фізичну свободу. Оскільки це право не є абсолютним, Конвенція передбачає вичерпний перелік підстав, за яких позбавлення свободи може визнаватися правомірним. Практика Європейського суду з прав людини відіграє вирішальну роль у визначенні межі між законним застосуванням примусу та свавільним позбавленням волі.

Щоб позбавлення свободи вважалося правомірним у розумінні практики ЄСПЛ, воно має відповідати трьом ключовим вимогам:

1. Законність (Lawfulness). Затримання або тримання під вартою має здійснюватися «відповідно до процедури, встановленої законом» національного законодавства, яке, у свою чергу, має бути якісним, передбачуваним і доступним.

2. Відсутність свавілля (Protection against arbitrariness). Навіть якщо формальна процедура дотримана, позбавлення свободи не повинно бути наслідком недобросовісності чи прихованих мотивів з боку державних органів.

Існує вичерпний перелік винятків:

- тримання особи під вартою після засудження компетентним судом;

- законний арешт за невиконання законного припису суду;
- затримання за обґрунтованою підозрою у вчиненні правопорушення;
- затримання неповнолітнього для виховного нагляду;
- тримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, душевного розладу, алкоголізму чи наркоманії;
- затримання з метою запобігання незаконній в'їзду або перед депортацією/екстрадицією.

Аналіз практики ЄСПЛ) дозволяє виділити основні категорії порушень:

1. Відсутність чіткої процесуальної фіксації. (Затримання особи без негайного складання протоколу із зазначенням точного часу та підстав автоматично робить позбавлення свободи свавільним).

2. Тримання під вартою без судового рішення або «сірі зони». (Непоодинокими є випадки, коли особа перебуває під вартою в період між закінченням досудового розслідування та початком судового розгляду без належного продовження строку запобіжного заходу судом. ЄСПЛ систематично визнає це порушенням принципу правової визначеності).

3. Необґрунтованість запобіжного заходу. (Застосування тримання під вартою як «стандартної практики» без оцінки індивідуальних ризиків (переховування, тиск на свідків) порушує Конвенцію. Суди зобов'язані розглядати альтернативні, менш суворі запобіжні заходи).

4. Надмірна тривалість тримання під вартою. (Тривале перебування під вартою без періодичної та змістовної перевірки підстав судом порушує вимогу щодо розгляду справи впродовж розумного строку (Стаття 5)).

4. Гарантії прав особи на свободу та на особисту недоторканність.

Правомірність позбавлення свободи не обмежується лише початковим актом затримання. Вона вимагає дотримання процесуальних гарантій:

1. Право бути негайно поінформованим зрозумілою мовою

про причини затримання та будь-яке висунуте обвинувачення.

2. Право негайно постати перед суддею.

3. Право на ініціювання судового перегляду законності тримання під вартою (*Habeas Corpus*).

4. Право на відшкодування шкоди у разі неправомірного затримання.

Практика ЄСПЛ свідчить, що позбавлення свободи є крайнім заходом державного примусу, який підлягає суворому судовому контролю. Ключовий правовий посил Суду полягає в тому, що формальна відповідність національному закону є недостатньою – будь-яке обмеження свободи має бути позбавлене ознак свавілля, обґрунтоване реальними ризиками та супроводжуватися дієвими процесуальними гарантіями захисту особи.

Кожен, кого затримано або піддано триманню під вартою (за підозрою у вчиненні правопорушення), був негайно доставлений до судді або іншої службової особи, якій закон надає право здійснювати судову владу. Ця норма є ключовим запобіжником проти свавілля державних органів, катувань та таємного тримання під вартою.

Вимога «доставити» означає, що затримана особа має бути фізично представлена перед суддею. Це означає ряд дій:

- автоматичний або формальний письмовий перегляд процесуальних документів суддею без особистої присутності затриманого не задовольняє вимоги статті;

- суддя повинен особисто вислухати затриманого, оцінити його фізичний та психологічний стан і надати можливість висловити заперечення проти затримання.

ЄСПЛ висуває суворі якісні вимоги до особи, яка здійснює первинний судовий контроль (приклад: справа *Schiesser v. Switzerland*, (1979)).

Особа, яка перевіряє законність затримання, має бути незалежною від органів досудового розслідування та прокуратури. Особа зобов'язана особисто вислухати затриманого. Суддя повинен мати повноваження розглянути суть затримання та звільнити особу, якщо затримання є

незаконним або необґрунтованим.

Суддя має перевірити наявність конкретних ризиків (ризик переховування, знищення доказів, тиску на свідків чи повторного вчинення злочину) та розглядає можливість застосування альтернативних запобіжних заходів (наприклад, застави чи домашнього арешту).

Кожен, хто є жертвою арешту або затримання на порушення положень цієї статті, має право на відшкодування. Ця норма забезпечує фінансово-матеріальну компенсацію особам, чия особиста свобода була обмежена з порушенням стандартів Конвенції.

Порушення може бути визнане як самим національним судом (наприклад, ухвалою вищої інстанції), так і рішенням Європейського суду з прав людини.

ЄСПЛ вимагає, щоб у кожній державі-учасниці існував дієвий юридичний механізм для отримання відшкодування:

Право на компенсацію має бути чітко закріплене у цивільному або кримінально-процесуальному законодавстві країни. Людина повинна мати можливість звернутися до суду й реально отримати грошову виплату.

Якщо національне право вимагає обов'язкового доведення «умислу» та «вини» з боку слідчого чи судді для виплати компенсації, такий механізм визнається ЄСПЛ неефективним

Компенсація повинна бути достатньою та обґрунтованою, щоб реально покрити завдані збитки. Якщо національні суди призначають символічні або мізерні суми, ЄСПЛ констатує порушення Статті 5.

5. Порушення права на свободу та особисту недоторканність у рішеннях Суду щодо України.

Справи за Статтею 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Право на свободу та особисту недоторканність) посідають одне з чільних місць у категорії справ проти України. У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово констатував існування структурних та системних проблем у діяльності правоохоронних органів та судової системи України.

У практиці ЄСПЛ зафіксовано чимало випадків, коли осіб фактично позбавляли свободи (утримували у райвідділах поліції чи правоохоронних органах), але офіційний протокол затримання складали через кілька годин або навіть днів.

Незареєстроване затримання є повним запереченням гарантій ст. 5, оскільки унеможливлює захист від свавілля та залишає особу без процесуального статусу. Про такі факти йдеться у справах: «Нечипорук і Йонкало проти України» (Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine), «Гриненко проти України».

До прийняття Кримінального процесуального кодексу України (КПК) 2012 року існувала практика тримання обвинувачених під вартою в період між закінченням досудового розслідування та початком судового розгляду без окремого рішення суду (лише на підставі направлення справи до суду).

ЄСПЛ визнав цю практику порушенням принципу правової визначеності та правомірності тримання під вартою.

В справі «Харченко проти України» (Kharchenko v. Ukraine) ЄСПЛ визнав наявність системної проблеми у законодавстві та судовій практиці України щодо автоматичного продовження тримання під вартою без визначення конкретних строків.

Українські суди тривалий час використовували абстрактні або формульні підстави для обрання та продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (наприклад, «тяжкість злочину» або загальні фразу про «можливість переховування»).

Тяжкість обвинувачення може бути підставою для затримання лише на початковому етапі. Налічіє ризиків має підтверджуватися конкретними фактами. Суд зобов'язаний розказувати, чому альтернативні запобіжні заходи (застава, домашній арешт) є недостатніми.

Затримка у розгляді апеляційних скарг на ухвали про тримання під вартою, а також відсутність у затриманого ефективного інструменту ініціювати перегляд підстав тримання у розумні строки. Приклади: справи «Москаленко проти України», «Тимошенко проти України».

Системні недоліки застосування тримання під вартою: відсутність строків у рішеннях, тримання без рішення суду між досудовим та судовим слідством, відсутність обґрунтування ЄСПЛ зафіксував у Пілотному рішенні по справі «Харченко проти України».

Українське законодавство передбачало право на компенсацію за незаконне затримання переважно у разі повного виправдання особи або закриття справи. Право на компенсацію має виникати за будь-яке процесуальне порушення Статті 5 (наприклад, за затримку постанову перед суддею або недеталізовану ухвалу суду), незалежно від того, чи була особа визнана винною у кінцевому результаті.

6. Повернення шукачів притулку з однієї країни-члена ЄС до іншої.

Спільна європейська система притулку (CEAS) тривалий час будувалася на фундаментальному припущенні: усі країни-члени Європейського Союзу є безпечними країнами, які забезпечують однаковий високий рівень захисту прав людини. Ключовим інструментом цієї системи є Дублінський регламент, який визначає, що відповідальність за розгляд заяви про надання притулку покладається на першу країну в'їзду шукача притулку до ЄС.

Дублінський регламент або Дублінська конвенція – це регламент Європейського Союзу, що визначає, яка з держав-членів ЄС є відповідальною за розгляд клопотань шукачів притулку, які шукають міжнародного притулку відповідно до Женевської конвенції та директиви ЄС про процес вибору.

Дублінський регламент є ключовою частиною Загальноєвропейської системи надання притулку.

Однак на практиці презумпція «взаємної довіри» та «безпечності» між державами ЄС зіштовхнулася з реальністю структурних недоліків та системних збоїв у національних системах притулку окремих країн. Вирішальну роль у коригуванні цієї практики відіграв Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), який у своїх прецедентних рішеннях встановив

межі застосування Дублінського механізму через призму гарантій Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Поворотним моментом у практиці ЄСПЛ щодо передачі шукачів притулку всередині ЄС стало рішення Великої палати у справі «M.S.S. проти Бельгії та Греції» (2011).

У цій справі Бельгія на підставі Дублінського регламенту повернула афганського шукача притулку до Греції – першої країни його в'їзду до ЄС. ЄСПЛ встановив, що:

- у Греції заявник опинився в умовах крайньої матеріальної скрути та безпритульності, а також зазнав тримання під вартою у неналежних умовах, що становило порушення Статті 3 ЄКПЛ (заборона нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження);

- Бельгія, знаючи або мусивши знати про системні недоліки грецької системи притулку та умов прийому біженців, усе одно відправила туди заявника, створивши реальний ризик піддання його неналежному поводженню.

На основі аналізу практики ЄСПЛ можна виділити наступні фундаментальні правила щодо передачі шукачів притулку між країнами ЄС:

1. Принцип Non-Refoulement (неповернення). Заборона висилки особи до країни, де їй загрожує катування, нелюдське поводження чи реальний ризик ланцюгової депортації (chain refoulement) до країни походження, є абсолютною.

2. Обов'язок ретельної перевірки (Indepth assessment). Держава, яка ухвалює рішення про передачу особи до іншої країни ЄС, зобов'язана самостійно оцінити наявність ризиків порушення Статті 3 ЄКПЛ, а не обмежуватися формальним посиленням на нормативні акти ЄС.

3. Захист від «непрямого повернення». Якщо країна ЄС передає біженця до іншої держави ЄС, де існує ризик того, що її заяву не буде належно розглянуто і її примусово відправлять далі (у країну походження), перша держава несе відповідальність за порушення Конвенції.

4. Право на ефективний засіб правового захисту (Стаття 13

ЄКПЛ). Шукач притулку повинен мати реальну можливість оскаржити рішення про переміщення до іншої країни ЄС із автоматичним зупиненням виконання цього рішення до моменту закінчення розгляду скарги.

Практика Європейського суду з прав людини суттєво змінила механізм застосування Дублінської системи в межах Європейського Союзу. Суд довів, що внутрішня солідарність та юридичні процедури ЄС не можуть ставитися вище за абсолютні права людини. Змусивши держави-члени ЄС відмовитися від автоматичного повернення шукачів притулку та перевіряти умови прийому у кожній конкретній справі, ЄСПЛ стимулював не лише захист конкретних біженців, але й реформування всієї європейської системи надання притулку в напрямку забезпечення рівних та гуманних стандартів.

7. Обов'язки держави, що впливають зі ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Стаття 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод («Нікого не може бути піддано катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню *shell* або покаранню») містить абсолютне право, від якого держави не можуть відступати за жодних обставин (навіть під час війни чи надзвичайного стану, відповідно до ст. 15 ЄКПЛ).

Згідно з усталеною практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), із цього абсолютного права впливають три основні види обов'язків держави (негативні, позитивні (матеріальні) та процесуальні).

1. Зміст негативного обов'язку (Negative obligation):

- зобов'язання держави утримуватися від вчинення дій, що порушують Статтю 3.

- утримання від застосування сили та катувань.

- держава та її органи (поліція, пенітенціарна служба, військові, спецслужби) зобов'язані не піддавати жодну особу катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

- заборона свавільного примусу.
- застосування фізичної сили щодо особи, позбавленої свободи, яке не зумовлене її власною поведінкою, принижує людську гідність і становить порушення Статті 3.

- принцип non-refoulement (неповернення): Заборона висилати, депортувати або екстрадувати особу до країни, де існує реальний ризик того, що вона буде піддана катуванням чи неналежному поводженню.

2. Зміст позитивних (матеріальних) обов'язків (Positive substantive obligations), що передбачають вжиття державою активних превентивних, законодавчих та адміністративних заходів для захисту осіб від неналежного поводження:

- законодавче забезпечення та криміналізація.
- держава повинна мати ефективну нормативно-правову базу, яка криміналізує всі форми катувань та неналежного поводження і передбачає пропорційні та суворі покарання;
- захист від приватних осіб (третіх сторін);
- створення належних умов тримання під вартою, в тому числі для вразливих верств чи маломобільних людей.

Держава зобов'язана захищати вразливих осіб (дітей, осіб із інвалідністю, жертв домашнього насильства) від катувань або жорстокого поводження з боку приватних осіб, якщо органам влади було або мусило бути відомо про реальний ризик.

Держава зобов'язана забезпечити особам, позбавленим свободи, умови утримання, що поважають людську гідність.

3. Зміст процесуального обов'язку (Procedural obligation) – проведення офіційного та ефективного розслідування будь-якої обґрунтованої скарги або наявності підозри щодо неналежного поводження:

- незалежність та неупередженість (особи, які здійснюють розслідування, не повинні бути ієрархічно, інституційно або практично пов'язані з тими, кого підозрюють у вчиненні порушення);

- (невідкладність та оперативність (розслідування має розпочинатися негайно та проводитися у розумні строки, щоб докази не були втрачені);

- ретельність та адекватність (організація розслідування повинна забезпечувати збір та фіксацію всіх можливих доказів (медичні огляди, судово-медичні експертизи, допит свідків));

- громадський контроль та участь потерпілого (потерпілий (або його родичі) повинен бути залучений до процесу в обсязі, необхідному для захисту його законних інтересів, а сам перебіг розслідування має бути прозорим для суспільства).

- здатність приводити до покарання (результатом розслідування має бути встановлення та притягнення до відповідальності (кримінальної чи дисциплінарної) винних осіб).

Контрольні питання до лекції:

1. Які підходи застосовує ЄСПЛ для оцінки правомірності позбавлення свободи?

2. Які гарантії права на свободу та особисту недоторканність передбачає стаття 5 ЄКПЛ?

3. У яких справах проти України ЄСПЛ встановив порушення права на свободу та особисту недоторканність?

4. За яких умов допускається повернення шукачів притулку з однієї держави – члена ЄС до іншої з урахуванням практики ЄСПЛ?

5. Які позитивні та негативні зобов'язання держави випливають зі статті 3 ЄКПЛ?

6. Які обов'язки покладаються на державу відповідно до статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод?

ЛЕКЦІЯ 12. ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА НА ЗАБОРОНУ КАТУВАННЯ, НЕЛЮДСЬКОГО АБО ТАКОГО, ЩО ПРИНИЖУЄ ГІДНІСТЬ, ПОВОДЖЕННЯ ТА ПОКАРАННЯ

1. Зміст заборони катування, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поведження чи покарання у практиці Європейського суду з прав людини.

2. Принцип «мінімального рівня жорстокості».

3. Ознаки катування у рішеннях Європейського суду з прав людини проти України.

1. Зміст заборони катування, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поведження чи покарання у практиці Європейського суду з прав людини.

Заборона катування, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поведження чи покарання належить до фундаментальних засад сучасного міжнародного права прав людини. У системі Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) ця гарантія закріплена в Статті 3. Унікальність даної норми полягає в її абсолютному характері: вона не підлягає жодним обмеженням чи застереженням, а також відступ від неї неможливий навіть під час війни, надзвичайного стану чи загрози існуванню нації.

Ключову роль у формуванні змісту та практичного застосування Статті 3 відіграє Європейський суд з прав людини. Завдяки принципу «живого організму» (living instrument doctrine) ЄСПЛ постійно розвиває та актуалізує інтерпретацію цієї норми відповідно до сучасних стандартів гуманізму та правосуддя.

Держави мають позитивне зобов'язання вживати заходів для забезпечення захисту осіб від катувань, нелюдського або принижуючого гідність поведження чи покарання.

ЄСПЛ чітко розмежовує три види забороненого поведження за ступенем інтенсивності та метою дій: катування; нелюдське поведження та катування.

Катування – це «будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне

чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди».

Нелюдське поводження – протягом тривалого часу умисне спричинення потерпілому сильних фізичних або моральних страждань.

Поводження, що принижує гідність – поведження, що умисно, образливо принижують гідність людини, і страждання, відчуття страху та неповноцінності, що виникають у неї, призводять до зламу її фізичної та моральної стійкості.

Згідно із ст.127 Кримінального кодексу України катування – це умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусу потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюються, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб (ст. 127 КК).

Переповненість камер, відсутність належної вентиляції, освітлення, санітарно-гігієнічних умов, а також незабезпечення якісною медичною допомогою неодноразово визнавалися порушенням Статті 3. Будь-яке застосування фізичної сили щодо особи, позбавленої свободи або під час затримання, якщо воно не є суворо необхідним через поведінку самої особи, принижує людську гідність і становить порушення Статті 3.

Стаття 3 вимагає від держави не лише утримуватися від неналежного поводження (негативний обов'язок), а й проводити ефективне, незалежне, оперативне та ретельне розслідування

кожного обґрунтованого твердження про катування чи жорстоке поводження.

Міжнародне право (Стаття 3 ЄКПЛ) покладає на державу обов'язок щодо захисту здоров'я в'язнів, медичного догляду за ними, також для осіб із фізичними вадами необхідно забезпечити належні умови тримання під вартою, особам, які мають психічні захворювання і знаходяться під вартою, необхідно надавати відповідне психіатричне лікування.

Кожен, чий права та свободи, визнані в Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Задля досягнення справедливості для потерпілих, з метою підтримання верховенства права, що, сприятиме запобіганню порушення прав людини, держави повинні боротися проти безкарності, оскільки відсутність належної реакції на випадки катування, нелюдського або такого, що принижують гідність, поводження чи покарання, з боку державних інституцій або їх представників, сприяє або спричиняє безкарність і відповідно підриває довіру в суспільстві до системи правосуддя.

При тимчасових заходах утримання під вартою, які можуть бути вжиті умисно або випадково, а також для запобігання заподіяння тяжкої невинуватеної шкоди, спричиненої цими діями, будь-який запроваджений спеціальний механізм має суворо перевірятись на належному рівні компетентним працівником правоохоронного органу, який зможе невідкладно втрутитись і запобігти злочину.

Для забезпечення ефективного розслідування кожного випадку порушення таких заходів держава повинна запровадити відповідні інституційні механізми та процедури.

Позитивний обов'язок держави також - забезпечення швидкої реакції правоохоронних органів на участь їх співробітників у вищезазначених злочинах, що дасть змогу підвищити довіру потерпілих до поліції.

Європейський комітет з запобігання катувань у своїй 11-й Загальній доповіді різко розкритикував ідею розміщення в'язнів

у багатомісних гуртожитках. Європейські в'язничні правила містять більш радикальний стандарт: як правило, кожен в'язень повинен ночувати в окремій камері.

Вимоги Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання, що висувуються до держав-учасниць:

- Стаття 4 – кожна держава-учасниця забезпечує, щоб усі акти катування розглядалися згідно з її кримінальним законодавством та тих дій будь-якої особи, що являють собою співучасть у катуванні; кожна держава-учасниця встановлює відповідні покарання за такі злочини з урахуванням їх тяжкого характеру;

- Стаття 12 – кожна держава-учасниця забезпечує, щоб її компетентні органи проводили швидке і неупереджене розслідування, коли є достатні підстави вважати, що катування було застосоване на будь-якій території, що перебуває під її юрисдикцією;

- Стаття 13 – кожна держава-учасниця забезпечує будь-якій особі, яка стверджує, що їй було завдано катування на території, що перебуває під юрисдикцією цієї держави, право на пред'явлення скарги компетентним властям цієї держави та на швидкий неупереджений розгляд такої скарги.

- Стаття 15 – кожна держава-учасниця забезпечує, щоб будь-яка заява, що, як встановлено, була зроблена при катуванні, не використовувалася як доказ у ході будь-якого судового розгляду, за винятком випадків, коли вона використовується проти особи, звинувачуваної у здійсненні катувань, як доказ того, що таку заяву було зроблено.

2. Принцип «мінімального рівня жорстокості».

Принцип «мінімального рівня жорстокості» (англ. minimum level of severity) є фундаментальним критерієм у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), який визначає, чи підпадає певне діяння або ситуація під сферу дії Статті 3 Європейської конвенції з прав людини (заборона катування, нелюдського або такого, що принижує гідність,

поводження чи покарання).

Якщо неналежне поведження не досягає цього порогу, воно не вважається порушенням Статті 3

Зміст заборони катування, нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження чи покарання у практиці ЄСПЛ є динамічною та безальтернативною гарантією захисту базової цінності демократичного суспільства – людської гідності.

Завдяки прецедентній практиці Суду Стаття 3 трансформувалася з декларативного принципу на дієвий інструмент контролю за діяльністю пенітенціарних систем, правоохоронних органів та державних інституцій у цілому. Абсолютний характер цієї заборони підкреслює: за жодних умов – чи то боротьба з тероризмом, чи забезпечення громадського порядку – держава не має права переступати межу, за якою втрачається повага до особистості.

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню.

У практиці ЄСПЛ простежується констатація недотримання негативних зобов'язань держави у трьох основних категоріях порушень матеріального характеру:

1. Неналежне поведження як результат упущень чи бездіяльності посадових і службових осіб держави.

2. Неналежне поведження правоохоронних органів навмисного характеру.

3. Неналежне поведження під час законних або незаконних дій посадових чи службових осіб держави.

У справі «J.I. проти Хорватії» ЄСПЛ встановив порушення позитивних зобов'язань держави щодо ефективного розслідування погроз.

Процесуальний аспект порушень ст. 3 ЄКПЛ, тобто позитивні обов'язки держави, охоплюють:

1) проведення ефективного розслідування викладених у заяві скарг;

2) попередження, припинення і покарання за неналежне поведження з боку приватних осіб.

Див. справу ЄСПЛ «Корнейкова та Корнейков проти

України».

Факультативний протокол до Конвенції, підписаний Україною, передбачає створення національних превентивних механізмів, спрямованих на попередження катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, що свідчить про політичну волю до змін у ставленні до проблеми порушення Статті 3 Конвенції.

Поріг жорстокості не є зафіксованим раз і назавжди. У справі «*Selmouni v. France*» (1999) Суд підкреслив, що підвищення стандартів захисту прав людини вимагає більшої суворості в оцінці порушень. Те, що раніше класифікувалося як «нелюдське поводження», сьогодні може кваліфікуватися як «катування».

Якщо людина перебуває під контролем держави (у в'язниці чи поліції), будь-яке застосування фізичної сили, яке не є суворо необхідним через поведінку самої особи, принижує людську гідність і автоматично досягає порогу жорстокості за Статтею 3 (наприклад, навіть один ляпас від поліцейського).

Кумулятивний ефект неналежних умов (брак особистого простору, відсутність вентиляції, грибок, відсутність приватного санвузла) самостійно створює необхідний поріг жорстокості, навіть за відсутності злого наміру у адміністрації установи.

Погроза застосування катування щодо затриманого з боку поліції може досягати порогу щонайменше «нелюдського поводження» через викликаний психологічний стрес і страх.

3. Ознаки катування у рішеннях Європейського суду з прав людини проти України.

У рішеннях проти України ЄСПЛ неодноразово констатував порушення в частині застосування катувань (найвищого рівня жорстокості за ст. 3). На основі ключових прецедентів можна виділити наступні юридичні та фактичні ознаки катування.

ЄСПЛ визначає катування (torture) як умисне нелюдське поводження, що завдає особливо тяжких, інтенсивних і жорстоких фізичних або психічних страждань із певною метою:

- отримання зізнання у вчиненні злочину або самовикривальних показань;
- отримання інформації про інших осіб;
- покарання чи залякування затриманого.

Катування здійснюється безпосередньо службовими особами держави (працівниками поліції, оперативниками, слідчими, працівниками пенітенціарних установ) або за їхньої мовчазної згоди, попутництва чи бездіяльності.

У рішеннях проти України Суд задокументував характерні систематичні методи катувань, які застосовувалися у правоохоронній системі:

1. Побиття та нанесення травм (застосування кийків, важких предметів, побиття по чутливих частинах тіла (п'яти, нирки) для мінімізації видимих слідів).
2. Асфіксія (задушення) – використання протигазів із перекриттям доступу повітря або пластикових пакетів.
3. Застосування електричного струму – підключення дротів до тіла, пальців або геніталій.
4. Підвішування та тривале перебування у неприродних позах. зв'язування кінцівок.

ЄСПЛ зазначає, що страждання не обов'язково мають бути лише фізичними. До психологічних ознак катування відносять:

1. Погрози застосування фізичного або сексуального насильства щодо затриманого чи його близьких родичів.
2. Імітація розстрілу або невизначеність щодо подальшої долі.
3. Відсутність доступу до адвоката, лікаря чи родичів у перші години затримання (створення атмосфери повної безпорадності).

Якщо особа потрапляє до поліції здоровою, а залишає її або з'являється перед судом із тілесними ушкодженнями, на державу покладається обов'язок надати переконливі та логічні пояснення походження цих травм. Якщо держава цього не робить – ЄСПЛ констатує катування/нелюдське поводження.

Зізнання, отримані під тиском чи катуванням, не можуть бути використані (не можуть бути допустимими) у

кримінальному провадженні, оскільки це нівелює право на справедливий суд (Стаття 6 ЄКПЛ).

Майже у всіх рішеннях проти України ЄСПЛ фіксує не лише факт катування (матеріальний аспект), а й відсутність швидкого, незалежного та ретельного розслідування скарг на катування з боку прокуратури чи ДБР (процесуальний аспект).

У справі «Гонгадзе проти України» (Gongadze v. Ukraine, рішення від 8 листопада 2005 року) ЄСПЛ констатував порушення Статті 3 Конвенції (заборона нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження).

Порушення було встановлено не щодо самого Георгія Гонгадзе (оскільки розслідування його загибелі розглядалося в межах Статті 2 – право на життя), а щодо його дружини – Мирослави Гонгадзе (заявниці).

ЄСПЛ визнав, що байдуже, суперечливе та неефективне ставлення державних органів України до розслідування зникнення та вбивства журналіста завдало його дружині важких моральних страждань.

Протягом років заявниця отримувала від офіційних органів суперечливу інформацію про долю свого чоловіка (зокрема, щодо ідентифікації знайденого «таращанського тіла», проведення експертиз та надання статусу потерпілої).

Влада довгостроково відмовляла Мирославі Гонгадзе у повному доступі до матеріалів розслідування та інформації про хід провадження, що залишало її у стані постійної невизначеності та тривоги.

Суд дійшов висновку, що така поведінка державних органів та відсутність належної турботи щодо близького родича загиблого досягли необхідного порогу жорстокості і становили поводження, що принижує гідність у розумінні Статті 3 ЄКПЛ.

В справі «Гонгадзе проти України» окрім порушення Статті 3, ЄСПЛ констатував порушення Статті 2 (матеріальний та процесуальний аспекти – невиконання обов'язку захистити життя та провести ефективне розслідування) та Статті 13 (відсутність ефективних засобів правового захисту).

*Табл. 13.1 - Рішення ЄСПЛ проти України
щодо катувань*

<i>Справа</i>	<i>Опис обставин та встановлені ознаки</i>
Нечипорук і Йонкало проти України (<i>Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine, 2011</i>)	Затриманого піддавали катуванням (струм, побиття, задушення) з метою отримання зізнання у вбивстві. Суд підкреслив, що катування застосовувалося умисно та систематично.
Каверзін проти України (<i>Kaverzin v. Ukraine, 2012</i>)	Ключове системне рішення. За заявником застосовувалися побиття, підвішування та струм. ЄСПЛ визнав наявність системної проблеми в Україні: катування в поліції є регулярною практикою для отримання зізнань, а розслідування таких випадків не є ефективним.
Яременко проти України (<i>Yaremenko v. Ukraine, 2008</i>)	Використання недозволених методів слідства для відмови від адвоката та отримання самовикривальних показань під загрозою насильства.
Олександр Smirnov проти України (<i>Oleksandr Smirnov v. Ukraine, 2014</i>)	Застосування (задушення протигазом) та побиття під час перебування під вартою в райвідділі міліції.

Контрольні питання до лекції:

- 1. Як Європейський суд з прав людини тлумачить зміст заборони катувань, нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження чи покарання?*
- 2. Що означає принцип «мінімального рівня жорстокості» та як ЄСПЛ застосовує його для оцінки порушень статті 3 Конвенції?*
- 3. За якими ключовими ознаками та критеріями ЄСПЛ кваліфікує дії як катування у справах проти України?*
- 4. Які системні проблеми та форми неналежного поводження з боку державних органів України найчастіше фіксує ЄСПЛ у своїй практиці?*

ЛЕКЦІЯ 13. ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

- 1. Принципи «справедливості» судового розгляду.*
- 2. Сфера застосування права на публічний судовий розгляд справи.*
- 3. Презумпція невинуватості. Право на розгляд справи незалежним і безстороннім судом.*
- 4. Право на розгляд справи упродовж розумного строку.*
- 5. Право на захист.*
- 6. Принцип неприпустимості повторного притягнення до відповідальності за один і той самий злочин.*

1. Принципи «справедливості» судового розгляду.

Специфіка судового захисту полягає у тому, що його ефективність є значно вищою порівняно з іншими, несудовими засобами, оскільки:

- захист у позасудовому порядку фактично є проханням або пропозицією добровільно чи в порядку адміністративного контролю усунути порушення й ліквідувати його негативні наслідки;

- судовий розгляд є єдиним остаточним законним засобом вирішення правового конфлікту;

- при розгляді конкретної справи суд має право на превентивний вплив у формі обов'язкових до виконання окремих ухвал (постанов) щодо запобігання виникненню в майбутньому причин і умов, що призвели до порушення прав;

- судові рішення, які набрали законної сили, як правило, мають остаточний характер; виконання судового рішення щодо питань факту чи права забезпечене державним примусом.

Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), яка гарантує право на справедливий суд, разом із Протоколом №7 є одним із найпопулярніших та найчастіше застосовуваних елементів конвенційного механізму. Європейський суд з прав людини трактує це право не як формальний набір процесуальних норм, а як інструмент забезпечення верховенства права та

реального захисту особи від свавілля держави.

Поняття «справедливість» у контексті пункт 1 Статті 6 Конвенції є автономним і не зводиться лише до дотримання національного законодавства. ЄСПЛ розглядає судовий процес у його сукупності (fairness of proceedings as a whole).

До ключових складників справедливості належать:

1. Рівність сторін (Equality of arms) означає, що кожній стороні має бути надана розумна можливість викласти свою позицію в умовах, які не ставлять її у суттєво менш вигідне становище порівняно з опонентом (Ankerl v. Switzerland).

2. Принцип змагальності (Adversarial proceedings) – це можливість сторін знати про всі подані докази чи зауваження та мати змогу їх прокоментувати (Ruiz-Mateos v. Spain).

3. Право на вмотивоване рішення. Суди зобов'язані чітко вказувати мотиви своїх рішень, хоча це й не вимагає детальної відповіді на кожен аргумент (Ruiz Torija v. Spain).

4. Право не свідчити проти себе (Privilege against self-incrimination) захищає особу від примусу до надання самовикривальних показань (Saunders v. the United Kingdom).

Доступність правосуддя – гарантована державою та забезпечена ефективними правовими механізмами реальна можливість особи звертатись до суду за захистом своїх прав, свобод чи законних інтересів.

Доступність правосуддя – це:

- можливість особи звернутися до суду за захистом своїх прав,

- механізми захисту всіх прав людини

- гарантія, що процедура розгляду справи буде справедливою, а відновлення порушених прав – ефективним,

- усунення перешкоди фінансового характеру, отримання правової допомоги;

- сукупність економічних, організаційних і правових умов, що забезпечують фактичну реалізацію права людини на судовий захист;

- можливість зацікавлених суб'єктів вільно, безперешкодно, на рівних умовах звертатися до суду для

забезпечення своїх прав, свобод і законних інтересів.

2. Сфера застосування права на публічний судовий розгляд справи.

Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

Публічність судового розгляду захищає учасників від таємного правосуддя та забезпечує довіру суспільства до судів. Вона включає два елементи: унеможливлення закритих засідань та публічне проголошення судового рішення.

Розрізняють цивільний та кримінальний аспекти.

Стаття 6 застосовується до спорів про «права та обов'язки цивільного характеру» (у т. ч. адміністративні спори) та до висунення «будь-якого кримінального обвинувачення».

Існують винятки з принципу публічності. Преса і публіка можуть бути не допущені на засідання з міркувань моралі, громадського порядку чи національної безпеки, в інтересах неповнолітніх або для захисту приватного життя сторін. Проте ці обмеження мають бути суворо пропорційними (*Riepan v. Austria*).

Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;

в) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або - за

браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника - одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

д) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача.

«Публічність» - передбачає певні вимоги:

- проведення судових засідань у відкритому режимі. (Справа Мальхоус (Malhous) проти Чеської Республіки (2001)
- розгляд справи, як мінімум, у суді першої інстанції та публічне проголошення судового рішення.

3. Презумпція невинуватості. Право на розгляд справи незалежним і безстороннім судом.

Презумпція невинуватості, зафіксована у пункті 2 Статті 6 Європейської конвенції з прав людини, є фундаментальним процесуальним елементом права на справедливий судовий розгляд, що вимагає від державних органів вважати та поводитися з кожною особою, обвинуваченою у вчиненні кримінального правопорушення, як з невинуватою доти, доки її вину не буде доведено згідно із законом у ході належної судової процедури.

Презумпція невинуватості та право на незалежний і безсторонній суд (ч. 2 Статті 6 ЄКПЛ): «Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено згідно із законом».

Згідно з усталеною практикою Європейського суду з прав людини, цей принцип покладає повний тягар доведення вини виключно на сторону обвинувачення, звільняючи підозрюваного чи обвинуваченого від обов'язку доводити свою невинуватість, а будь-які обґрунтовані сумніви щодо доведеності вини зобов'язує трактувати виключно на користь особи (принцип *in dubio pro*

geo). Суд у своїх рішеннях, зокрема у справі *Allenet de Ribemont v. France*, неодноразово наголошував, що презумпція невинуватості зв'язує не лише суддів під час ухвалення вироку, а й будь-яких інших представників державної влади, включно з слідчими, прокурорами, поліцейськими та високопосадовцями, забороняючи їм публічно робити передчасні заяви про вину особи до винесення остаточного судового рішення, оскільки це формує у суспільства упереджене ставлення та підриває безсторонність суду.

Крім того, ЄСПЛ підкреслює, що сфера застосування презумпції невинуватості виходить за межі суто кримінального процесу і поширюється на супутні чи наступні провадження, зокрема цивільні, адміністративні чи дисциплінарні, унеможливаючи ставлення під сумнів виправдувального вироку або закриття справи з реабілітуючих підстав шляхом формулювання у судових рішеннях висновків, які б навіть опосередковано натякали на наявність вини особи у вчиненні злочину.

Згідно з усталеною практикою Європейського суду з прав людини, поняття «незалежність» та «безсторонність» є тісно пов'язаними між собою елементами, хоча Суд оцінює їх за допомогою окремих критеріїв. Незалежність органу означає його захищеність від зовнішнього тиску, перш за все з боку виконавчої та законодавчої гілок влади, а також від сторін процесу, що оцінюється через порядок призначення суддів, строк їхніх повноважень, наявність засобів захисту від стороннього впливу та наявність зовнішніх ознак незалежності органу.

Щодо вимоги безсторонності, то ЄСПЛ сформував двохаспектний критерій, за яким безсторонність визначається за суб'єктивним та об'єктивним тестами. Суб'єктивний тест передбачає оцінку особистого переконання чи відсутності особистої упередженості конкретного судді у даній справі, причому особиста безсторонність судді пресумується, доки не буде доведено протилежне. Об'єктивний тест полягає у з'ясуванні того, чи надавав сам суд, зокрема через свій склад та

процесуальну поведінку, достатні гарантії для того, щоб виключити будь-які обґрунтовані сумніви з цього приводу, причому навіть зовнішня поява упередженості може мати вирішальне значення, адже на кону стоїть довіра, яку суди в демократичному суспільстві повинні вселяти у публіку та, перш за все, у сторін процесу.

Крім того, ЄСПЛ підкреслює, що вимога незалежності й безсторонності застосовується до всіх рівнів та інстанцій судової системи і покладає на держави обов'язок організувати правові системи, щоб вони відповідали усім критеріям справедливого судового розгляду. Покладення тягаря доведення вини виключно на сторону обвинувачення. Сумніви трактуються на користь обвинуваченого (*in dubio pro reo*).

Посадові особи та публічні діячі утримуються від передчасних заяв про вину особи до винесення вироку суду. Незалежність оцінюється за способом призначення суддів, строком їхніх повноважень, наявністю гарантій від зовнішнього тиску (зокрема від виконавчої та законодавчої гілок влади).

Відсутність особистої упередженості чи симпатій судді (пресумується, доки не доведено протилежне). Наявність достатніх гарантій для виключення будь-яких обґрунтованих сумнівів щодо безсторонності.

4. Право на розгляд справи упродовж розумного строку.

У демократичному суспільстві, як цей термін розуміється Конвенцією, право на справедливе здійснення правосуддя посідає настільки визначне місце, що обмежене тлумачення пункту й ст. 6 ЄКПЛ не відповідатиме об'єкту та цілям даного положення (див. *Справа Делькур (Delcourt) проти Бельгії* (1970)).

Вимога розумності строку судового розгляду походить із принципу верховенства права!!!

Відповідно до прецедентної практики розумність тривалості провадження повинна оцінюватись з огляду на конкретні обставини справи з урахуванням критеріїв, напрацьованих ЄСПЛ, зокрема:

- складності справи;
- поведінки заявника і відповідних державних органів;
- важливості предмета спору для заявника.

(Див Справа Сабмен проти Німеччини (1996)).

Сутність справедливого суду з огляду на ст.6 ЄКПЛ: тягар доведення вини несе сторона обвинувачення (прокурор), і доведення має бути поза розумним сумнівом.

Право на розгляд справи упродовж розумного строку має на меті захистити всіх учасників судового процесу від надмірних процесуальних затримок і тривалої юридичної непевності. Перебіг цього строку у кримінальних справах починається з моменту офіційного повідомлення особи про підозру чи обвинувачення або її затримання та триває до винесення остаточного судового рішення, тоді як у цивільних справах він охоплює період від подання позовної заяви аж до повного й остаточного виконання судового рішення.

Для оцінки розумності тривалості провадження Європейський суд з прав людини у Справі *Frydlender v. France* сформулював оціночні критерії, серед яких фактична та юридична складність справи, поведінка самого заявника щодо спричинення затримок, оперативність і належне виконання обов'язків відповідними державними та судовими органами, а також особлива важливість предмета спору для заявника, що вимагає підвищеної оперативності у справах про опіку над дітьми, трудових спорах або при триманні особи під вартою.

5. Право на захист.

Право на захист, закріплене у пункті 3 Статті 6 ЄКПЛ, є фундаментальною складовою права на справедливий судовий розгляд і покликане забезпечити дієвий процесуальний баланс між стороною обвинувачення та особою, яка притягується до кримінальної відповідальності.

Згідно з усталеною практикою Європейського суду з прав людини, це право включає декілька взаємопов'язаних гарантій, серед яких негайне та детальне інформування особи зрозумілою для неї мовою про характер і причину висунутого

обвинувачення, надання належного часу та відповідних можливостей для підготовки свого захисту, а також забезпечення реальної змоги захищати себе особисто або за допомогою обраного чи безоплатного адвоката, коли цього вимагають інтереси правосуддя.

Право на захист не може вважатися порушеним, якщо сам заявник (обвинувачений) відмовився від захисника і юридичної допомоги, а також здійснював самозахист у суді різних інстанцій – *Справа Мельник проти України (2006)*.

Суд неодноразово наголошував у своєму ключовому рішенні у *Справі Salduz v. Turkey*, що право на правову допомогу має надаватися з найпершого допиту підозрюваного поліцією, оскільки саме на початковому етапі розслідування особа є найбільш вразливою, а докази, отримані за відсутності адвоката, можуть безповоротно порушити справедливість усього подальшого судового процесу. Елементом права на захист є принцип змагальності та рівності сторін, який гарантує право обвинуваченого допитувати свідків обвинувачення та викликати свідків захисту на тих самих умовах, а також користуватися безоплатною допомогою перекладача у разі незнання мови судочинства. ЄСПЛ підкреслює, що Конвенція вимагає від держав-учасниць забезпечення не декларативного або формального, а практичного та ефективного реального захисту, що покладає на національні суди й компетентні органи обов'язок активного сприяння у реалізації цих гарантій та недопущення будь-якого свавільного обмеження прав підозрюваного чи обвинуваченого.

6. Принцип неприпустимості повторного притягнення до відповідальності за один і той самий злочин.

Суддя не може двічі розглядати одну справу (*справа Романова проти України (2007)*).

Умови відповідності встановленому в Конвенції критерію «суд, встановлений законом» має такі складові:

- організаційну – організація всієї судової системи загалом і кожного суду зокрема повинна регулюватися законом

(дотримання порядку утворення судів, призначення суддів у конкретній справі, їх кількість, строк призначення на посаду, дотримання законного порядку розподілу справ між суддями);

- юрисдикційну – в своїй діяльності суд повинен діяти виключно в спосіб і порядку, визначеному законом і відповідно до законодавчих повноважень, у межах своєї компетенції, чітко дотримуючися норм чинного процесуального законодавства (також передбачає компенсацію за розгляд справи)

Повноваження судів вищої інстанції щодо перегляду справ мають використовуватися для виправлення судових помилок та неправомірних судових рішень.

Правило *res judicata* (лат. «вирішена справа»), відповідно до якого остаточне судове рішення, яке набрало чинності, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися.

Принцип неприпустимості повторного притягнення до відповідальності за один і той самий злочин, відомий у міжнародному праві як принцип *ne bis in idem*, зафіксований у Статті 4 Протоколу № 7 до Європейської конвенції з прав людини і гарантує, що ніхто не може бути вдруге притягнутий до суду або покараний у кримінальному порядку за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону.

Європейський суд з прав людини розглядає цей принцип як важливий елемент юридичної визначеності та захисту особи від свавільного повторного переслідування з боку держави. Для визначення сфери застосування цього права Суд застосовує автономне тлумачення поняття «кримінальний порядок» на основі відомих критеріїв Енгеля, оцінюючи кваліфікацію діяння в національному праві, його реальний характер і суворість можливого покарання, що унеможливило спроби держав обійти цю заборону шляхом формального перейменування кримінальних санкцій на адміністративні чи дисциплінарні.

Критерії Енгеля (*Engel criteria*) – це сформований Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) юридичний тест для автономного визначення того, чи має певне правопорушення або провадження «кримінальний характер» у розумінні

Європейської конвенції з прав людини.

Ці критерії були вперше сформульовані у ключовій справі *Engel and Others v. the Netherlands* (рішення від 8 червня 1976 року). Їхня головна мета – не дозволити державам-учасникам ухилятися від надання особі процесуальних гарантій Конвенції шляхом формального перейменування «кримінальних» злочинів у «адміністративні», «дисциплінарні» чи «податкові» правопорушення.

Для визначення «кримінального характеру» ЄСПЛ застосовує три критерії (які є альтернативними, але можуть оцінюватися і в сукупності):

1. Кваліфікація правопорушення у національному праві
2. Сама природа правопорушення
3. Характер і суворість покарання.

Завдяки критеріям Енгеля ЄСПЛ застосовує підхід автономного тлумачення поняття «кримінальний». Наприклад, в Україні чимало справ про «адміністративні правопорушення» (зокрема, керування у стані сп'яніння за ст. 130 КУпАП, дрібне хуліганство або порушення правил митного оформлення) за практикою ЄСПЛ вважаються кримінальними за своєю суттю. Це означає, що при їх розгляді суди зобов'язані забезпечувати особі повний обсяг прав, передбачених Статтею 6 Конвенції (презумпція невинуватості, право на безоплатну правову допомогу, право допитувати свідків тощо).

Ключовим етапом у формуванні практики щодо змісту поняття «один і той самий злочин» стало рішення Великої палати ЄСПЛ у справі *Zolotukhin v. Russia*, де Суд остаточно відмовився від вузького підходу юридичної кваліфікації та встановив, що оцінці підлягає саме фактична сторона діяння, тобто тотожні або суттєво ті самі конкретні обставини часу та місця (*idem factum*). Водночас у справі *A and B v. Norway* ЄСПЛ деталізував можливість існування подвійних проваджень, зазначивши, що паралельне притягнення особи до адміністративної та кримінальної відповідальності за один і той самий факт не становить порушення лише тоді, коли між цими провадженнями існує достатньо тісний зв'язок у часі та за

змістом, а сама сукупність застосованих санкцій залишається пропорційною та передбачуваною для правопорушника.

7. Принцип законності покарання.

Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

Стаття 7 ЄКПЛ не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Принцип законності має декілька складових:

Lex scripta (змістове значення терміна, форми зовнішнього вираження кримінально-правових норм);

Lex certa (чіткість, доступність та передбачуваність правових положень про злочин та покарання);

Lex praevia (вимоги щодо правових положень про злочин та покарання у часі);

Lex stricta (заборона розширюваного тлумачення кримінально-правових положень на шкоду особі, заборона їх застосування за аналогією)

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62 КУ) – це інтерпретація ст. 6-7 ЄКПЛ (Справа Шагін проти України).

Стаття 7 ЄКПЛ застосовується лише тоді, коли особу «визнано винною» у вчиненні кримінального правопорушення. Вона не стосується, наприклад, звичайних кримінальних переслідувань, що тривають (Справа Луканов проти Болгарії (1995)).

Правові позиції ЄСПЛ щодо тлумачення ст. 7 ЄКПЛ не зобов'язують Україну визнавати де-юре судову практику джерелом кримінального права, проте якщо фактично зміст ознак складу злочину, правила призначення покарання визначаються в інших, крім Кримінального кодексу, актах, зокрема у судовій практиці, то застосування цих «інших джерел» повинно відповідати всім вимогам законності у кримінальному праві, які передбачені ст. 7 ЄКПЛ в інтерпретації ЄСПЛ. (Див.: справа «Кононов проти Латвії» (2010), справа «Веренцов проти України» (2013), справа «Мактоуф і Дам'янович проти Боснії та Герцеговини» (2013)).

Стаття 7 забороняє в абсолютний спосіб ретроактивне застосування кримінального закону на шкоду зацікавленій особі. (справа «Велч проти Сполученого Королівства» (1995)).

Ретроактивне застосування кримінального закону в Україні дозволено лише у випадках, коли новий закон пом'якшує або скасовує відповідальність.

Якщо закон робить діяння менш караним або не караним взагалі, він поширюється на діяння, вчинені до його набрання чинності, на відміну від законів, що посилюють відповідальність, які діють лише на майбутнє (принцип незворотності покарання).

Контрольні питання до лекції:

1. *У чому полягають основні принципи справедливого судового розгляду за практикою ЄСПЛ?*

2. *Яка сфера застосування права на публічний судовий розгляд справи?*

3. *Як ЄСПЛ тлумачить презумпцію невинуватості та право на розгляд справи незалежним і безстороннім судом?*

4. *Як ЄСПЛ визначає дотримання розумного строку судового розгляду?*

5. *Які гарантії права на захист передбачає стаття 6 ЄКПЛ?*

6. *У чому полягає принцип non bis in idem та як ЄСПЛ застосовує його на практиці?*

ЛЕКЦІЯ 14. ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ ІНШИХ СТАТЕЙ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ТА ПРОТОКОЛІВ ДО НЕЇ

- 1. Приватне та сімейне життя й захист кореспонденції.*
- 2. Опіка над неповнолітніми дітьми та їхнє незаконне вивезення одним із батьків.*
- 3. Притулок та імміграція.*
- 4. Свобода вираження поглядів.*
- 5. Принцип рівності та заборона дискримінації.*
- 6. Свобода зібрань та об'єднання.*
- 7. Право на мирне володіння майном.*

1. Приватне та сімейне життя й захист кореспонденції.

Право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції закріплене у Статті 8 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Ця норма є однією з найширших за сферою свого охоплення у всій Конвенції. Завдяки концепції «живого інструменту» (living instrument doctrine), Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) постійно розширює зміст Статті 8, адаптуючи її до сучасних соціальних змін, технологічного розвитку та нових викликів у сфері цифрової приватності.

Зміст приватності розкривається через такі поняття:

1. Право на винятковість, окрему таємницю (to stay lonely (англ.) – право бути на самоті) (автор: В. Брандейс та Е. Уоррен 1890р.).

2. «Конфіденційність» розуміється як свобода розпоряджатися інформацією про себе, але з урахуванням конфіденційності кореспонденції (автор – Йозеф Колер 1907 р.).

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань

Унікальність Статті 8 полягає у її структурі: перший пункт проголошує фундаментальні сфери особистої автономії людини,

тоді як другий пункт встановлює суворі межі допустимого втручання з боку держави.

Поняття приватного життя не має вичерпного визначення в практиці ЄСПЛ. Воно охоплює:

1. Фізичну та психологічну недоторканність особи (*Pretty v. the United Kingdom*).

2. Елементи ідентичності: ім'я, стать, сексуальна орієнтація, етнічне походження (*Dudgeon v. the United Kingdom*).

3. Персональні дані та приватність у публічному просторі: захист фотографій, медичної інформації, біометричних даних (*S. and Marper v. the United Kingdom*).

4. Професійну діяльність: ЄСПЛ встановив, що приватне життя охоплює також право будувати стосунки з іншими людьми у професійній чи бізнесовій сфері (*Niemietz v. Germany*).

Арабська хартія прав людини визначає у ст. 17, що приватне життя святе і порушувати цю святість є злочином. Особисте життя охоплює приватність сім'ї, святість дому, а також таємницю листування та інші форми приватного спілкування.

Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Вживання терміна «повага до приватного та сімейного життя» наголошує, що держави-учасниці Конвенції зобов'язані позитивно захищати вказані права.

Суд досліджує та формулює загальні твердження, які визначають суть цінності права на приватність, що, безсумнівно, дозволяє визначити поняття «приватне життя».

Право на приватність також охоплює найінтимнішу сферу функціонування людини – статеве життя. Через свій інтимний

характер ця сфера повинна бути особливо захищеною від втручання.

Скарга до ЄСПЛ має стосуватись одного з чотирьох інтересів, зазначених у ст.8 ЄКПЛ, а саме:

- приватне життя;
- сімейне життя;
- житло;
- листування.

Перше кваліфікування позитивних обов'язків держави відбулося 1968 року в ході розгляду «Бельгійської мовної справи», де йшлося про право на застосування різних мов у освітньому процесі.

У деяких випадках кримінальне законодавство є необхідним і єдиним заходом для ефективного запобігання порушенням.

Два види позитивних зобов'язань держав:

- захист прав і свобод згідно з ЄКПЛ;
- надання допомоги особі шляхом проведення ефективного розслідування, коли державні органи мають достовірну інформацію про порушення конвенційних норм.

Ураховуючи дуже широкий спектр питань, яких стосується приватне життя, випадки, охоплені Конвенцією, можна згрупувати в три широкі категорії, а саме:

- 1) фізичну, психічну або моральну цілісність особистості;
- 2) приватність особи;
- 3) ідентичність та автономія особистості.

Зашкодження репутації особи має досягти належного рівня серйозності та здійснюватися так, що порушує право на особисте користування правом на повагу до приватного життя.

Гендерна ідентичність належить до базового відчуття, що кожна людина є чоловіком, жінкою або людиною невизначеної біологічної статі.

Всесвітня асоціація трансгендерних медичних працівників (WPATH) дає таке визначення «гендерної ідентичності» у своїх Стандартах допомоги: це значне відчуття своєї чоловічої (хлопчик чи чоловік), жіночої (дівчинка чи жінка), іншої

соціокультурної статі (наприклад, хлопчик-дівчина, дівчина-хлопчик, трансгендер, небінарна особа, євнух).

Окремі сфери особистого та сімейного життя, які підлягають захисту:

1. Сексуальна орієнтація, ідентичність.
2. Захист особистих даних.
3. Охорона навколишнього середовища, право на здорове довкілля.
4. Охорона кореспонденції.
5. Охорона здоров'я.
6. Місце проживання.
7. Недоторканність житла.
8. Здоров'я людини.
9. Вільне розпорядження своїм тілом.
10. Порушення фізичної і моральної (психічної) цілісності людини.
11. Визначення персональної ідентичності (вибір імені, способу одягатись).
12. Зовнішній вигляд людини.
13. Особистий огляд особи.
14. Огляд особистих речей та транспортних засобів.
15. Приватний простір (захист від шуму, візуальних подразників).
16. Збирання, використання інформації про особу.
17. Здійснення таємного чи відкритого нагляду (стеження).
18. Відібрання відбитків пальців.
19. Фотографування, відеозйомка особи.
20. Збирання відомостей майнового характеру тощо.

2. Опіка над неповнолітніми дітьми та їхнє незаконне вивезення одним із батьків.

В умовах глобалізації, міграційних процесів та трансграничних сімейних зв'язків питання визначення місця проживання дитини та реалізації батьківських прав виходить далеко за межі національних юридичних систем. Однією з найгостріших проблем у сфері сімейного права є так зване

«батьківське викрадення» (parental child abduction) – ситуація, коли один із батьків самовільно та без згоди іншого (або всупереч рішенням суду) вивозить дитину за кордон чи утримує її в іншій країні. Європейський суд з прав людини сформував розважливий і концептуальний підхід до вирішення подібних спорів. Його практика є орієнтиром для національних судів, балансуючи між забезпеченням процесуальної швидкості, гармонізацією норм міжнародного приватного права та фундаментальним принципом забезпечення «найкращих інтересів дитини».

Розглядаючи справи щодо незаконного переміщення або утримання дітей, ЄСПЛ оцінює їх через призму Статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Право на повагу до приватного і сімейного життя). Конвенційні зобов'язання держав у цій сфері розглядаються не ізольовано, а в тісному зв'язку з іншими міжнародними інструментами, зокрема:

- Гаазькою конвенцією про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року;

- Конвенцією ООН про права дитини 1989 року.

Ключовим завданням ЄСПЛ є перевірка того, чи дотрималися національні органи влади балансу між правилом негайного повернення дитини до країни її звичайного проживання (що передбачено Гаазькою конвенцією) та захистом її фундаментальних прав від реальної загрози або негативних наслідків.

При розгляді скарг щодо порушення прав дитини суд застосовує принцип «найкращих інтересів дитини». ЄСПЛ постійно наголошує, що в усіх рішеннях, які стосуються дітей, їхні найкращі інтереси мають бути першочерговими. У фундаментальній справі Великої Палати «Х проти Латвії» (2013) Суд сформулював важливу позицію: «національні суди, розглядаючи заяву про повернення дитини за Гаазькою конвенцією, не мають діяти механічно чи автоматично».

Вони зобов'язані перевірити та оцінити заперечення того з батьків, хто вивіз дитину, якщо той посилається на наявність

обставин, передбачених ст. 13 Гаазької конвенції (зокрема, існування серйозного ризику того, що повернення заподіє дитині фізичну чи психологічну шкоду або поставить її в нестерпне становище).

Час є вирішальним фактором у справах про викрадення дітей. Тривала розлука дитини з одним із батьків створює нову соціальну та мовну реальність, що робить подальше повернення болючим або навіть неможливим.

У справах, таких як «М.А. проти Австрії» та «Томпсон проти Росії» ЄСПЛ підкреслив, що про зволікання національних судів чи правоохоронних органів свідчить неспроможність вжити позитивних заходів із належною оперативністю. Затримки у судочинстві або виконанні рішень призводять до порушення Статті 8 Конвенції.

Держава зобов'язана вжити всіх розумних заходів для відновлення зв'язку між дитиною та батьком/матір'ю, праву опіки яких було завдано шкоди (позитивні зобов'язання).

ЄСПЛ зазначає, що взаємна насолода батьків і дітей товариством один одного становить ключовий елемент сімейного життя. Проте, якщо інтереси батьків та інтереси дитини вступають у конфлікт, інтереси дитини переважають.

У справах «Аджич проти Хорватії» та «Г.К. проти Кіпру» ЄСПЛ детально проаналізував межі оцінки національних судів, вказуючи, що органи влади повинні ретельно вивчити сімейні обставини, прив'язаність дитини та спроможність кожного з батьків забезпечити їй належні умови.

Аналіз прецедентної практики ЄСПЛ дозволяє виокремити ключові вимоги до національних судових та виконавчих органів при розгляді спорів про опіку та незаконне вивезення дітей:

1. Гнучкість та відсутність формалізму (автоматичне ухвалення рішення про повернення дитини без належного аналізу її індивідуальної ситуації є порушенням Статті 8. ЄСПЛ).

2. Мотивованість судових рішень (суди мають надати детальні відповіді на всі аргументи сторін стосовно можливих ризиків для дитини в разі повернення).

3. Забезпечення реального виконання рішень (затвердження судового рішення без його фактичного та швидкого виконання є лише ілюзорним захистом прав, що неодноразово констатувалося у справах проти різних держав-учасниць).

Практика Європейського суду з прав людини у справах про опіку та трансграничне незаконне переміщення дітей одним із батьків демонструє високий рівень гуманізації міжнародного права. Суд успішно поєднує принципи стримування правопорушень (запобігання самовільному вивезенню дітей) із гнучким механізмом захисту прав людини.

Основним орієнтиром залишається баланс: захистити права того з батьків, чії законні права опіки були порушені, та водночас гарантувати, що дитина не зазнає психологічного чи фізичного травмування внаслідок наказів про її примусове повернення. Для національних юридичних систем практика ЄСПЛ слугує дороговказом, який вимагає високої процесуальної швидкості, глибини судового аналізу та першочергового врахування інтересів найменш захищеної сторони конфлікту – дитини.

3. Притулок та імміграція.

Питання надання притулку та регулювання імміграційних процесів посідають чільне місце в сучасному порядку денному європейських держав. Зростання міграційних потоків, зумовлене збройними конфліктами, політичними переслідуваннями та економічною нестабільністю, ставить перед суверенними державами складний виклик: як ефективно контролювати власні кордони та забезпечувати національну безпеку, не порушуючи при цьому фундаментальних прав і свобод людини.

Загальним принципом міжнародного права є суверенне право держави контролювати в'їзд, перебування та видворення іноземців. Однак практика ЄСПЛ суттєво обмежила абсолютний характер цього права, встановивши чіткі межі та стандарти захисту шукачів притулку та мігрантів через призму Європейської конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод.

У фундаментальній справі «Соєринг проти Сполученого Королівства» (1989) Суд сформулював принцип, який пізніше був поширений на справи про притулок у прецеденті «Салах Шеїх проти Нідерландів» (2007) та «Чахал проти Сполученого Королівства» (1996): «Держава-учасниця порушує Статтю 3 Конвенції, якщо видворяє, екстрадує або висилає іноземця до країни, де існує реальний ризик піддання його поводженню, що суперечить цій статті».

Ключові аспекти застосування Статті 3 ЄСПЛ у міграційних спорах:

1. Абсолютний характер (норма Статті 3 не передбачає жодних винятків. Держава не може вислати особу, навіть якщо вона становить загрозу національній безпеці або вчинила тяжкий злочин, якщо в країні призначення їй загрожують катування чи страта).

2. Оцінка реального ризику (ЄСПЛ вимагає від національних органів ретельної, індивідуалізованої та об'єктивної оцінки безпекової та правозахисної ситуації в країні походження шукача притулку).

3. Умови тримання під вартою та прийом мігрантів (у справах «М.С.С. проти Бельгії та Греції» (2011) та «Таракел проти Швейцарії» (2014) Суд поширив дію Статті 3 на неналежні матеріальні умови перебування біженців у країнах в'їзду, визнавши, що неналежні умови в таборах або автоматична передача шукачів притулку до інших держав за Дублінською системою без належних гарантій житла та харчування можуть становити нелюдське поводження.

Якщо Стаття 3 застосовується як абсолютне вето на видворення, то Стаття 8 Конвенції (Право на повагу до приватного і сімейного життя) вимагає зважування та балансування інтересів.

1. Видворення осіб із тривалим строком проживання. У справах щодо депортації мігрантів, які прожили в країні тривалий час або народилися там (наприклад, справа «Бульгіф проти Швейцарії» (2001) та «Унер проти Нідерландів» (2006).

Суд розробив критерії балансу: тривалість перебування, міцність соціальних, культурних і сімейних зв'язків у країні перебування порівняно з країною походження, а також тяжкість вчинених правопорушень.

2. Возз'єднання сімей. ЄСПЛ визнає, що хоча Стаття 8 не гарантує загального права обирати країну для сімейного проживання, відмова в наданні дозволу на проживання членам сім'ї біженця чи легального мігранта може становити порушення, якщо існують непереборні перешкоди для спільного життя за кордоном.

У відповідь на сучасні виклики масового припливу мігрантів через море та сухопутні кордони, Суд деталізував розуміння Заборони колективного вислання іноземців.

У справі Великої Палати «Н.Д. та Н.Т. проти Іспанії» (N.D. and N.T. v. Spain, (2020)) щодо так званих «гарячих повернень» (push-backs) на кордоні Мелільї (іспансько-марокканський сухопутний кордон) Суд зазначив, що колективне видворення є неприпустимим, якщо особам не було надано реальної та ефективної можливості пройти індивідуальну процедуру оцінки та подати заяву про притулок. Однак Суд зауважив: якщо мігранти самі створюють небезпечну ситуацію, намагаючись масово й із застосуванням сили перетнути кордон у непередбачених місцях, ігноруючи наявні офіційні легальні процедури в'їзду, діяльність держави з їх негайного повернення може не вважатися порушенням.

Суд сформулював основні позиції:

1. Тримання під вартою шукачів притулку та нелегальних мігрантів має бути крайнім заходом, законним, пропорційним і не свавільним (справа «Сааді проти Сполученого Королівства», (2008)).

2. Право на ефективний засіб правового захисту (Стаття 13). Особа, яка стверджує про загрозу порушення Статей 2 чи 3 ЄКПЛ у разі її видворення, повинна мати доступ до судового оскарження з автоматичним зупиненням виконання рішення про депортацію (справа «Чахаєв проти Бельгії»).

Практика ЄСПЛ у справах щодо притулку та імміграції

утворює міцний гуманітарний каркас, який стримує свавілля держав у міграційній сфері. Завдяки динамічному тлумаченню Конвенції («живий інструмент»), Суд зміг адаптувати норми 1950 року до сучасних масштабних міграційних криз.

Головний здобуток практики ЄСПЛ полягає у дотриманні непорушного принципу: державний суверенітет і міркування національної безпеки закінчуються там, де виникає загроза людській гідності, життю та абсолютній забороні катувань. Це вимагає від національних правових систем індивідуального підходу до кожного мігранта, забезпечення прозорих та ефективних процедур розгляду заявок на притулок та поваги до основоположних прав людини

4. Свобода думки, совісті і релігії.

Основні поняття права на свободу світогляду і віросповідання відображені у таких міжнародних актах:

- ст.9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4.XI.1950 р.)

- ст.18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (19.10.1973 р.)

- ст.10 Хартії Європейського Союзу про основоположні права (07.12.2000 р.)

Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Релігійна свобода є певною основою обґрунтування плюралізму і суспільного, і державного життя, що є

конститутивною ознакою демократичної країни.

Свобода думки, совісті та релігії як конститутивне загально визнане право людини розглядається у міжнародно-правових актах:

- Загальна декларація прав людини (ООН, 1948; ст. 18).
- Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (ООН, 1966; ст. 18).
- Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981).
- Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (РЄ, 1950; ст. 9).
- Хартія Європейського Союзу про основні права (2000; ст. 10).

Людина може дотримуватися певних поглядів чи переконань, приміром сповідувати ту чи іншу релігійну систему, або ж взагалі мати атеїстичні переконання.

Свобода совісті передбачає внутрішню свободу вибору морально-етичних переконань, що охоплює всі аспекти духовного й інтелектуального життя людини.

Право на свободу релігії передбачає два аспекти:

- «forum internum» (внутрішню свободу релігії);
- «forum externum» (зовнішню свободу релігії).

ЄСПЛ вирізняє три аспекти дефініції «свобода думки, совісті, релігії»:

1) такі переконання є визначальними щодо ідентичності людини;

2) ця дефініція передбачає собою традиційні релігійні погляди, а також й нерелігійний (атеїстичний) світогляд;

3) всі переконання та вірування визнаються ЄСПЛ як рівні.

Межі втручання держави у це право:

- 1) втручання у право згідно зі ст. 9 Конвенції;
- 2) обов'язок відносного дотримання неупередженості та нейтральності державою;

3) захист від необґрунтованого звинувачення, підбурення до насильства та ненависті і у середовищі релігійної організації, і до інших конфесійних спільнот чи їх adeptів;

4) гарантування права на свободу думки, совісті та релігії в освітніх інституціях і трудових колективах (на робочому місці).

Дотримання плюралізму в світі є основою збереження демократичного суспільства, як передбачено у Конвенції. Ця мета повинна насамперед втілюватися через державну освіту, а тому розробка та планування навчальної програми належить до компетенції держави.

Втручанням у внутрішню релігійну свободу є право батьків забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей з огляду на власні переконання.

Щодо захисту свободи релігії та право на освіту як її складової, дозволяє висновувати, що держави несуть відповідальність за забезпечення нейтральної та об'єктивної реалізації різних переконань, вірувань і релігій.

Їх роль полягає у підтримці суспільного порядку, релігійної гармонії та толерантності і в демократичному суспільстві загалом, і в освітньому середовищі зокрема.

В Європі не існує єдиної моделі відносин між державою і релігійними організаціями, а навпаки є широке розмаїття конституційних моделей, які можна поділити на три категорії:

- 1) існування державної церкви;
- 2) повне відокремлення держави і релігійних організацій;
- 3) відносини суміжного типу (ця модель превалює у більшості європейських країн).

ЄСПЛ визнав, що всі три моделі як такі є сумісними зі ст. 9 Конвенції.

У демократичних суспільствах, коли у межах однієї держави діє чимало релігійних організацій (конфесій), може виникати необхідність запровадження обмежень щодо свободи сповідувати свою релігію або переконання з метою толеризації (примирення) інтересів різних релігійних спільнот і забезпечення поваги до переконань кожного.

ЄСПЛ вважає, що обов'язок держави дотримуватися нейтралітету та безсторонності є несумісний із правами визначати легітимність релігійних переконань чи способів їх вираження, а вимагає від держави забезпечувати, щоб

конфронтаційні групи проявляли лібералізм одна до одної.

ЄСПЛ наголошує, що віруючі повинні виявляти терпимість (толерантність) і погоджуватися з неприйняттям іншими особами їхніх релігійних переконань, а також поширенням інших конфесійних доктрин, що можуть навіть бути антагоністичними їх вірі.

Держава може визнати за необхідне вижити заходів для усунення певних форм поведінки, зокрема передачі інформації та ідей, що є несумісними з повагою до свободи думки, совісті та релігії інших осіб.

Роль органів влади за таких обставин полягає не в тому, щоб причини конфронтації між релігійними групами усувати шляхом ліквідації плюралізму, а власне у докладанні зусиль до формування толерантності та діалогу між ними.

Сфера застосування статті 9 Конвенції:

- свобода думки;
- свобода совісті;
- свобода переконання;
- усі питання щодо релігії та церкви;
- віросповідання;
- зміна релігії або переконань;
- богослужіння;
- ритуальні та релігійні обряди;
- організація та реєстрація релігійних громад;
- лідери релігійних громад;
- ведення справ релігійних громад;
- органи релігійних громад;
- майно релігійних громад;
- релігійне навчання;
- релігійні та світоглядні переконання батьків;
- релігійні організації (релігійні секти, сектантство);
- побудова релігійних установ, споруд;
- відмова від військової служби з релігійних переконань;
- альтернативна (невійськова) служба;
- політична діяльність релігійних громад.

Втручання в реалізацію прав, захищених статтею 9

Конвенції, може, поміж іншим, мати такий вигляд:

- кримінальне або адміністративне покарання або звільнення за реалізацію згаданого (Справа «Kokkinakis проти Греції»; «Іванова проти Болгарії»; «Мусаєв проти Молдови»);
- фізичне перешкоджання тому, щоб особи реалізовували свої права за Статтею 9, наприклад, припинення зібрання поліцією (Boychev і Інші проти Болгарії);
- розпуск релігійної організації (Les témoins de Jéhovah de Moscou проти росії;
- юриспруденції Комісії, відповідно до якої розпуск і заборона організації, що переслідує релігійні цілі, не є порушенням свободи релігії для фізичної особи;
- відмова видати дозвіл, підтвердження або визнання, мета яких – сприяти їх реалізації (Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови; Vergos проти Греції);
- ухвалення закону, який виглядає нейтральним, але наслідком якого є пряме втручання держави у міжконфесійний конфлікт;
- вживання у офіційних документах принизливих висловів щодо релігійної громади;
- наскільки це може спричинити несприятливі наслідки для реалізації свободи релігії.

5. Свобода вираження поглядів.

Свобода вираження поглядів належить до фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Вона є не лише запорукою самореалізації кожної особистості, а й базовою передумовою для існування плюралізму, відкритості та ефективного громадянського контролю за владою.

У системі Європейської конвенції з прав людини гарантом дотримання цього права виступає ЄСПЛ. Через свою прецедентну практику Суд дав широке, динамічне та захисне тлумачення Статті 10 Конвенції, створивши чіткі стандарти, які обмежують владне свавілля та визначають межі допустимого втручання держави у свободу слова.

Стаття 10 Конвенції має двоскладову структуру, яка відображає складний баланс між правом особи та інтересами суспільства:

Частина 1 (Зміст права). Гарантує кожному свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів.

Частина 2 (Межі та обмеження). Визнає, що реалізація цих свобод пов'язана з обов'язками і відповідальністю, а тому може підлягати формальностям, умовам, обмеженням або санкціям.

ЄСПЛ сформулював класичну формулу (інша назва – («Формула Хендісайд»). «Свобода вираження поглядів стосується не лише тієї «інформації» чи тих «ідей», які сприймаються сприятливо або вважаються необразливими чи нейтральними, але й тих, які ображають, шокують або турбують державу чи будь-яку групу населення. Такими є вимоги плюралізму, толерантності та широти поглядів, без яких немає «демократичного суспільства».

Фундаментальним підвалиною всієї прецедентної практики щодо Статті 10 є рішення у справі «Хендісайд проти Сполученого Королівства» (1976). У цьому рішенні ЄСПЛ надало обґрунтування захисту плюралізму та шокуючої інформації.

Будь-яке обмеження свободи вираження поглядів з боку держави вважається порушенням Статті 10, якщо воно не відповідає трьом сукупним критеріям (прикладовий тест допустимості втручання):

1. Здійснене згідно із законом (Prescribed by law). Національна норма має бути чіткою, передбачуваною та доступною.

2. Переслідує легітимну мету (Legitimate aim). Обмеження має спрямовуватися на захист національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, здоров'я, моралі чи прав інших осіб.

3. Є необхідним у демократичному суспільстві (Necessary in a democratic society): Втручання має відповідати «нагальній

суспільній потребі» (pressing social need) та бути пропорційним легітимній меті.

ЄСПЛ застосовує різну широту межі розсуду (margin of appreciation) залежно від контексту висловлювання та особи, якої воно стосується. У справах щодо політичних дебатів чи питань загального суспільного інтересу межа розсуду держав є надзвичайно вузькою. У справі «Lingens v. Austria» (1986) Суд підкреслив, що межі допустимої критики щодо політиків є значно ширшими, ніж щодо приватних осіб. Політики свідомо відкривають себе для прискіпливого аналізу кожного свого слова та вчинку з боку журналістів та громадськості.

ЗМІ та журналісти користуються підвищеним рівнем захисту. ЄСПЛ послідовно наголошує на важливості захисту журналістських джерел інформації (справа «Goodwin v. the United Kingdom» (1996)) та протистоїть використанню кримінальних покарань проти журналістів, зазначаючи, що позбавлення волі або надмірні штрафи мають «охолоджувальний ефект» (chilling effect) для всієї професії.

У справі «Lingens v. Austria» Суд провели чітку межу між фактичним твердженням та оціночним судженням. Наявність фактів можна довести, і вимога довести їх правдивість є правомірною. Вимога довести правдивість оціночного судження є нездійсненною та порушує саму свободу вираження поглядів. Проте для оціночного судження має існувати бодай мінімальна фактична основа.

Свобода вираження поглядів не є абсолютною. ЄСПЛ чітко розраховує межу між гострою критикою та мовою ворожнечі

Заклики до насильства, заперечення Голокосту, розпалювання расової, релігійної чи національної ворожнечі позбавлені захисту Статті 10. У таких випадках Суд часто застосовує Статтю 17 Конвенції (Заборона зловживання правами), зазначаючи, що Конвенція не може використовуватись для знищення чи обмеження прав, які вона ж гарантує (наприклад, у справі «Norwood v. the United Kingdom», (2004).

Практика ЄСПЛ щодо свободи вираження поглядів являє собою збалансовану систему юридичних гарантій. Суд

послідовно захищає право особи висловлювати провокативні чи непопулярні ідеї, надає високий статус журналістським розслідуванням та обмежує переслідування за політичну критику.

Водночас ЄСПЛ демонструє, що свобода слова не є безмежною: вона закінчується там, де починається заклик до насильства, пряме розпалювання ворожнечі або знищення інших демократичних цінностей. Цей баланс робить прецедентне право ЄСПЛ універсальним орієнтиром для правових систем усіх держав-учасниць Конвенції.

6. Принцип рівності та заборона дискримінації.

Принцип рівності та заборона дискримінації становлять фундамент сучасного міжнародного права прав людини та концепції верховенства права. Без гарантування рівних можливостей і захисту від свавільного відмінного поводження реалізація будь-яких інших основоположних прав та свобод стає ілюзорною.

Захист від дискримінації в системі ЄКПЛ здійснюється за допомогою двох основних механізмів:

1. Стаття 14 Конвенції (носить акцесорний характер) – гарантує користування правами та свободами, визнаними в Конвенції, без дискримінації за будь-якою ознакою (статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження тощо). Стаття 14 не має самостійного існування – вона застосовується лише у поєднанні з іншими предметними статтями Конвенції (наприклад, Статтею 8 – право на сімейне життя, або Статтею 6 – право на справедливий суд).

2. Протокол № 12 до Конвенції (містить загальну заборону дискримінації). Протокол набрав чинності у 2005 році та розширив захист, встановивши загальну заборону дискримінації щодо будь-якого права, передбаченого національним законодавством, або з боку будь-якого органу державної влади. Це перетворило заборону дискримінації на автономне право.

Суд неодноразово наголошував, що дискримінація означає неоднакове поводження з особами, які перебувають у відносно аналогічних або тотожних ситуаціях, якщо таке поводження не має об'єктивного та розумного обґрунтування.

У фундаментальній справі «Бельгійська мовна справа» (Belgian Linguistic Case, (1968)) ЄСПЛ сформулював тест для визначення наявності дискримінації:

1. Порівнянність ситуацій: чи перебувають особи, до яких застосовано різне поводження, у аналогічному або відносно подібному становищі?

2. Легітимна мета: чи переслідує відмінність у поводженні законну та дійсну мету?

3. Пропорційність: чи існує розумне співвідношення (пропорційність) між використовуваними засобами та метою, якої прагнуть досягти?

Якщо відмінність у поводженні не має об'єктивного та розумного обґрунтування, ЄСПЛ констатує порушення Статті 14.

Практика Суду виокремлює кілька основних форм дискримінації:

1. Пряма дискримінація (відкрита відмінність у поводженні з особами в аналогічних ситуаціях на основі певної захищеної ознаки без належного обґрунтування).

2. Непряма дискримінація (ситуація, коли загальна політика або захід, сформульовані нейтрально, мають дискримінаційний вплив на конкретну групу осіб). У справі «Д.Х. та інші проти Чеської Республіки» (2007) ЄСПЛ визнав непрямою дискримінацією практику направлення дітей-ромів до спеціальних шкіл для дітей із затримкою розвитку на основі нейтральних тестів, які не враховували культурних та мовних особливостей.

3. Дискримінація через незастосування відмінного поводження (принцип Тлімманос). У справі «Тлімманос проти Греції» (2000) Суд зауважив, що право не бути дискримінованим порушується також тоді, коли держави без об'єктивного та розумного обґрунтування не застосовують різного поводження

до осіб, чиї ситуації є суттєво відмінними.

Практика ЄСПЛ щодо принципу рівності та заборони дискримінації пройшла шлях від класичного захисту від прямого свавілля державних органів до комплексного розуміння «фактичної рівності». Суд поклав на держави не лише негативне зобов'язання утримуватися від дискримінаційних дій, але й позитивне зобов'язання вживати заходів для усунення системної нерівності та захисту вразливих груп населення.

Завдяки цьому прецедентне право ЄСПЛ залишається потужним каталізатором законодавчих та соціальних змін у державах-членах Ради Європи, стверджуючи, що людська гідність та рівні права належать кожному без винятку.

7. Свобода зібрань та об'єднання.

Свобода мирних зібрань та freedom of association (свобода об'єднання) належать до фундаментальних підвалин демократичного суспільства, гарантуючи громадянам можливість колективно висловлювати свої погляди, відстоювати спільні інтереси та брати участь у суспільно-політичному житті держави. У системі ЄКПЛ ці права закріплені в Статті 11, яка захищає як право на проведення мирних зібрань (мітингів, демонстрацій, пікетів), так і право створювати організації, політичні партії та професійні спілки.

Оскільки Стаття 11 не є абсолютною, вона має двоскладову структуру, де перша частина гарантує саме право, а друга визначає чіткі межі та умови, за яких держава може втручатися у його реалізацію.

Для оцінки правомірності будь-якого обмеження ЄСПЛ застосовує класичний трискладовий тест, перевіряючи, чи було втручання здійснене згідно із законом, чи переслідувало воно одну з легітимних тем (захист національної безпеки, громадського порядку, здоров'я, моралі чи прав інших осіб) та чи було воно необхідним у демократичному суспільстві, тобто пропорційним нагальній суспільній потребі.

Аналізуючи свободу мирних зібрань, Суд послідовно наголошує, що захисту підлягають лише ті зібрання, які мають

мирний характер, що сформульовано, зокрема, у справах «Кудревичюс та інші проти Литви» та «Швабе проти Австрії».

При цьому мирний характер зібрання не втрачається лише через те, що під час акції трапляються окремі поодинокі випадки насильства з боку окремих учасників або провокаторів; держава зобов'язана ізолювати правопорушників, не припиняючи зібрання загалом і не застосовуючи непропорційну силу проти мирних мітингувальників.

Важливим аспектом є також концепція позитивних зобов'язань держави: органи влади повинні не лише утримуватися від безпідставних заборон або розгону мітингів, але й вживати розумних і належних заходів для забезпечення безпеки учасників та їхнього захисту від контрдемонстрацій чи агресивно налаштованих груп, як це було підкреслено у справі «Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії».

Крім того, ЄСПЛ вказує на неприпустимість автоматичної заборони зібрань лише через відсутність попереднього повідомлення або дозволу; якщо зібрання є спонтанною реакцією на політичну чи суспільну подію і залишається мирним, його розгін лише через відсутність процедурного узгодження становить порушення Статті 11, що констатовано у справі «Букта та інші проти Угорщини».

Щодо другого блоку Статті 11 – свободи об'єднання, то Суд визнає її критично важливою для забезпечення політичного та соціального плюралізму. Свобода об'єднання охоплює як позитивний аспект (право заснувати організацію чи вступити до неї), так і негативний (право не бути примушеним до вступу в будь-яке об'єднання), що чітко роз'яснено у справі «Янг, Джеймс і Вебб проти Сполученого Королівства».

Особливе місце в практиці ЄСПЛ посідає захист політичних партій як ключових інструментів вираження волі виборців. У справі «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» Суд встановив, що заборона або примусовий розпуск політичної партії є крайнім заходом, який може застосовуватися лише за наявності переконливих доказів того, що діяльність партії підриває демократичні засади та

супроводжується закликами до насильства чи повалення конституційного ладу.

Аналогічно високий рівень захисту надається профспілкам («Демір та Байкара проти Туреччини»), де Суд визнав право на колективні переговори складовою частиною свободи об'єднання. Загалом практика ЄСПЛ щодо Статті 11 ЄКПЛ демонструє, що свобода зібрань та об'єднання є фундаментальними важелями стримувань і противаг у демократії, а межа розсуду держав у стримуванні цих свобод є надзвичайно вузькою і вимагає найсуворішого судового контролю.

8. Право на мирне володіння майном.

Право на мирне володіння майном належить до фундаментальних засад сучасного демократичного суспільства, гарантуючи індивіду захист від свавільного втручання держави у його матеріальні та майнові інтереси. Ключовим джерелом правового регулювання цього права на міжнародному рівні є Стаття 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, інтерпретація якої у практиці ЄСПЛ сформувала цілісну, динамічну та багатогранну доктрину.

ЄСПЛ визначив у своїй ключовій справі «Спорронг і Льюїс проти Швеції» три автономні, але взаємопов'язані правила.

Перше правило, яке має загальний характер, проголошує принцип мирного володіння майном.

Друге правило охоплює випадки позбавлення майна і підпорядковує їх певним суворим умовам.

Третє правило визнає за державами право контролювати використання майна відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів.

Попри таку триелементну структуру, ЄСПЛ завжди розглядає їх у контексті єдиного фундаментального принципу – забезпечення справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав людини.

Особливе значення у практиці Страсбурзького суду має широке та автономне тлумачення самого поняття «майно» (або «посесії»). Суд неодноразово наголошував, що це поняття не обмежується володінням матеріальними речами чи класичним національним розумінням права власності.

У розумінні ЄСПЛ до майна належать також майнові права, вимоги, щодо яких заявник має принаймні «легітимне очікування» (*legitimate expectation*) їх реалізації, ліцензії на провадження господарської діяльності, клієнтська база, інтелектуальна власність, а також акції та соціальні виплати, якщо обов'язок їх сплати закріплений законодавством. Таким чином, захист розповсюджується на будь-які економічні активи та інтереси, які мають об'єктивну фінансову цінність.

Втручання у право на мирне володіння майном вважається допустимим лише тоді, коли воно відповідає сукупності трьох критеріїв, розроблених у практиці ЄСПЛ: законності, суспільній необхідності (загальному інтересу) та пропорційності.

Критерій законності вимагає, щоб будь-яке обмеження здійснювалося на підставі чіткого, передбачуваного та доступного національного законодавства.

Критерій суспільного інтересу означає, що заходи держави повинні мати легітимну мету, яка виправдовує обмеження приватних прав заради блага суспільства.

Нарешті, вирішальним є тест на пропорційність, у межах якого ЄСПЛ оцінює, чи не поклала держава на особу «надмірний індивідуальний тягар» (*an individual and excessive burden*). Якщо внаслідок втручання особа зазнає непропорційних втрат без належної компенсації чи процесуальних гарантій, Суд констатує порушення Статті 1 Першого протоколу.

Важливим аспектом практики ЄСПЛ є також позитивні зобов'язання держави. Захист права на мирне володіння майном вимагає від держави не лише утримуватися від незаконного вилучення майна, але й вживати активних заходів для забезпечення цього права – створення ефективної судової та виконавчої систем, захисту власності від протиправних дій третіх осіб та забезпечення належного законодавчого

регулювання.

Отже, через правові позиції Європейського суду з прав людини право на мирне володіння майном трансформувалося з абстрактної декларації у гнучкий та дієвий механізм захисту економічної свободи особи, гарантуючи стабільність цивільного обороту та верховенство права у відносинах між людиною і державою.

Ст. 41 Конституції України гармонізує зі Статтею 1 Першого протоколу до Конвенції. Вона визначає, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, а примусове відчуження допускається лише як виняток з мотивів суспільної необхідності та за умови попереднього і повного відшкодування.

Суди України виходять із того, що майно – це не лише матеріальні речі (право власності), а й майнові права, «легітимні очікування» (*legitimate expectations*) щодо отримання майна чи виконання зобов'язання, спеціальні дозволи, ліцензії, право оренди тощо.

Практика ЄСПЛ щодо Статті 1 Першого протоколу найчастіше застосовується в українському судочинстві у таких категоріях справ:

1. Повернення майна з чужого незаконного володіння (віндикація) – визначення межі між захистом інтересів держави/громади та захистом добросовісного набувача.

2. Спеціальна конфіскація та арешт майна (перевірка співмірності обмежувальних заходів у кримінальному або адміністративному процесі).

3. Соціальні виплати та пенсії (захист легітимних очікувань громадян щодо отримання належних за законом виплат, якщо держава безпідставно чи ретроактивно їх обмежує).

4. Оформлення прав на землю та нерухомість (захист прав суб'єктів у разі зміни містобудівної документації або скасування державних актів через помилки посадових осіб).

Таким образом, практика ЄСПЛ перестала бути виключно зовнішнім орієнтиром і стала безпосереднім елементом правової

системи України, що визначає стандарти захисту права власності у щоденній судовій діяльності.

Контрольні питання до лекції:

1. Які гарантії права на повагу до приватного і сімейного життя та кореспонденції передбачає ЄКПЛ?

2. Як ЄСПЛ розглядає справи щодо опіки над дітьми та їхнього незаконного вивезення одним із батьків?

3. Які стандарти ЄСПЛ застосовує у справах щодо притулку та імміграції?

4. Які межі свободи вираження поглядів визначає практика ЄСПЛ?

5. Як ЄСПЛ тлумачить принцип рівності та заборону дискримінації?

6. Які гарантії свободи мирних зібрань та свободи об'єднання передбачає ЄКПЛ?

7. За яких умов втручання держави у право на мирне володіння майном є правомірним за практикою ЄСПЛ?

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЕКЗАМЕНУ:

1. Права людини, викладені в Загальній декларації прав людини.
2. Система захисту прав людини у міжнародному праві.
3. Міжнародні органи та механізми, які відносяться до універсальної системи захисту прав людини.
4. Регіональні механізми захисту прав людини.
5. Рада Європи та Європейський суд з прав людини: загальні відомості.
6. Міжамериканська комісія з прав людини
7. Регіональні міжнародні суди, що здійснюють контроль за забезпеченням державами захисту прав людини.
8. Поняття, ознаки та система основних принципів міжнародного права.
9. Принцип поваги до прав і основних свобод людини.
10. незастосування сили або погрози силою.
11. Принцип мирного вирішення міжнародних спорів.
12. Принцип рівності та самовизначення народів.
13. Принцип суверенної рівності держав.
14. Принцип невтручання у внутрішні справи.
15. Принцип територіальної цілісності держави.
16. Принцип непорушності (недоторканності) державних кордонів.
17. Принципи міжнародного співробітництва.
18. Міжнародно-правові стандарти прав людини.
19. Структура міжнародних норм у сфері прав людини.
20. Міжнародно-правові засоби, які покликані забезпечити та захистити основні права людини.
21. Імплементация норм міжнародного права. Процедура ратифікації. Денонсація міжнародних актів в сфері захисту прав людини.
22. Механізм міжнародного захисту прав людини.
23. Універсальні та регіональні механізми захисту прав людини.
24. Універсальна система захисту прав людини.
25. Конвенційні механізми захисту прав людини в системі ООН.
26. Інституційні механізми захисту прав людини, їх види.

27. Конвенційний механізм забезпечення міжнародно-правових стандартів прав людини в системі ООН.

28. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні.

29. Досвід країн ЄС у захисті прав людини.

30. Захист прав людини, що здійснюється Радою Європи.

31. Система захисту прав людини ЄС. Захист прав людини в Асоціації держав Південно-Східної Азії.

32. Захист прав людини у Співдружності Незалежних Держав.

33. Захист прав людини у Лізі арабських держав.

34. Захист прав людини в Організації ісламського співробітництва.

35. Історичні причини й умови підписання ЄКПЛ. Етапи розвитку конвенційного механізму захисту прав людини.

36. Ізмірська, Інтерлакенська, Брайтонська та Брюссельська декларації і їх імплементація.

37. Вихідні засади, структура, сфера дії Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї.

38. Застереження до ЄКПЛ, внесення змін до неї та денонсація.

39. Протоколи до ЄКПЛ: загальна характеристика.

40. Імплементація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї у національну юридичну практику України добросовісного виконання міжнародних зобов'язань.

41. Порядок створення Ради Європи.

42. Установчі документи Ради Європи: основні положення.

43. Основні органи Ради Європи. Основні акти Ради Європи.

44. Секретаріат Ради Європи., його повноваження.

45. Парламентська асамблея Ради Європи» (ПАРЄ).

46. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (ЕКПЛ).

47. Денонсація, механізми денонсації в Україні.

48. Діяльність РЄ щодо захисту прав людини.

49. Субсидіарність конвенційного механізму захисту прав людини.

50. Порядок формування, склад та організаційна структура Суду.

51. Структура ЄСПЛ. Компетенція функціональних підрозділів Суду.

55. Особливості оформлення заяв до Суду та ведення з ним переписки.

56. Особливості розгляду індивідуальних заяв Судом.

57. Політика пріоритету. Процедура дружнього врегулювання.

58. Юрисдикція *ratione personae* (за колом осіб).

59. Юрисдикція *ratione materiae* (предметна).

60. Юрисдикція *ratione temporis* (часова).

61. Юрисдикція *ratione loci* (територіальна).

62. Правова природа, види та структура рішень ЄСПЛ.

63. Повноваження судді, що засідає одноособово, Комітету, Палати та Великої Палати ЄСПЛ.

64. Критерії прийнятності скарги.

65. Види та структура заяв, що подаються до ЄСПЛ.

66. Пілотні рішення Суду: загальна характеристика.

67. «Правило 39». Дружнє врегулювання справи.

68. Справедлива сатисфакція: поняття, склад, особливості присудження.

69. Характеристика системи «HUDOC» та пошук рішень ЄСПЛ за допомогою «HUDOC».

70. Основні види рішень ЄСПЛ.

71. Порядок набрання чинності рішеннями ЄСПЛ.

72. Процедура виконання рішень ЄСПЛ в Україні.

73. Основними завданнями Уповноваженої особи.

74. Заходи (індивідуальні, загальні) з виконання рішень ЄСПЛ.

75. Контроль Комітету Міністрів Ради Європи за виконанням рішень ЄСПЛ.

76. Особливості застосування рішень ЄСПЛ.

77. Методи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. (Філологічне тлумачення. Історичне тлумачення. Телеологічне тлумачення. Системне тлумачення. Функціональне тлумачення.)

78. Принципи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

79. Принцип свободи розсуду держави.

80. Принцип автономного тлумачення.

81. Принцип забезпечення правової визначеності.

82. Принцип ефективного та динамічного тлумачення.

83. Принцип пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів.

84. Принцип забезпечення мінімальних гарантій прав людини.
85. Принцип урахування загальноновизнаних норм міжнародного права.
86. Практика Європейського суду з прав людини щодо випадків правомірного чи неправомірного позбавлення свободи.
87. Гарантії прав особи на свободу та на особисту недоторканність.
88. Порухення права на свободу та особисту недоторканність у рішеннях Суду щодо України.
89. Повернення шукачів притулку з однієї країни-члена ЄС до іншої.
90. Обов'язки держави, що впливають зі ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод.
91. Зміст заборони катування, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання у практиці Європейського суду з прав людини.
92. Принцип «мінімального рівня жорстокості».
93. Ознаки катування у рішеннях Європейського суду з прав людини проти України.
94. Принципи «справедливості» судового розгляду.
95. Сфера застосування права на публічний судовий розгляд справи.
96. Презумпція невинуватості. Право на розгляд справи незалежним і безстороннім судом.
97. Право на розгляд справи упродовж розумного строку.
98. Право на захист.
99. Принцип неприпустимості повторного притягнення до відповідальності за один і той самий злочин.
100. Приватне та сімейне життя й захист кореспонденції.
101. Опіка над неповнолітніми дітьми та їхнє незаконне вивезення одним із батьків.
102. Притулок та імміграція.
103. Свобода вираження поглядів.
104. Принцип рівності та заборона дискримінації.
105. Свобода зібрань та об'єднання.
106. Право на мирне володіння майном.

ВИКОРИСТАНІ ТА РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ:

БАЗОВІ ДЖЕРЕЛА:

Нормативно-правові акти України:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141 (із змін).
2. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 р. № 3671-VI // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 16. Ст. 146.
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260 (із змін. та допов.)
4. Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру: Постанова Кабінету Міністрів від 17.06.1994р. № 422. URL: <https://surl.li/yluios>
5. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 50. Ст. 540.
6. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI // Відомості Верховної Ради. 2012 р., № 19-20, Ст. 179.
7. Про правонаступництво України Закон України від 12 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 46. Ст. 617.
8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. URL: <https://surl.li/qtsdbg>
9. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України № 776/97-ВР від 23.12.1997р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>

Міжнародні правові акти:

1. Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_048
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23

- травня 1969 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text
3. Договір про Європейський Союз. URL:
https://ips.ligazakon.net/document/mu92338?ed=1992_02_07
4. Договір про заснування Європейської Спільноти URL:
<https://surl.li/pyiyjq>
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
6. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS № 90) від 27 січня 1977 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_331#Text
7. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Офіц. вісн. України. 2008. № 93. Ст. 3103. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
9. Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден від 16 грудня 1970 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_167#Text
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
11. Конвенція про статус апатридів від 28 вересня 1954 р. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_232#Text
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text
13. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
14. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
15. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від

- 10 грудня 1984 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text
16. Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квітня 1891 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_134#Text
17. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text
18. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043
19. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
20. Статут Організацій Об'єднаних Націй 1945 року. URL: <https://surl.li/mxkulz>
21. Статут Ради Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text
22. Угода між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-25#Text

Навчальна література:

1. Антонович М. М. Міжнародне право: Навчальний посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Юрінком Інтер. 2021. 384 с.
2. Аракелян М.Р. Право Європейського Союзу: навч.-метод. посіб. для практ. занять та самостійної роботи / М. Р. Аракелян, Ю.Ю. Акіменко та ін.; за ред. Х.Н. Безруза; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2024. 173 с.
3. Білоусов Є. М., Жуков І. М., Комаров В. В., Яковюк І. В. та ін. Міжнародне приватне право: підруч. / за заг. ред. Є. М. Білоусова, І. В. Яковюка. Харків: Право, 2021. 408 с.
4. Білоцький С.Д., Буроменський М.В., Буткевич О.В., Гнатовський М.М. Міжнародне публічне право: підручник. У 2 т. / за ред. В. В. Мицика. Т. 2. Основні галузі. 2-ге вид., змінене. Харків: Право, 2020. 624 с.
5. Войціховський А. В. Міжнародне право: підручник / А.В. Войціховський; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.

6. Довгерт А. Міжнародне приватне право: зміна концепції. Київ :Алерта, 2024. 256 с.

7. Європейський суд з прав людини. Умови та алгоритм подання заяви до суду і рішення суду щодо України (2025–2026 рр.). Центр учбової літератури, 2026. 454 с.

8. Задоя К. П. Кримінально-правові аспекти практики Європейського суду з прав людини. Одеса: Фенікс, 2025. 760 с.

9. Міжнародне гуманітарне право: посібник для працівників Держ. кримінал.-викон. служби України / Т. Короткий, А. Галай, М. Єлігулашвілі, І. Заворотько, М. Пашковський, В. Пузирний, Н. Хендель; за заг. ред. віцепрезидента УАМП Т. Короткого; Пенітенціарна академія України; УГСПЛ. – Київ; Одеса: Фенікс, 2023. 236 с. URL: <https://elib.chdtu.edu.ua/e-books/5389>

10. Міжнародне публічне право: основи теорії: навч.-метод. посіб. / Х. Н. Бехруз, С. С. Андрейченко, М. В. Грушко та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.18.

11. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини: посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / Т.Л. Сироїд, Л.О. Фоміна ; за заг. ред. Т.Л. Сироїд. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2024. 502 с.

12. Міжнародне публічне право: підручник у 2 т. / В.В. Мицик, М.В. Буроменський, М.М. Гнатовський та ін.; за ред. В. В. Мицика. 2-ге вид., змін. Харків: Право, 2020.

13. Міжнародне публічне право: основи теорії: навч.-метод. посіб. / Х.Н. Бехруз, С.С. Андрейченко, М. В. Грушко та ін. Одеса : Юридика, 2023. 252 с.

14. Міжнародне право (у схемах і таблицях): навч. посібник. Електр. навч. вид. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2023. 138 с.

15. Основи права Європейського Союзу: підручник / [Л.І. Адашис, Т.М. Анакіна, С.В. Вихрист та ін.]; за заг. ред. Т.Л. Сироїд; Харків. Нац. ун-т імені В.Н. Каразіна. Вид. 2- ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 590 с.

16. Посібник із судової практики Європейської конвенції з прав людини. 2024. URL: <https://surl.lt/hkaslj>

17. Практика Європейського суду з прав людини в поліцейській діяльності: методичні рекомендації / За заг. ред. Я. М. Когута. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. 352 с.

18. Саченко А.П. Практика Європейського суду з прав людини.

Кримінальний аспект. Видавничий дім «Дакор». 2021. 208с.

19. Ковалів М.В., Тимчишин Т.М., Ніканорова О.В. Основи права Європейського Союзу: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 212 с.

20. Кучук А.М. Практика Європейського суду з прав людини. Ч. 1: навч.-метод. посіб. / А.М. Кучук, О.В. Мінченко, О.О. Орлова. Дніпро: Середняк Т.К., 2021. 124с.

21. Посібник із судової практики Європейської конвенції з прав людини. Права ув'язнених. 2024. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_prisoners_rights_ukr

22. Практика Європейського суду з прав людини щодо України. Том 2. Збірник рішень у справах про право на мирне володіння майном / Батиргарєєва В. С., Хань О. О., Бакумов О. С. Видавництво: «Право», 2020. 254с.

23. Право Європейського Союзу: підручник / за ред. Р.А. Петрова; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Вид. 11-те, змін. і допов. Харків : Право, 2024. 488 с.

24. Практичний посібник з умов прийнятності. 2024. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Admissibility_guide_UKR

25. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Міжнародне право прав людини: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 564 с.

26. Теорія міжнародного права: навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. Херсон: Видавництво «Гельветика», 2020. 224с.

27. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Науково-методичний посібник для суддів. 3-тє вид., допов. К.: ВАІТЕ, 2020. 276 с.

28. Яремчук В. Д. Основи права Європейського Союзу та Ради Європи: дефініції, джерела, схеми, таблиці та персоналії: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2024. 340с.

ДОПОМІЖНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Звіти про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. URL: <https://surl.li/uijqww>

2. Ігнатенко Є. О. Правові позиції Європейського суду з прав людини як джерело права в Україні/ / Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 1. С. 866-870.

3. Волік В. В., Шамара Р. Вплив практики Європейського суду

з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні: сучасний стан та перспективи // Серія: Право. Маріупольський державний університет, 2024. С. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.34079/2226-3047-2024-14-28-20-27>

4. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосування в Україні. Д. В. Цвіцінський / Ірпінський юридичний часопис, 2024, № 3(16), с. 381–387.

5. Ганич О.А. Міжнародне гуманітарне право як механізм захисту прав і свобод людини в Україні під час збройного конфлікту / Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право». 2026. Вип. 94. Серія ПРАВО. Випуск 94: частина 4. С. 94-100. doi: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.4.13>

6. Ганич О. А. Міжнародний досвід правового регулювання створення безбар'єрного середовища для маломобільних груп населення // Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення: Тези доповідей за матеріал. III Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 8-9 травня 2026 року) / відп. ред. В.В. Анішук, А. М. Земко. Луцьк: ІВВ ЛНТУ, 2026. С.84-87. URL: <https://repository.lntu.edu.ua/handle/123456789/6118>

8. Ганич О.А. Міжнародний досвід правового забезпечення ветеранської політики для визначення напрямів вдосконалення національного законодавства України // Інституційні механізми забезпечення нормативної стабільності у контексті трансформації українського права: Міжнародний науково-практичний круглий стіл, 14 квітня 2026 року. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2026. С. 43-45. DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-632-7-10>

7. Ганич О.А. Правова регламентація протидії гібридній війні як засіб забезпечення національної безпеки // Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення: Тези доповідей за матеріал. II Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 30 квітня 2025 року) / відп. ред. В.В. Анішук, С.Г. Зицик Луцьк: ІВВ ЛНТУ, 2025. С. 82-86. URL <https://repository.lntu.edu.ua/handle/123456789/2570>

8. Ганич О.А., Черedyкo Д.Д. Міжнародний досвід реформування заходів антикорупційної політики // Публічне управління: проведення реформи в Україні. Матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої тижню права, 10 грудня 2025. Збірник тез доповідей. – Дрогобич: ДВНЗ «ДонНТУ», 2025. С. 28-34. URL: <https://repository.lntu.edu.ua/handle/123456789/2666>

9. Ганич О.А., Шинкарук Т.В. Реформування системи соціального забезпечення України в умовах євроінтеграційних процесів // Публічне управління: проведення реформи в Україні. Матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої тижню права, 10 грудня 2025. Збірник тез доповідей. Дрогобич: ДВНЗ «ДонНТУ», 2025. С. 34-39. URL: <https://repository.lntu.edu.ua/handle/123456789>
10. Рішення Європейського суду з прав людини // Міністерство внутрішніх справ України. URL: <https://surl.li/cylqlq>
11. Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини. URL: <https://surl.li/ueyqep>
12. Сокурєнко В., Твердохліб В. Практика Європейського суду з прав людини у формуванні стандартів призначення та проведення судових експертиз у кримінальному провадженні // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2026. Т. 43, №2. С. 13-27.
13. Стовба О. Незалежність суддів: практика Європейського суду з прав людини // Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 2 (20). С. 561–570. <https://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/9167>
14. Тицька Я. О. Регламентація наукових досліджень у практиці Європейського суду з прав людини // Київський часопис права. 2024. № 2. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2024.2.42>
15. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору від 9 липня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text
16. Цвіцінський Д. В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосування в Україні // Ірпінський юридичний часопис. 2024. № 3 (16). С. 381–387. DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-3\(16\)-2024-381-387](https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(16)-2024-381-387)
17. Anishchuk, V., Zemko, A., Visyn, V., Hanych, O., & Pundor, Y. (2026). Institutional evolution of international human rights protection mechanisms in the context of increasing global instability. *Aposta: Revista De Ciencias Sociales*. 2026. № 24 (113). С. 1-19. URL: <https://repository.lntu.edu.ua/handle/123456789/3841>
18. Dudko Y., Yarosh V., Anishchuk V., Hanych O., Pundor Y., Popovych R. Procedural opportunities of the victim in criminal court proceedings. *Aposta: Revista De Ciencias Sociales*. 2026. № 24 (114). P. 1-21. URI: <https://repository.lntu.edu.ua/handle/123456789/6227>
19. Hanych Olha. Clusters as a Mechanism for Solving Socio-Economic Problems of Post-Conflict Ukraine / Oleh Predmestnikov, Viktor

Vasylenko, Nataliia Fastovets, Olena Kurepina // Cuestiones Políticas. 2023. – Vol. 41, № 77. P. 270-284. URL: <https://surl.li/bbihvh>

20. Hanych Olha. Institutional and Legal Mechanisms for Combating Organized Crime / Yevhenii Dudko, Mykola Yankovyi, Oleksandr Klymenko, Viktoriia Anishchuk, Olha Hanych // JZU NATURAL SCIENCE. VOL 57: ISSUE 1 – 2026. P. 339-346. URL: <https://repository.lntu.edu.ua/handle/123456789/2758>

21. Serhii Myroslavskyi, Bogdan Derevyanko, Liudmyla Nikolenko, Liudmyla Rudenko, Olha Hanych. (2025). Legal possibilities of simplifying the procedure of concluding contracts for the international sale of goods and further unification of their content. International Trade Law and Regulation. 2025. Issue 1. P. 47–62. URL: <https://surl.li/rhmlmh>

22. Statute of the International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/en/Statute>

Інформаційні ресурси:

1. Законодавство України. Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>

2. Електронний освітній портал Луцького НТУ URL: <http://mdl.lntu.edu.ua/>

3. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

4. Урядовий портал. Сайт Кабінету Міністрів України URL: <http://kmu.gov.ua>

5. Офіційна база даних Європейського суду з прав людини. URL: <https://surl.li/eeklmk>

6. Офіційний сайт Європейського Союзу. URL: <http://europa.eu/>

7. Офіційний сайт Європейського суду з прав людини. URL: <http://www.echr.coe.int/echr/>

8. Офіційний сайт Міжнародної організації кримінальної поліції Інтерпол. URL: <http://www.interpol.int/>

9. Офіційний сайт Північноатлантичного альянсу. URL: <http://www.nato.int/cps/en/natolive/index.htm>

10. Офіційний сайт Організації з безпеки та співробітництва в Європі. URL: <http://www.osce.org/>

11. Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй. URL: <https://www.un.org/en/>

12. Офіційний сайт Ради Європи. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal>

13. Радник. Український юридичний портал. URL: <http://yurradnik.com.ua/>
14. Рішення Європейського Суду з прав людини щодо України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_9329
15. Судова практика // Платформа обміну знаннями Суду (ECHR-KS). URL: <https://www.echr.coe.int/knowledge-sharing>
16. HUDOC // Council of Europe/European Court of Human Rights. URL: <https://www.echr.coe.int/>

Міжнародне право та практика Європейського суду з прав людини [Текст]: конспект лекцій для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти освітньої програми «Право» галузі знань D «Бізнес, адміністрування та право» спеціальність D8 «ПРАВО» денної та заочн. форм навчання / уклад. О.А. Ганич. Луцьк: ЛНТУ, 2026. 264 с.

Комп'ютерний набір
Редактор

О.А. ГАНИЧ
О.А ГАНИЧ

Підп. до друку «__»_____2026 р. Формат 60х84/16.

Папір офс.

Гарн. Таймс. Ум. друк. арк. 13,13

Тираж__прим.

Відділ іміджу та промоції
Луцького національного технічного університету
43018, м. Луцьк, вул. Львівська, 75
Друк – ВІП ЛНТУ